

Міністерство внутрішніх справ України
Львівський державний університет внутрішніх справ

О. В. Ковальчук
Є. В. Пряхін

МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ
ШАХРАЙСТВА,
ПОВ'ЯЗАНОГО З ДІЯЛЬНІСТЮ
КРЕДИТНОЇ СПІЛКИ

Монографія

Львів
2021

УДК 343.985 (477)
К 56

Рекомендовано до друку Вченою радою
Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол № 12 від 28 квітня 2021 р.)

Рецензенти:

Ортинський В. Л. – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, директор Інституту права, психології та інноваційної освіти НУ «Львівська політехніка»;

Захаров В. П. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри оперативного-розшукової діяльності факультету № 2 ПФПНП Львівського державного університету внутрішніх справ.

Ковальчук О. В., Пряхін Є. В.

К 56 **Методика розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю кредитної спілки: монографія.** Львів: ЛьвДУВС, 2021. 204 с.

Монографію присвячено розробці окремої методики розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю кредитної спілки. У праці запропоновано криміналістичну характеристику цього виду шахрайства; наведено його особливості; наведений алгоритм дій слідчого залежно від слідчої ситуації, що виникає під час розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю кредитної спілки, та етапу розслідування; обґрунтовано потребу та можливість проведення негласних слідчих (розшукових) дій під час розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю кредитної спілки, визначено мету їх проведення.

Видання розраховане на науковців, викладачів, аспірантів (ад'юнктів), здобувачів вищої освіти в юридичних навчальних закладах, співробітників Національної поліції, прокуратури та суддів, а також правозахисників і усіх, хто цікавиться означеною проблематикою.

The monograph is devoted to the development of a separate method of investigating fraud related to the activities of a credit union. The paper offers a forensic description of this type of fraud; its features are given; the algorithm of actions of the investigator depending on the investigative situation that arises during the investigation of fraud related to the activities of the credit union, and the stage of the investigation; substantiated the need and possibility of covert investigative (search) actions during the investigation of fraud related to the activities of the credit union, determined the purpose of their conduct.

The publication is intended for scientists, teachers, graduate students (adjuncts), graduates of law schools, members of the National Police, prosecutors and judges, as well as human rights activists and anyone interested in this issue.

УДК 343.985 (477)

© Ковальчук О. В., Пряхін Є. В., 2021

© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	4
ВСТУП	5
<i>Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ</i> <i>ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВА,</i> <i>ПОВ'ЯЗАНОГО З ДІЯЛЬНІСТЮ КРЕДИТНОЇ СПІЛКИ</i>	<i>8</i>
1.1. Стан наукової розробленості досудового розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю кредитної спілки.....	8
1.2. Криміналістична характеристика шахрайства, пов'язаного з діяльністю кредитної спілки.....	40
<i>Розділ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ</i> <i>ШАХРАЙСТВА, ПОВ'ЯЗАНОГО З ДІЯЛЬНІСТЮ</i> <i>КРЕДИТНОЇ СПІЛКИ.....</i>	<i>67</i>
2.1. Типові слідчі ситуації та версії, що виникають під час досудового розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю кредитної спілки.....	67
2.2. Планування та взаємодія під час досудового розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю кредитної спілки.....	85
<i>Розділ 3. ТАКТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСУДОВОГО</i> <i>РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВА, ПОВ'ЯЗАНОГО</i> <i>З ДІЯЛЬНІСТЮ КРЕДИТНОЇ СПІЛКИ.....</i>	<i>101</i>
3.1. Застосування тактичних операцій під час досудового розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю кредитної спілки.....	101
3.2. Використання спеціальних знань під час досудового розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю кредитної спілки.....	113
3.3. Особливості тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій під час досудового розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю кредитної спілки.....	124
ВИСНОВКИ	162
ЛІТЕРАТУРА	167
SUMMARY	192
ДОДАТКИ	197

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВРУ – Верховна Рада України
ЄРДР – Єдиний реєстр досудових розслідувань
ЗМІ – засоби масової інформації
ЗУ – Закон України
КК України – Кримінальний кодекс України
КПК України – Кримінальний процесуальний кодекс України
КС – кредитна спілка
МВС України – Міністерство внутрішніх справ України
НАКСУ – Національна асоціація кредитних спілок України
НБУ – Національний банк України
НПУ – Національна поліція України
НСРД – негласна слідча (розшукова) дія
ОМП – огляд місця події
ОРД – оперативно-розшукова діяльність
ОРЗ – оперативно-розшукові заходи
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
СОГ – слідчо-оперативна група
СРД – слідча (розшукова) дія
США – Сполучені Штати Америки
ФККП – Федеральний Кодекс кримінальних правопорушень

ВСТУП

Шахрайство у структурі злочинності є доволі поширеним, відтак протидія цьому виду кримінального правопорушення – актуальний напрям діяльності правоохоронних органів, що обумовлено кількома чинниками. По-перше, шахрайство традиційно має високу латентність, оскільки не всі потерпілі звертаються до правоохоронних органів із відповідними заявами. По-друге, з розвитком ринкових відносин є можливість замаскувати шахрайство під окремі види підприємницької діяльності (інвестиційну, страхову, банківську). По-третє, на активізацію діяльності шахраїв та виникнення нових видів шахрайства суттєво впливає вдосконалення інформаційних технологій. Криміналістичні дослідження, своєю чергою, нині відстають від потреб слідчої практики – відомості щодо криміналістичної характеристики окремих видів шахрайства мають фрагментарний характер і не дають достатнього уявлення про механізм його вчинення та відображення у джерелах інформації.

Сучасний розвиток ринкових відносин в економіці України є складним і вирізняється неефективністю деяких реформ. У переході до ринкових відносин значущості набуває кредитно-фінансова система, яка має слугувати стабілізатором господарських процесів за рахунок здійснення міжрегіонального та міжгалузевого перерозподілу грошового капіталу. Широке впровадження в господарські відносини операцій із кредитування – одна з умов нормального розвитку економіки держави. Однак зміни у функціонуванні банківської системи, послаблення державного контролю та чимало інших причин соціального і правового характеру призвели до появи нових, раніше невідомих, суспільно небезпечних форм протиправної економічної поведінки. Особливо з-поміж них вирізняється

такий вид шахрайства, як шахрайство, пов'язане з діяльністю кредитної спілки.

Офіційні статистичні дані Генеральної прокуратури України свідчать і про поступове зменшення реєстрації випадків вчинення шахрайства, і про зменшення якісного показника – кількості скерування кримінальних проваджень, що стосуються шахрайства, до суду з обвинувальним актом. Так, 2016 р. загалом по Україні зареєстровано 46019 шахрайств, з яких направлено до суду 6379, закрито – 41412, 2017 – 37014/8662/46447 відповідно, 2018 – 33290/7019/36477, 2019 р. – 32358/6865/36630, а 2020 р. – 26830/7399/50942. Щодо кількості кредитних спілок, які функціонують у нашій державі, то нині також простежується тенденція до зменшення їх кількості. Зокрема, 2015 р. кількість зареєстрованих в Україні кредитних спілок становила 588, 2016 р. їх вже було 462, 2017 – 378, 2018 – 358, 2019 р. – 337, а 2020 р. – 327.

Вивчення шахрайства як негативного суспільного явища стали предметом досліджень науковців різних галузей знань. Серед фахівців науки кримінального права та кримінології значний внесок у дослідження цієї проблематики зробили Р. А. Запорожець, О. Г. Кальман, П. М. Коваленко, О. В. Лисодєд, А. В. Микитчик, В. Р. Мойсик, В. В. Пивоваров, К. Л. Попов, О. В. Смаглюк, Т. Г. Таран, Г. М. Чернишов, Ю. Л. Шуляк. Теоретичне підґрунтя для розроблення сучасних методик розслідування шахрайства заклали вітчизняні представники науки кримінального процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності, зокрема: А. І. Анапольська, Г. С. Бідняк, С. В. Головкін, І. В. Іщук, Т. О. Калюга, О. В. Курман, Г. А. Матусовський, Т. О. Мудряк, О. Л. Мусієнко, Т. В. Охрімчук, Н. В. Павлова, Т. А. Пазинич, Д. А. Птушкін, С. В. Самойлов, К. О. Чередник, С. С. Чернявський та інші.

Попри наукову і практичну значущість напрацювань зазначених дослідників, зауважимо, що наукових розробок зі створення цілісної методики розслідування шахрайства, пов'язаного з

діяльністю кредитної спілки, яка би ґрунтувалася на новітніх положеннях теорії криміналістики, кримінального процесу та узагальненні судово-слідчої практики розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень, нині немає. В основу покладене дисертаційне дослідження на здобуття наукового ступеня доктор філософії за темою «Методика розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю кредитної спілки».

**ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ
ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВА,
ПОВ'ЯЗАНОГО З ДІЯЛЬНІСТЮ КРЕДИТНОЇ СПІЛКИ**

**1.1. Стан наукової розробленості
досудового розслідування шахрайства,
пов'язаного з діяльністю кредитної спілки**

Нині неабиякої значущості набувають фінансові установи, діяльність яких спрямована на соціальний розвиток, зокрема на захист населення від знецінення коштів, надання громадянам фінансових послуг. Такі ознаки притаманні так званим кредитним коопераціям, які в Україні діють як кредитні спілки (далі – КС).

КС – небанківські установи, що покликані заповнити нішу на сучасному ринку фінансових послуг. Саме вони здатні задовольнити фінансові потреби населення на паритетних засадах, а також надати допомогу малому та середньому бізнесу у вигляді порівняно дешевого кредиту. Таке фінансове сприяння на ринку позикових капіталів належить розглядати як одне з важливих завдань, що має вияв у підвищенні ділової активності малого і середнього підприємництва. КС підтримують виробників у їхній діяльності, реалізації ініціативи, допомагають підвищувати продуктивність праці, удосконалювати виробничі цикли тощо.

КС в Україні є здебільшого предметом уваги вчених-економістів, з-поміж яких насамперед варто виокремити М. В. Алімана, І. Е. Бекешкіна, В. В. Виноградова, В. Д. Гончаренка, С. Д. Дзюбика, І. З. Драгомирецьку, В. В. Зіновчука, С. М. Злупка, Р. Р. Коцовську, В. І. Марочка, В. О. Морозова, Л. А. Негребецьку, А. Я. Оленчика, А. О. Пантелеймоненка, Я. О. Пришляка, А. В. Сте-

панова, О. В. Фарат, М. В. Якименка та інших. Учені-юристи цьому питанню приділяють менше уваги. Тут можна навести праці А. В. Духневича та О. П. Орлюк, у яких зосереджують увагу на загальних положеннях, або ж на КС як об'єкті регулювання інших галузей права.

На сьогодні КС є однією з небагатьох некомерційних організацій, яка прямо заявляє про задоволення саме матеріальних потреб своїх членів (пайовиків), що вкрай важливо у рамках програми кредитування суб'єктів малого підприємництва. Гаслом КС є не високий відсоток, а надійність, неприбутковість, стійкість, доступний кредит і гарантія збереження грошей. Суттєвою перевагою кооперативів є те, що вони є доступними і простими для населення. Для отримання кредиту не потрібно платити «прихованих» відсотків, оскільки такі позики видаються тільки членам кооперативу, що істотно знижує ризик неповернення позик і не обтяжує кредит додатковими платежами (для покриття цих ризиків) [75, с. 63–64].

КС та інші кооперативні форми самоорганізації населення, як пише В. В. Гончаренко, сприяють перетворенню грошових заощаджень громадян у фінансові ресурси. Їх відмінність і перевага над іншими фінансово-кредитними інститутами полягає в тому, що вони мобілізують найдешевші фінансові ресурси, використання яких спрямоване на розвиток бізнесу і розширення споживчого попиту населення [46, с. 13–19]. Такі переваги цього сегменту фінансового ринку знаходять своє відображення у розвитку різноманітних кооперативних об'єднань громадян різних країн світу [236, с. 64–70].

Специфіка кредитної кооперації полягає у тому, що вона створюється з метою об'єднання власних фінансових ресурсів членів кооперативу для взаємного кредитування. Наведемо переваги кредитного кооперативу:

- позичальники можуть отримати кредити за меншими відсотковими ставками, а вкладники – більший відсоток за своїми заощадженнями;

- кредитний кооператив знаходиться безпосередньо на місці функціонування підприємства;

- можливість розпоряджатися невеликими вкладами та кредитами;
- підвищення матеріальної зацікавленості членів кооперативу в результатах своєї праці;
- підвищення соціального становища вкладників [83, с. 7].

Ситуація ускладнилася зараз, коли значущість малого і середнього підприємництва зростає, що є кістяком господарської структури ринкової економіки та має не лише великий виробничий потенціал, а й забезпечує широку соціальну базу ринковому господарству. З огляду на це, на думку А. О. Пруднікова, постає необхідність більш поглибленого теоретико-методологічного дослідження цієї проблеми [230, с. 122].

Основою для вітчизняного кооперативного руху в сфері кредитування стали ідеї «батьків» німецької кооперації – Германа Шульце-Деліча і Фрідріха Вільгельма Райффайзена. Кооперативна система Г. Шульце-Деліча охоплювала сукупність споживчих товариств, позичково-ощадних кас і продуктивних асоціацій. Підґрунтя економічної сили кредитного товариства він вбачав в утворенні пайового капіталу, який слугував ланкою між його членами. Г. Шульце-Деліч був рішучим опонентом винятково державного регулювання діяльності кредитних кооперативів. Ф. В. Райффайзен розробив та реалізував на практиці ідею організації сільських кредитних кооперативів на принципах, які надалі стали основою діяльності Міжнародного кооперативного альянсу. Між цими системами були певні розбіжності, з яких найбільш суттєвими можна назвати такі: 1) райффайзенівські товариства обслуговували лише сільське населення, тоді як шульце-делічевські були змішаними за професійним складом і діяли здебільшого у містах; 2) перші обмежували свою діяльність невеликими районами, головню сільськими приходами; другі діяли на значно більшій території; 3) товариства Райффайзена працювали без пайового капіталу, тоді як шульце-делічевські намагалися створювати власний основний капітал, для чого передбачалися значні пайові внески [249, с. 22].

Досвід роботи Ф. В. Райффайзена виявився дуже успішним і за декілька років поширився на всю Європу (зокрема

Росію та Україну), США, Японію та інші країни. У подальшому життя вносило свої корективи в принципи організації кредитних кооперативів [42, с. 94].

У 50–60 роках XIX ст. кредитна кооперація з'являється в Італії, Австрії, Бельгії, Росії; з 80 років – у Франції; з 90 років – у США, Канаді, Сербії, Хорватії, Болгарії, Румунії; на початку XX ст. – в Індії, Іспанії, Японії, Кіпрі, Фінляндії [250, с. 105]. Одночасно виникають кооперації в країнах Азії, Африки, Австралії. Наприкінці XIX – початку XX ст. кредитна кооперація виникла майже у всіх країнах світу. За ступенем розвитку та поширеності кредитної кооперації другою після Німеччини була Італія. Пропагандистом та організатором значився Луїджі Луццаті – італійський державний діяч, юрист та економіст, Прем'єр-міністр Італії в 1910–1911 роках, який 1865 р. створив Міланський народний банк. Народні банки діяли за принципами товариств Г. Шульце-Деліча, об'єднували представників різних професій, створювалися і в містах, і в сільській місцевості для фінансової взаємодопомоги особам, що мали в цьому потребу. У Великобританії створення КС пов'язане з ім'ям журналіста Арно Дежардена, оскільки 6 грудня 1900 р. він організував серед мешканців м. Левіт невеличку КС для стимулювання економічної та фінансової взаємодопомоги, пропаганди християнських та гуманістичних принципів, підтримки своїх членів. Він же створив і першу КС у США – для франкомовних американських католиків. У Франції перші кредитні кооперативи почали утворюватися у 60–ті роки XIX століття. Прийнятий 1884 р. Закон про організацію системи «Креді Агриколь» став законодавчою базою їх функціонування [165, с. 91–92].

В Україні перші організації фінансової взаємодопомоги та економічного самозахисту населення з'явилися у 60-х роках XIX ст. у формі ощадно-позичкових і кредитних товариств, які розвивались надзвичайно швидкими темпами, полегшуючи життя широких верст населення. В історії кредитно-кооперативного руху збереглися згадки про перші ощадно-позичкові товариства в м. Одеса (1861 р.), м. Гадяч на Полтавщині (1869 р.). Своєю чергою, 1866 р. у Петербурзі було створено Товариство

взаємного поземельного кредиту, яке запровадило свою діяльність і на українські губернії. Особливістю цього товариства було те, що його капітал формувався із внесків членів, і кредит могла одержати лише особа, яка внесла свій пай. Але оскільки такі товариства задовольняли потреби у кредиті лише великих землевласників, то в містах та селах почали створюватись невеликі кредитні кооперативи [154, с. 335].

Визначальною в історії (і української, і польської) кредитної кооперації є діяльність польського кооператора Францішека Стефчика, який був ініціатором створення позичкових кас взаємодопомоги, що після його смерті отримали назву «каси Стефчика». У 1890 р. в Черніхові, біля Кракова, він заснував перший на польських землях ощадно-позичковий кооператив, ставши згодом директором Бюро Патронату Ощадних і Позичкових спілок при Крайовому відділі у Львові, співзасновником і головою Об'єднання сільськогосподарських кооперативів та автором численних праць про кооперацію [240, с. 78].

У XIX ст. процес створення КС відбувався дещо хаотично. Ініціатором створення кооперативного об'єднання став український політичний діяч та засновник системи кредитної кооперації Кость Левицький. У 1898 р. у Львові за його сприяння створюється «Краєвий союз кредитовий», до якого вступили 17 кооперативів. К. Левицький був призначений першим директором цього союзу, він надавав позичальникам необхідні документи, допомагав налагодити роботу, позичав гроші та наглядав за їх розвитком [121, с. 62].

У роки Першої світової війни, попри певні об'єктивні труднощі, кредитна кооперація розвивалася доволі добрими темпами, значно поширила сферу свого впливу в містах, а найбільше розгорнулася на селі. Після лютневої революції 20 березня 1917 р. Тимчасовий уряд прийняв загальний кооперативний закон «Положення про кооперативні товариства та їхні союзи». Новий кооперативний закон скасовував усі існуючі на той час обмеження щодо організації і діяльності кооперативів та їхніх об'єднань. Цей закон, незважаючи на умови революційних часів, викликав поживлення розвитку кооперативної організації на

території колишньої Російської імперії. Після встановлення на українських землях радянської влади Рада народних комісарів УРСР своїм Декретом «Про об'єднання всіх видів кооперативних організацій» від 10 серпня 1920 р. ліквідувала систему кредитної кооперації як таку, а існуючі на той час кредитні товариства та спілки підпорядкувала споживчим товариствам. Як наслідок – до кінця грудня 1920 р. були ліквідовані всі товариства приватного кредиту. У 1921 р. в Україні були спроби стабілізувати економічне становище шляхом впровадження нової економічної політики. Розпочався процес створення кооперативної кредитної системи в умовах радянської дійсності. Це був початковий період становлення нової кооперативної системи, а не відродження попередньої – дореволюційної. В організаційній діяльності запанували не демократичні принципи розбудови кооперації, а пристосовані до нових соціально-економічних умов ідеологічні догми більшовиків. Після встановлення політики «воєнного комунізму» діяльність ощадно-позичкових товариств в Україні було реорганізовано, а згодом забуто, оскільки тогочасна командно-адміністративна система була несумісна з демократичними кооперативними принципами [116, с. 34–35].

У незалежній Україні відродження кооперативної ідеї розпочалося за відсутності належної законодавчої бази. КС як організації фінансової взаємодопомоги громадян розгорнули свою діяльність через громадські організації, а не кооперативи, як це було задекларовано в усьому світі. Початок відновлення дійсної кредитної кооперації в Україні є питанням дискусійним і в різних джерелах датується по-різному. Наприклад, Р. В. Коцовська вважає, що це 1991 р. і пов'язує вказану дату із введенням в дію Канадської програми розвитку КС в Україні [122, с. 101], К. І. Брусковська – 1992 р., який є підсумком закономірної реакції населення на економічні зміни в суспільстві [23, с. 91]. На законодавчому рівні реанімування діяльності КС розпочалося наприкінці 1993 р. – із прийняттям Президентом України Указу від 20.09.1993 р., яким було затверджене «Тимчасове положення про кредитні спілки в Україні» [228]. Нам

імпонує позиція щодо наявності в процесі становлення та розвитку КС в Україні трьох етапів: перший етап (1992–2001 рр.) характеризується відсутністю системи державного нагляду та підтримки кредитно-кооперативного руху; другий (2001–2006 рр.) відзначився прийняттям основоположних нормативних актів щодо діяльності КС на фінансовому ринку України; третій (з 2007 р.) вказує на поступове здійснення регуляторної політики в особі Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України, увага якої зосереджена на оперативному управлінні фінансовою діяльністю КС [125, с. 38–39].

Нормативно-правовою базою діяльності перших утворених у незалежній Україні КС був Закон України (далі – ЗУ) від 16 червня 1992 р. «Про об'єднання громадян» [224], який закріпив норми, що в подальшому стали основою для діяльності КС в Україні як порівняно нового виду об'єднання громадян. Із 1994 р. розпочалося посилене створення й поширення КС у більшості областей. У червні 1994 р. КС із 17 областей України заснували Національну асоціацію кредитних спілок України (далі – НАКСУ), яка у листопаді 1994 р. була визнана повноправним членом Всесвітньої Ради КС [76, с. 4]. Процес створення КС супроводжувався низкою проблем: брак детальної законодавчої регламентації, відсутність єдиного державного органу нагляду і контролю, відсутність методичної допомоги у повсякденному вирішенні організаційних питаннях стосовно діяльності непоширеного виду громадської організації.

Спробою поліпшення правового регулювання діяльності КС можна вважати Указ Президента від 22 червня 1999 р., яким на розгляд Верховної Ради України (далі – ВРУ) виносився законопроект «Про кредитні спілки». Однак постановою ВРУ від 9 вересня 1999 р. цей законопроект був відхилений. Згодом із прийняттям Закону України від 28 грудня 1994 р. «Про оподаткування прибутків підприємств» [225], в якому міститься положення про те, що доходи, які складаються з внесків членів КС та відсотків за користування кредитом (пасивні доходи), звільняються від оподаткування, КС були

віднесені до неприбуткових організацій. Так, КС набули нового статусу за порядком оподаткування.

Діяльність громадських організацій, за правило, має негосподарський характер. Тому, як зауважує О. О. Луцишин, КС зіткнулися з низкою труднощів щодо організації роботи та у відносинах з державними органами. Це було пов'язано з тим, що діяльність КС із надання кредитів під відсотки, акумуляція грошових вкладів на різних умовах та нарахування відсотків на них була більше схожа до діяльності фінансової кредитної установи, ніж громадської організації, а сама така діяльність установи є інститутом фінансового посередництва з певними правилами і нормами «гри» [162, с. 143–157]. Цей факт викликав суперечки щодо статусу та юридичного підґрунтя спілок. Невирішеним залишалося питання: чим є КС – громадською організацією чи фінансовою установою? Насправді, зазначає Р. В. Руська, вона не є громадською організацією чи фінансовою установою в традиційному їх розумінні. Це специфічна форма господарювання, відмінна від усіх інших форм. Із соціальної точки зору КС – це форма фінансової взаємодопомоги та економічного самозахисту людей; із організаційної – кооператив/громадська організація; з економічної – фінансова установа; з інституційної – фінансовий посередник; з фінансової – небанківська кредитна установа; а разом – це форма фінансової конгломерації [239, с. 17].

У науковій літературі визначення КС характеризується розмаїттям підходів до формулювання. Скажімо, І. С. Ткаченко, М. Р. Лучко та Р. В. Руська у своєму науково-практичному посібнику вважають, що КС – це громадська організація, головною метою якої є фінансовий та соціальний захист її членів шляхом залучення їх особистих заощаджень для взаємного кредитування [260, с. 14]. Н. О. Славова пропонує зазначене поняття розглядати через поєднання двох категорій, а саме – «кредит» і «спілка». Під кредитом розуміють позичку в грошовій формі на умовах строковості, повернення, платності, що надається кредитором іншій особі – позичальникові, а спілка – об'єднання двох і більше осіб з метою задоволення своїх

потреб [245, с. 147]. На думку С. М. Аржевітіна, КС – це ефективний механізм самоорганізації громадян передусім щодо кредитування [5, с. 11]. А. А. Пожар переконаний, що КС є фінансовим кооперативом, заснованим з метою здійснення його членами фінансової самопомоги на засадах взаємодопомоги і демократичних принципів управління, що надає своїм членам – фізичним та юридичним особам – весь необхідний їм перелік фінансових послуг [205, с. 7].

На нашу думку, найбільш вдале визначення КС наводить О. М. Зубатенко, згідно з яким КС – це форма самоорганізації людей, які, об'єднавшись власними силами, створюють для самих себе можливість задоволення своїх потреб у фінансовій сфері. КС – це самоврядна демократична організація, в якій лише її члени визначають види послуг, які вона надає, і встановлюють умови їх надання [74, с. 31].

Першим і основним нормативним документом у правовому полі, що регламентував діяльність КС в Україні, став ЗУ «Про кредитні спілки» від 20.12.2001 р., котрий визначає організаційні, правові та економічні засади створення та діяльності КС, їхніх об'єднань, права та обов'язки членів КС. Згідно із цим Законом, КС – неприбуткова організація, заснована фізичними особами, професійними спілками, їх об'єднаннями на кооперативних засадах з метою задоволення потреб її членів у взаємному кредитуванні та наданні фінансових послуг за рахунок об'єднаних грошових внесків членів КС [222].

Свою чергою, у ЗУ «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» від 12 липня 2000 р. визначається поняття «фінансова установа» та їх загальний перелік. КС, наявні у вказаному переліку, за своїм статусом є вже не громадськими організаціями, а фінансовими установами. Цим законом КС віднесено до кредитних установ, тобто фінансових установ, що, відповідно до закону, мають право за рахунок залучених коштів надавати кредити на власний ризик (ст. 1) [229]. КС є юридичною особою, що має самостійний баланс, банківські рахунки, які відкриває і використовує згідно із законодавством у самостійно обраних

банківських установах, а також може мати печатки, бланки і власну символіку.

Основними ознаками КС О. М. Панкратова та О. С. Музалевський називають такі: 1) вони створюються групою людей не заради отримання прибутку, а для надання послуг своїм членам; 2) члени, що засновували КС, не мають жодних виняткових прав щодо членів, які вступили до спілки пізніше; 3) будь-який член КС незалежно від розміру його вкладів, терміну членства та інших формальних ознак у питаннях управління спілкою має лише один голос. Обмежена кількість людей, які мають найбільшу суму заощаджень, не мають змоги одноосібно контролювати КС; 4) послуги надаються лише членам спілки; 5) члени спілки водночас є її власниками та клієнтами. Кожен член спілки є власником частини капіталу і несе відповідальність за розвиток своєї КС; 6) основним видом їх діяльності є надання ощадно-позичкових послуг, оскільки спілка створюється як ефективний інструмент саме з цією метою. Забороняється займатися іншими видами діяльності [200, с. 104–105].

Тут виокремлюють декілька відмінностей КС від банківських установ. Перша полягає в тому, що КС є некомерційною установою, працює тільки зі своїми пайовиками на кооперативних засадах і не здійснює ризикових операцій. КС бере на себе організацію тих послуг, які з будь-яких причин не цікаві банкам. Друга відмінність в тому, що КС виконує лише дві базові операції грошового ринку, зберігаючи водночас статус фінансового посередника. Це залучення коштів і їхнє розміщення. Банк виконує ще й третю базову операцію – відкриття і обслуговування поточних рахунків клієнтів. Н. І. Версаль зауважує, що за своєю суттю КС – це кооператив, тобто юридична особа, утворений фізичними особами, що добровільно об'єдналися на основі членства для ведення спільної господарської та іншої діяльності з метою задоволення своїх економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоврядування [27, с. 89–90].

Те, що КС є суб'єктом некомерційного господарювання засвідчує ч. 2 ст. 3 Господарського кодексу України від 16 січня

2003 р., де за ознакою мети наводиться два види господарської діяльності – з метою одержання прибутку (комерційна господарська діяльність) та без мети одержання прибутку (некомерційна господарська діяльність) [50].

КС здійснює самостійну систематичну господарську діяльність, спрямовану на досягнення економічних, соціальних та інших результатів без одержання прибутку. Вона не провадить жодної іншої господарської діяльності, крім надання кредитних і ощадних послуг своїм членам. Ця ознака зумовлена тим, що діяльність КС як організації, котра не має на меті отримання прибутку, спрямована власне на надання конкретних послуг, що й визначає її вузьку спеціалізацію щодо можливих напрямів використання акумульованих за рахунок заощаджень членів фінансових ресурсів [61, с. 36].

Аналізуючи практику діяльності КС в Україні, деякі автори (О. І. Циганов і В. І. Лук'яненко) умовно виокремлюють два основні їх типи:

– *спілки соціального напрямку*: засновуються на базі трудових колективів, громадських об'єднань, церковних парафій; мають порівняно низькі відсоткові ставки на кредити, внаслідок чого не спроможні протистояти інфляції; зазвичай існують за рахунок сторонніх пожертв або загальної орієнтації членства на дрібні позички за максимальної віддачі на вклади; позички мають короткотерміновий характер;

– *спілки ринкового напрямку*: засновуються за територіальним принципом, професійною ознакою, на базі численних та диверсифікованих за характером членів громадської організації; провадять гнучку відсоткову політику, практикують кредитування на різні терміни та під різні види гарантування, пропонують кілька видів вкладів [270, с. 79–80].

Зауважимо, що в Україні почали виникати різні типи КС, які успішно розвиваються і доповнюють їх класифікацію. Серед них О. Я. Маліновська виділяє:

– *корпоративний тип* КС – часто створюється на базі одного чи кількох підприємств, установ або організацій. Вони мають обмежений набір ощадних послуг: приймають щомісячні

обов'язкові членські внески, на які відсотки нараховуються за фактом роботи в кінці року та мають незначний розмір;

– *ломбардний тип* КС – найчастіше створюється при великих юридичних або торговельних компаніях. КС такого типу, за правило, мають кількох членів-вкладників, які контролюють спілку чи доручають гроші одній довірній особі. Кредити видаються під заставу будь-якій особі, яка формально приймається в члени спілки;

– *інвестиційний тип* КС – часто створюється при якісній комерційній структурі холдингового або трастового типу та діє за територіальним принципом. Ця КС акумулює кошти дрібних вкладників під певні проєкти;

– *ощадно-позичковий тип* КС – найбільш наближений до КС західного зразка. Це демократична організація, фінансова політика якої спрямована на надання більш дешевих кредитів та нарахування вищих відсотків на вклади членів. Члени такої КС є рівноправними, а зростання кількості членів і активів здійснюється поступово [164, с. 156–157].

КС діє на основі статуту у рамках законодавства України. Засновниками (членами) КС можуть бути фізичні особи, чисельність яких має становити не менше 50 осіб і які об'єднані хоча б за однією з таких ознак: мають спільне місце роботи чи навчання або належать до однієї професійної спілки, об'єднання професійних спілок, іншої громадської чи релігійної організації або проживають в одному селі, селищі, місті, районі, області; професійні спілки, їх об'єднання; фермерські господарства та приватні підприємства. Варто зважати, що критерії створення КС фізичними особами за місцем праці, навчання, належності до певного об'єднання за інтересами тощо є оптимальними, оскільки передбачають наявність певною мірою близьких довірчих відносин. Водно час, на думку Я. З. Гаєцької-Колотило, створення КС за місцем проживання не сприятиме ефективності (недоходності) КС і довірі до них громадян – потенційних членів КС, які між собою зазвичай незнайомі, що, своєю чергою, ускладнює контроль з боку членів за діяльністю спілки [41, с. 74].

Громадяни (ініціативна група), котрі прагнуть створити КС, мають обов'язково отримати дозвіл від спонсора – тобто від того підприємства чи компанії, на терені якого вона працюватиме. Спонсор натомість зобов'язується допомагати у створенні спілки, надати на певний час приміщення, і навіть допомогти початковим капіталом для покриття первинних витрат. Така ініціативна група має складатися не менше ніж зі семи осіб, котрі згодні стати членами-засновниками, першими членами Ради та комісії. Рішення про створення КС оформляється протоколом установчих зборів, який підписують голова та секретар. Невід'ємною частиною протоколу є реєстр осіб, які брали участь в установчих зборах (список засновників). У реєстрі обов'язково зазначаються прізвище, ім'я та по батькові особи, паспортні дані, громадянство, адреса та інші відомості. Дані про особу засвідчуються її особистим підписом [49, с. 132–133].

Ще однією вимогою створення КС є її державна реєстрація, яка надає КС право проводити діяльність із надання послуг. Документом, що засвідчує цей факт, є свідоцтво про реєстрацію фінансової установи, яке видається у порядку, встановленому Положенням про Державний реєстр фінансових установ. Державна реєстрація КС здійснюється Національною комісією, що забезпечує державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг відповідно до вимог цього Закону та нормативно-правових актів Уповноваженого органу [217].

Державна реєстрація КС провадиться за наявності усіх необхідних документів протягом одного календарного місяця. Членами спілки можуть бути громадяни України; іноземні громадяни; особи без громадянства, які постійно проживають в Україні, не обмежені судом у дієздатності та не перебувають у місцях позбавлення волі. Кандидат стає повноправним членом КС після сплати вступного внеску у 100 % розмірі (який у випадку припинення членства не повертається) і членського внеску (розміри цих внесків встановлюються Правлінням КС). На кожного члена спілки заводиться ощадна книжка в електронному варіанті, до якої заносяться всі внесені членом вклади та нарахування. Якщо член спілки перестає відповідати

зазначеним вимогам, він припиняє членство, йому виплачуються усі його внески та нараховання, що розподілені на підставі рішення загальних зборів; він розраховується з заборгованістю перед спілкою, якщо така є на останню звітну дату. Для виходу із членства до КС подається заява в письмовій формі встановленого взірця [222].

Управління КС здійснюється на корпоративних засадах, а саме: спілка є власністю її членів, контролюється ними і діє за принципом «один член спілки – один голос», незалежно від розміру його майнового внеску. Відтак, як зазначають В. М. Коваленко та М. С. Морако, окремий член спілки у жодному разі не може вплинути на ситуацію, а тому в управлінні спілкою панує демократія. Свою позицію члени спілки висловлюють на загальних зборах, які є вищим керівним органом та проводяться не рідше одного разу на рік [89, с. 105–107].

До виключної компетенції загальних зборів членів КС належить: 1) затвердження статуту КС та внесення до нього змін і доповнень; 2) обрання та відкликання членів спостережної ради та ревізійної комісії; 3) затвердження річних результатів діяльності КС, звітів спостережної ради, правління та кредитного комітету і висновків ревізійної комісії. Річний звіт про результати діяльності кредитної спілки затверджується загальними зборами лише за наявності висновку ревізійної комісії; 4) прийняття рішення про збільшення пайового капіталу КС шляхом збільшення розміру обов'язкового пайового внеску або внесення додаткових пайових внесків; 5) прийняття рішення про порядок розподілу доходу та покриття збитків КС; 6) затвердження положень про спостережну раду, ревізійну комісію, кредитний комітет та правління; прийняття рішення про припинення діяльності КС [93, с. 299–300].

Органом, який здійснює керівництво КС у період між загальними зборами, є правління КС, на яке, згідно зі Статутом КС, покладено такі функції: забезпечення законної діяльності, стабільності та розвитку КС; розробка планів стратегії і тактики діяльності КС, її позичкової, процентної, інвестиційної, фінансової, рекламної, страхової та соціальної політики та

забезпечення її реалізації; розробка бюджету КС; формування колективних фондів спілки (фонду розвитку, соціального та інших); прийняття рішень про використання коштів фондів спілки, їх інвестування, а також рішення щодо оренди, купівлі чи продажу майна, залучення додаткових коштів не від членів спілки (кредитів банків та інших кредитних спілок); затвердження великих позичок та позичок членам органами управління спілкою тощо [246, с. 62].

У структурі управління КС функціонує кредитний комітет, який на основі положення про позики розглядає заяви членів спілки на отримання позичок та приймає рішення про їх надання або готує відповідні подання на розгляд правління. Кредитний комітет здійснює контроль за сплатою позичок та відсотків за ними. У разі протермінування сплати кредитний комітет терміново вживає заходів щодо встановлення зв'язку з позичальником та з'ясування причини, а за необхідності – для повернення своєчасно несплачених позичок [62, с. 25].

Варто зазначити, що дотепер існує певна неузгодженість у нормативно-правових актах, що регламентують діяльність КС. Скажімо, чинне Розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України (Держфінпослуг) від 11.11.2003 р. № 116 передбачає, що КС протягом трьох місяців із дня державної реєстрації зобов'язана розробити та затвердити такі внутрішні положення: Про спостережну раду; Про правління; Про ревізійну комісію; Про кредитний комітет; Про інші органи управління (за наявності) [216]. Також діє розпорядження цієї ж комісії від 03.06.2005 р. № 4122, за яким надання фінансових послуг КС здійснюється виключно з використанням комплексної інформаційної системи, на якому встановлене зареєстроване програмне забезпечення [213]. Відповідно до п. 2 Перехідних положень ЗУ «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» від 12.07.2001 р. [229], лише 23.11.2011 р. було створено Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, до повноважень якої віднесено здійснення державного регулювання та нагляд за діяльністю фінансових установ (в

тому числі КС), їх реєстрацію [223]. Однак 12.09.2019 р. ВРУ прийняла ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення функцій із державного регулювання ринків фінансових послуг» (вводиться в дію 01.07.2020 р.), яким передбачено ліквідацію Нацкомфінпослуг та передачу її повноважень Національному банку України (далі – НБУ) [211]. Словом, НБУ вже підготувало проєкт «Майбутнього регулювання кредитних спілок», в якому зазначається, що основна ціль КС – сприяння ощадливості та фінансовому добробуту членів КС шляхом надання їм фінансових послуг на умовах собівартості. Основними ризиками в діяльності КС є кредитний ризик, операційний ризики та ризик ліквідності. Крім того, для КС передбачається розширення переліку послуг (обмін валют та окремі види платіжних послуг) [18, с. 4, 12].

Отже, є очевидним, що за проаналізований нами період незалежності України вже третьому органу державної влади надають повноваження у сфері регулювання діяльності фінансових установ, зокрема КС, а термінологія в нормативно-правових актах залишається без змін. Також перспективи розвитку КС залежать від результатів впровадження різних реформ, які в Україні не завжди є вдалими. Це перешкоджає правильному розумінню і виконанню положень діючих нормативно-правових актів та належному контролю за діяльністю КС.

Тим часом, доволі інформативно виглядає офіційний вебсайт Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг. На ньому, зокрема, є посилання на Державний реєстр фінансових установ та Комплексну інформаційну систему, за допомогою якої можна знайти інформацію про будь-яку КС, що зареєстрована в Україні: найменування; код ЄДРПОУ; серія та номер свідоцтва про реєстрацію; юридична адреса; П.І.Б. керівника; видані ліцензії; наявність відокремлених підрозділів тощо [194]. Це може стати в нагоді слідчому, який розслідуватиме шахрайство, пов'язане з діяльністю КС.

Міжнародний та національний досвід розвитку держав свідчать про те, що КС завжди виникали, коли людям були

необхідні певні фінансові послуги, але їх або не надавала жодна фінансова інституція через непривабливість цього сектору фінансового ринку (на предмет можливості отримання прибутку), або ж такі послуги пропонувалися на невідгідних умовах (наприклад, завелика процентна ставка), користуючись монополією та неможливістю в інший спосіб задовольнити свої потреби в дрібному кредитуванні широким верстам населення. Словом, КС – це фінансовий механізм, завдяки якому люди шляхом кооперування своїх зусиль, ідей та коштів можуть отримати необхідні фінансові послуги значно дешевше, ніж у тому випадку, коли кожен з них намагався би діяти самостійно.

Успіх розслідування будь-якого кримінального правопорушення головно визначається вмінням слідчого розпізнати не тільки кримінально-правову, але й криміналістичну його сутність. Для цього він повинен мати відомості про типові криміналістично значущі ознаки різних видів злочинної діяльності, а також уміти цілеспрямовано виявляти необхідну криміналістичну інформацію в кожному конкретному кримінальному правопорушенні й зіставляти її з типовою криміналістичною характеристикою відповідного виду кримінального правопорушення.

Нині в Україні шахрайство набуло значного розмаху, йому властива зміна видів і способів. Економічні перетворення у суспільстві, розвиток ринкових відносин призводять до того, що шахрайство активно проникає у сферу фінансової діяльності: інвестиційну, страхову, банківську.

Згідно із тлумачним словником, шахрайство – це заволодіння індивідуальним майном громадян або набуття права на майно шляхом обману чи зловживання довірою [26, с. 1615]. Загалом термін «шахрайство» іноземного походження: від польського «szachrajstwo» – крутіство; від німецького «schachern» – спекулювати, гендлювати; від древньоєврейського «sahar» – займатися ремеслом мандрівного торгівця [289, с. 426].

У ст. 12 Судебника 1497 р. та ст. 58 Судебника 1550 р. вперше з'являється термін шахрайство, який І. Я. Фойницький трак-

тує як «кишенькову крадіжку» (від поняття мошна – гаманець). Але більшість дослідників, беручи за основу тлумачення М. Ф. Владимирського-Буданова, визнає, що саме ст. 58 Судебника 1550 р. вперше проводить різницю між крадіжкою та шахрайством, позаяк у цій статті поряд із шахрайством використовується і поняття «оманщик» – обманщик, у разі доведення його вини підпадає під торгове покарання [237, с. 148].

У кримінальному законодавстві Європи XVIII ст. шахрайство об'єднується з такими злочинами, як підробка, підлог, фальсифікація, утворюючи сукупність злочинів, які називають «неправдиві вчинки». Поряд із поступовим виокремленням шахрайства (і з групи майнових злочинів, і з групи діянь, спрямованих проти істини), воно відокремлювалося і від поняття обману у значенні цивільного правопорушення, від права вимагати винагороду за завдану шкоду та збитки або знищення угоди, основу якої становить обман або введення в оману. Однак, у більшості кримінальних кодексів того періоду не простежується загальне визначення караного обману, а вирізняють окремі діяння, такі як шахрайство, наприклад, обмірювання, обважування під час продажу товарів, вимагання повернення боргу тощо [8, с. 16–17].

У кримінальних кодексах Європи XIX ст. поступово виникає визначення терміна «шахрайство». Скажімо, Французьким уложенням 1810 р. вводився перелік обманних засобів, як-от вживання неправдивого імені або привласнення удаваної якості, неправдивих хитрощів, як засобів, спрямованих на те, щоб запевнити будь-кого в існуванні фіктивних підприємств, влади, посади, кредиту, або на появу хибної надії на успіх. Германське уложення 1871 р. шахрайство трактувало як будь-яку діяльність, що схвалює помилку через спотворення або приховування істинних обставин. Угорське законодавство говорить про шахрайство як про «навіювання та укріплення помилки за допомогою обманних вивертів». Швейцарське Кримінальне уложення 1903 р. вказує на «неправдиве твердження відомих фактів або приховання їх та всілякі інші обманні прийоми», Норвезьке уложення вважає винною особою у шахрайстві того, «хто вводить або допомагає ввести в оману або

укріплює, чи допомагає укріпити у хибних поглядах іншого» [64, с. 383].

Впродовж українського державотворення у складі Радянського Союзу (1917–1921 рр.) законодавство про злочини проти власності розвивалося в межах єдиної європейської правової традиції. Були розроблені положення, що поєднали злочини проти майна і прибутків держави та проти власності приватних осіб у межах єдиного складу злочинів. Злочини проти власності розумілися як посягання на право власності або як посягання на економічну систему. Термін «власність» вживався у кримінальному законодавстві як синонім до «майно» для позначення будь-яких майнових прав та інтересів [87, с. 11].

Кримінальний кодекс (далі – КК) УРСР 1922 р. визначив шахрайство як присвоєння з корисливою метою майна чи права на нього шляхом зловживання довірою чи обману. Суб'єктивна сторона злочину передбачала наявність прямого умислу, який свідчить про те, що винна особа усвідомлює, що вона вводить в оману потерпілого або завідомо використовує його довір'я. На той час вперше здійснено диференціацію кримінальної відповідальності за цей злочин, а саме – передбачалася відповідальність за шахрайство залежно від форми власності [44, с. 9]. Відповідальність за шахрайство охоплювала примусові роботи на термін до 6 місяців або позбавлення волі на 6 місяців (арт. 187) [73, с. 420]. КК УРСР 1927 р. відрізнявся від попереднього лише збільшенням тривалості термінів позбавлення волі – строком до двох років або примусовою працею (арт. 180) [138, с. 9–97].

Наступним кроком у розвитку кримінального законодавства та розуміння змісту шахрайства було прийняття 1960 р. КК УРСР, який був чинним і в період незалежної України до 2001 р. Тогочасне кримінальне законодавство передбачало відповідальність за шахрайство, розглядаючи його як «заволодіння державним або колективним майном шляхом обману чи зловживанням довір'ям» (ст. 83 КК). Водночас ст. 143 КК охоплювала більш широке коло таких протиправних діянь – «заволодіння індивідуальним майном громадян або набуття права на майно шляхом обману чи зловживання довір'ям». Відтак очевидно, що

саме ст. 143 КК визначала, що предметом шахрайства може бути не лише майно, а й право на таке майно [186, с. 252, 397].

Відповідно до чинного зараз кримінального законодавства (ч. 1 ст. 190 КК України), шахрайство визначається як заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою [139]. Родовим об'єктом шахрайства є відносини у сфері власності. Безпосереднім об'єктом є конкретна форма власності: державна, колективна чи приватна. Правом власності, яке порушує винний, вчиняючи шахрайство, за ст. 316 Цивільного кодексу України, є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб [269]. У Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику про злочини проти власності» від 06.11.2009 р. № 10 обман визначається як повідомлення потерпілому неправдивих відомостей або приховування певних обставин, а зловживання довірою – це недобросовісне використання довіри потерпілого [72, с. 153]. У цьому контексті цікавою також є постанова Верховного Суду від 16.01.2020 р., де очевидно, що об'єктивна сторона шахрайства полягає у заволодінні майном або придбанні права на майно шляхом обману чи зловживання довірою.

Для характеристики шахрайства важливе значення має суб'єктивна сторона вчинення злочину. Це внутрішня, психічна діяльність особи, що відображає ставлення її свідомості та волі до суспільно небезпечного діяння, яке нею вчиняється, і до його наслідків [140, с. 89]. Вина при вчиненні шахрайства характеризується прямим умислом. Зміст прямого умислу утворюють, як відомо, два моменти – інтелектуальний і вольовий. Інтелектуальний момент містить дві ознаки – усвідомлення суспільно небезпечного характеру вчиненого діяння і передбачення суспільно небезпечних наслідків; вольовий момент містить одну ознаку – бажання настання суспільно небезпечних наслідків, які передбачаються винною особою [66, с. 184–186].

Для слідчого також важливим є знання певних особливостей, пов'язаних із правильною кваліфікацією дій як шахрайсь-

ких, та розуміння його суб'єктивної сторони. З цього приводу варто навести рішення Верховного Суду. Так, ОСОБА_2 та ОСОБА_3 були засуджені за ч. 4 ст. 190 КК України, оскільки вони шляхом зловживання довірою потерпілого переконали останнього передати їм для придбання земельної ділянки, будівництва житлового будинку та організації благодійних проєктів 289 700 доларів США. Частину зазначених коштів було витрачено на придбання земельної ділянки, створення видимості будівництва будинку (необхідна проектно-кошторисна документація була відсутня) та оплату роботи найманих необлікованих працівників. Решту грошей ними було витрачено на власні потреби. Верховний Суд касаційну скаргу засуджених задовольнив, скасував та закрит кримінальне провадження, керуючись певними мотивами. По-перше, засуджені придбали для будівництва земельну ділянку, заплативши за неї 25 800 доларів США. По-друге, хоча й без проектно-кошторисної документації, але будинок був збудований на 96 % (вартість виконаних робіт 631 261 грн.). По-третє, потерпілий висував претензії до якості та вартості проведених робіт. Тобто взяті зобов'язання були частково виконані. Суб'єктивна сторона шахрайства характеризується прямим умислом і корисливим мотивом. Протиправні дії можуть бути кваліфіковані як шахрайство лише в тому разі, коли винна особа ще в момент заволодіння майном чи правом на майно мала на меті його привласнити, не виконуючи зобов'язання. Зважаючи на наведене, доказами, на які послався суд першої та апеляційної інстанцій, не доведено поза розумним сумнівом наявність у засуджених суб'єктивної сторони злочину, передбаченого ч. 4 ст. 190 КК України (неправильна оцінка доказів з точки зору їх достатності) [210].

Щодо законодавства іноземних держав, то воно по-різному визначає поняття «шахрайство», що можна пояснити особливостю законодавчих традицій, рівнем соціально-економічного життя населення та розвитку науково-технічного прогресу конкретної держави. У Федеральному Кодексі кримінальних правопорушень (далі – ФККП) США містяться певні положення, які не мають аналогів у КК України. Питанням відповідальності

за майнові злочини, зокрема шахрайство, ФККП США присвятив не одну статтю, а цілі глави відповідних розділів. ФККП США криміналізує широкий перелік посягань на власність, виокремлюючи специфічні злочини, а саме: телемаркетингове шахрайство, шахрайство, вчинене шляхом незаконних дій із використанням електронно-обчислювальної техніки, тощо. Шахрайство, як таке, не є злочином згідно з англійським законодавством, проте, відповідно до Законів «Про крадіжку» (1968 р. і 1978 р.) передбачено 6 злочинів, які можна розглядати як шахрайство. Національне законодавство Англії не робить різниці в сумі збитків, які були завдані шахрайськими діями постраждалому. Особливістю є також те, що закони, які встановлюють відповідальність, зазвичай містять лише загальні норми, залишаючи за судовою практикою розширення цих норм. Що стосується Німеччини, то способами учинення «шахрайських» злочинів є введення в оману шляхом фальсифікування фактів, що призвели до: помилки розпорядження майном, втрати майна тощо. У Швеції шахрайство трактується як обман третьої сторони шляхом придумування (упущення) фактів, або шахрайське зловживання помилковою думкою третьої сторони; спричинення економічного розпорядження третьої сторони за допомогою такого шахрайства; намір несправедливо збагатитись або збагатити третю сторону [146, с. 77–79].

Проблематика протидії шахрайству, розуміння його причин, змісту та проявів у різні роки привертала до себе інтерес з боку науковців різних галузей знань. Скажімо, фахівець у сфері юридичної психології О. В. Кравченко 2005 р. захистила дисертацію на тему «Психологічні особливості шахрайства», де навела кримінально-правову та соціально-психологічну характеристику шахрайства, описала психологічні механізми маніпулювання свідомістю жертв у загальній схемі шахрайської операції, залежність динаміки оцінного судження жертв шахрайських дій від форми мовного впливу та роль жертви у механізмі скоєння шахрайства [124].

Серед представників економічної науки окремі питання шахрайства на дисертаційному рівні також досліджували

О. М. Залетов, О. М. Кулініч, С. С. Мельник, Т. О. Петрішина. Зокрема, у дисертації О. М. Залетова «Державне регулювання ринку страхування життя в Україні» (2007 р.) розглядається потреба удосконалення державного регулювання ринку страхування життя задля боротьби з шахрайством на ринках фінансових послуг [69]; у дисертації О. М. Кулініча «Економічні механізми боротьби з відмиванням грошей: українські завдання в контексті міжнародного досвіду» (2006 р.) також порушується проблема шахрайства як джерела появи капіталу, що потрібно «відмити» [149]; у дисертації С. С. Мельника «Виявлення та запобігання фінансовому шахрайству у забезпеченні фінансової безпеки комерційних банків» (2019 р.) розкривається сутність фінансового шахрайства у комерційних банках, описуються механізми перешкоджання фінансовому шахрайству, характеризується специфіка виявлення фінансового шахрайства, пропонуються методи запобігання фінансовому шахрайству в комерційних банках [170]; у дисертації Т. О. Петрішиної «Страхування промислових підприємств від ризиків втрат майна і доходів» (2010 р.) охоплено проблему шахрайства персоналу підприємства в ситуації фінансової нестабільності [203].

Значний внесок у вивчення проблем запобігання шахрайству та його кримінально-правової характеристики належить представникам науки кримінального права та кримінології. Зокрема, варто виокремити дослідження Р. А. Запорожця – «Запобігання шахрайству у сфері іпотечного кредитування» (2017 р.) [70], О. Г. Кальмана – «Злочинність у сфері економіки України: теоретичні та прикладні проблеми попередження» (2004 р.) [80], П. М. Коваленка – «Запобігання шахрайству на фінансових ринках у біржовій торгівлі» (2005 р.) [90], О. В. Лисодєда – «Кримінологічні проблеми шахрайства» (1999 р.) [155], А. В. Микитчика – «Кримінологічні засади запобігання шахрайству з нерухомістю» (2008 р.) [171], В. Р. Мойсика – «Проблеми кримінальної відповідальності за шахрайство з фінансовими ресурсами» (2002 р.) [175], В. В. Пивоварова – «Податкова і кредитно-фінансова злочинність: кримінологічна характеристика та попере-

дження» (2003 р.) [204], О. В. Смаглюка – «Шахрайство за Кримінальним кодексом України 2001 року» (2004 р.) [248], Т. Г. Таран – «Запобігання шахрайству, що вчиняється жінками в Україні» (2019 р.) [255], Г. М. Чернишова – «Фінансове шахрайство в інвестиційно-будівельній сфері: кримінологічне дослідження» (2016 р.) [277] та Ю. Л. Шуляк – «Кримінальна відповідальність за шахрайство: порівняльно-правове дослідження» (2011 р.) [288].

Чимало представників наук кримінального процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності повсякчас займалися розробкою методик розслідування різних видів шахрайства та засобів із удосконалення їх розслідування. З-поміж них варто виокремити А. І. Анапольську (дисертація захищена 2011 р.) [4], Г. С. Бідняк (2018 р.), С. В. Головкина (2008 р.), Є. В. Дехтярьова (2011 р.), І. В. Ішук (2010 р.), Т. О. Калюгу (2019 р.), Н. Ю. Кириленко (2013 р.), С. С. Кузьменка (2019 р.), О. В. Курман (2002 р.), Г. А. Матусовського (1999 р.) [168], Т. О. Мудряк (2013 р.) [180], О. Л. Мусієнко (2007 р.), Н. О. Опанасенко (2018 р.) [190], Т. В. Охрімчук (2011 р.), Н. В. Павлова (2007 р.) [196], Т. А. Пазинич (2007 р.), І. М. Попова (2011 р.) [208], Д. А. Птушкіна (2018 р.) [231], К. О. Чередник (2019 р.) [276] та С. С. Чернявського (2010 р.).

Зокрема, Г. С. Бідняк здійснила криміналістичний аналіз шахрайств (їх сутність, способи вчинення, типові сліди), охарактеризувала використання спеціальних знань при збиранні слідів шахрайства (участь спеціаліста в окремих слідчих (розшукових) діях) та під час експертних досліджень (призначення почеркознавчої та технічної експертизи документів) [16]. Своєю чергою, С. В. Головкин розробив криміналістичну характеристику шахрайства щодо власності особи та окреслив шляхи її використання на початковому етапі розслідування. Науковець розкрив предмет посягання, спосіб вчинення шахрайства, механізм утворення та виявлення слідів шахрайства, особу шахрая та потерпілого, а також особливості тактики допиту і очної ставки, пред'явлення для впізнання, обшуку та призначення дактилоскопічної, почеркознавчої, товарознавчої

та техніко-криміналістичної експертиз [44]. Водночас Є. В. Дехтярьов з'ясував питання загальних засад методики розслідування такого виду шахрайств (фактори економічної системи, що зумовлюють шахрайство, теоретичні засади криміналістичного дослідження злочинної діяльності зі вчинення шахрайств, способи вчинення, типові сліди й особу злочинця) та особливості порушення кримінальних справ і початковий етап їх розслідування (особливості порушення кримінальної справи, типові слідчі ситуації та алгоритми їх розв'язання, тактику проведення окремих слідчих дій (допиту, обшуку, виїмки, призначення судово-економічних і криміналістичних експертиз), особливості відшкодування збитків, завданих шахрайством) [57].

У своєму дослідженні І. В. Іщук охопила шахрайство у сфері страхування транспортних засобів. Зокрема, навела криміналістичну характеристику цього виду шахрайства (класифікація шахрайств, спосіб вчинення та інші елементи криміналістичної характеристики), описала процес виявлення шахрайств та організацію їх розслідування (виявлення ознак інсценування страхового випадку, типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування, взаємодію слідчого з іншими суб'єктами) та з'ясувала тактику проведення окремих слідчих дій на початковому етапі розслідування (огляду, допиту свідка та підозрюваного, відтворення обстановки та обставин події, призначення судових експертиз) [77].

Т. О. Калюга предметом свого дослідження обрала розслідування шахрайства у сфері надання туристичних послуг. Науковиця дослідила криміналістичну характеристику цього виду шахрайства (криміналістичний аналіз функціонування сфери туризму, спосіб вчинення та слідову картину, особу шахрая та потерпілого), з'ясувала організаційні основи розслідування (оцінку первісної інформації та визначення основних напрямів розслідування, типові слідчі ситуації, основні напрями взаємодії та міжнародного співробітництва) і тактичні особливості проведення окремих процесуальних дій (отримання інформації з особистісних джерел, вилучення

інформації з матеріальних об'єктів, використання спеціальних знань) [81].

Тим часом Н. Ю. Кириленко розглянула шахрайство у сфері побутових відносин. Зокрема, здійснила криміналістичний аналіз такого шахрайства (поняття та криміналістичну класифікацію шахрайства, поняття та структуру криміналістичної характеристики – обстановку вчинення, предмет посягання, особу потерпілого та шахрая, спосіб вчинення); навела особливості організації розслідування цього підвиду шахрайства (обставини, що підлягають встановленню, типові слідчі ситуації, версії та напрями початкового етапу розслідування, типові слідчі ситуації та напрями наступного етапу розслідування, специфіку взаємодії оперативних та слідчих підрозділів), а також проведення слідчих (розшукових) дій (допиту потерпілого, підозрюваного і свідків, огляду, обшуку, пред'явлення для впізнання та призначення дактилоскопічної, почеркознавчої та техніко-криміналістичної експертиз) [85].

С. С. Кузьменко приділила увагу шахрайству, пов'язаному з інвестуванням коштів у будівництво об'єктів нерухомості. А саме: навела криміналістичну характеристику цього виду шахрайства (обстановку вчинення шахрайства, способи вчинення шахрайства, особу шахрая і потерпілого), організаційні основи його розслідування (аналіз первісної інформації, взаємодію слідчого з оперативними підрозділами та іншими органами), комплекси тактичних операцій при розслідуванні шахрайства (тактичні операції щодо збирання первинної інформації про обставини шахрайства, щодо викриття осіб), а також тактичну операцію «Документ») [147]. У рамках вивчення методики розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами О. В. Курман подає криміналістичну характеристику цього виду шахрайства (поняття та способи вчинення, обстановку вчинення злочину, особу злочинця, сліди злочину) та особливості організації його розслідування (організацію і планування, слідчі ситуації, початковий етап розслідування, тактичні операції «Документ», «Співучасники», «Позичальник», «Кредитор») [151].

О. Л. Мусієнко, своєю чергою, досліджує сутність шахрайства та його ознаки (психологічний механізм реалізації злочинного діяння, види та форми шахрайства), наводить криміналістичну характеристику (спосіб шахрайства, обстановку, час і місце шахрайства, особу шахрая та його психологічний портрет, предмет посягання, особу жертви, типові сліди шахрайства) та особливості розслідування шахрайства (типові слідчі ситуації та версії, першочергові слідчі дії та оперативно-розшукові заходи, тактичні операції «Затримання шахрая», «Встановлення кола жертв шахрайського посягання», «Встановлення способу вчинення шахрайства», «Встановлення особи шахрая», «Документ», «Визначення розміру збитків») [182].

Т. В. Охрімчук за предмет дослідження обрала криміналістичну характеристику шахрайства з фінансовими ресурсами та основні напрями розслідування (співвідношення криміналістичної та кримінально-правової її характеристик, предмет посягання, спосіб вчинення та слідова картина, відомості про особу злочинця). Здійснено аналіз початкового (обставини, які підлягають встановленню, порушення кримінальної справи та планування, типові слідчі ситуації) та наступного етапів розслідування (використання спеціальних знань, особливості тактики проведення окремих слідчих дій) [195]. Схожу проблематику досліджував С. С. Чернявський, описавши феномен фінансового шахрайства (економічні та фінансові злочини як наукові категорії, кримінально-правова природа та класифікація фінансового шахрайства, фінансове шахрайство у структурі економічної злочинності). Науковець, зокрема, надає криміналістичну характеристику фінансового шахрайства (способи вчинення, обстановку вчинення, предмет посягання, особу злочинця, сліди та ознаки шахрайства), описує наукові засади формування методики розслідування фінансового шахрайства (концептуальні основи методики розслідування, модель комплексної методики розслідування, стан і перспективи формування окремих методик розслідування). Поза тим акцентує на виявленні та розкритті фінансового шахрайства (методах виявлення шахрайства, сутності розкриття злочинів,

сутності попередньої перевірки інформації про шахрайство, проблемах взаємодії та оперативно-розшукового забезпечення) та характеризує криміналістичні засади розслідування (розслідування як пошуково-пізнавальна діяльність, ситуативний підхід і роль тактичних операцій, організацію і тактику проведення окремих слідчих дій, використання спеціальних знань) [279].

Для Т. А. Пазинич цікавою стала проблематика криміналістичної характеристики шахрайства та основних положень їх розслідування: загальна характеристика шахрайства (поняття, особливості) та їх криміналістична класифікація, криміналістична характеристика окремих класифікаційних груп шахрайств (у сфері задоволення повсякденних матеріальних і культурних потреб, побутовій сфері, сфері функціонування державних та інших суспільних інститутів, сфері підприємницької діяльності, сферах використання електронних технологій); особливості розслідування (етапи розслідування, слідчі ситуації та тактичні завдання, особливості порушення кримінальної справи та початковий етап розслідування вищенаведених видів (груп) шахрайств) [198].

Відтак очевидно, що чимало представників науки кримінального процесу та криміналістики досліджували проблематику різних видів шахрайства. Абсолютна їх більшість акцентували на криміналістичній характеристиці, слідчих ситуаціях і версіях на різних етапах розслідування, а також організації розслідування і тактиці проведення процесуальних дій. Тому їх висновки і рекомендації стали вагомим підґрунтям нашого наукового дослідження.

Шахрайство вчиняється у двох формах – заволодіння чужим майном та заволодіння правом на таке майно. Шахрайство у формі заволодіння чужим майном – це обманне, протиправне і безоплатне вилучення чужого майна та обернення його на користь винної чи іншої особи, що спричиняє шкоду власнику майна. Для цієї форми шахрайства характерне: 1) дії (обман) шахрая спрямовані на безпосереднє заволодіння чужим майном (вилучення його з володіння власника); 2) вилучення майна

відбувається, за правило, негайно (у крайньому разі між обманом і вилученням майна проходить незначний час); 3) вилучення майна завжди здійснює злочинець; 4) потерпілий під впливом обману добровільно передає своє майно у володіння іншої особи; 5) потерпілий на момент передачі майна не усвідомлює, що став жертвою злочину (був введений в оману) [197, с. 244].

Обман може бути і активним, і пасивним. Активний обман полягає у навмисному введенні в оману шляхом повідомлення неправдивих даних, надання підроблених документів та вчинення інших дій, що створюють в особи помилкове уявлення про підстави передачі майна винному та викликають у неї впевненість у законності та необхідності цих дій. Пасивний обман полягає у приховуванні відомостей про юридично значущі фактичні обставини, повідомити які винний був зобов'язаний, унаслідок чого особа, яка передає майно, помиляється стосовно наявності законних підстав щодо цієї передачі. П. С. Матишевський наводить такі види пасивного обману:

1) умисне замовчування винним обставин, що призвели до виникнення помилки потерпілого стосовно правомірності передачі майна винному;

2) свідоме використання чужої помилки (у виникненні якої винний не брав участі), що призвело до передачі майна винному [167, с. 73].

Обман може полягати у вчиненні конклюдентних дій, тобто поведінки особи, що виражає її волю встановити правовідносини, але не у формі усного чи письмового волевиявлення, а поведінкою, за якою можна зробити висновок про цей намір. Прикладами конклюдентного обману, на думку С. С. Чернявського, можна вважати: застосування винним завідомо неправильних ваг, гир чи вимірювальних пристроїв; вживання товарів під виглядом готовності сплатити їхню вартість; зміну зовнішнього вигляду, форми чи властивостей різних предметів та видачу їх за інші предмети тощо [280, с. 49].

Змістом обману як способу шахрайства можуть бути різноманітні обставини, стосовно яких шахрай вводить в оману

потерпілого. Зокрема, це може стосуватися характеристики певних предметів, зокрема їх кількості, тотожності, дійсності (обман у предметі), особистості винного або інших осіб (обман у особі), певних подій, юридичних фактів, дій окремих осіб тощо [187, с. 505].

Зловживання довірою полягає у недобросовісному використанні довіри з боку потерпілого: для заволодіння чужим майном чи правом на нього винний використовує довірчі стосунки, які склалися між ним та власником чи володільцем майна. Як шахрайство, вчинене шляхом зловживання довірою, належить розглядати отримання кредиту, попередньої оплати за товари чи виконання робіт (авансу), укладення договору позики, укладення договору прокату тощо без наміру повернути отримані кошти чи інші матеріальні цінності, виконати відповідну роботу, повернути борг чи отримані у користування речі.

На думку Л. І. Казміренко, маніпуляція є видом прихованої психологічної дії, факт якої не має бути поміченим об'єктом маніпуляції, а також спонукання людини до дій, що не збігаються з її актуальними бажаннями [79, с. 203]. У злочинах, пов'язаних зі шахрайством, кримінальний вплив на психіку жертви проявляється найяскравіше, оскільки здійснення обману і зловживання довірою у безлічі випадків неможливе без маніпулювання свідомістю і поведінкою жертви. Тобто маніпулювання свідомістю є системою методів і прийомів психологічного впливу на жертву з метою скоєння злочину. Цей вплив на психіку особи здатний проти волі потенційного потерпілого змінювати його психічний стан, ідеї, установки, переконання, потреби, а відтак істотно впливати на поведінку. Зважаючи на наведене, А. В. Нестерук дає таке визначення: шахрайство – це процес психологічного впливу на свідомість людини за допомогою певних способів та засобів з метою заволодіння чужим майном або придбання права на майно [188, с. 57]. При шахрайстві злочинець найчастіше використовує такий засіб впливу, як навіювання. У психології навіювання визначається як процес одностороннього, активного й

персоніфікованого впливу однієї людини на іншу або на групу людей, вчинений за допомогою мовного повідомлення, й характеризується неусвідомленим сприйняттям того, що навіюється [202, с. 261].

Ми поділяємо думку С. І. Афанасенко про те, що під обманом належить розуміти повідомлення помилкових відомостей або приховування фактів, спрямоване на введення іншої особи в оману і схилення її до дії (бездіяльності) на користь зловмисника. Під зловживанням довірою слід розуміти навмисні дії злочинця, спрямовані на введення потерпілого в оману з використанням тих, що виникли або вже існували особистих або інших довірчих відносин, з метою звернення на свою користь майна або права на нього [7, с. 85].

Предметом шахрайства може бути не тільки майно (гроші, цінні речі), а й право на нього (злочинець заволодіває облудним шляхом документами, що надають право на спадщину або на частину майна при його поділі: квартир, будинків, грошових внесків). Залежно від правового статусу майна, яке виступає предметом посягання, В. Ю. Шепітько виокремлює два види шахрайства: 1) з метою заволодіння державним або колективним майном; 2) з метою заволодіння індивідуальним майном громадян [130, с. 123–129].

О. Л. Мусієнко зазначає, що у криміналістичній літературі останніми роками аналізуються доволі нові види шахрайства: «шахрайство на ринку цінних паперів, у міжнародних комерційних зв'язках, приватизації, кредитно-банківських відносинах»; «шахрайство у сфері вексельних відносин»; «шахрайство у сфері обігу житла»; «шахрайство у сфері страхових послуг»; «шахрайство у сфері працевлаштування»; «інвестиційне шахрайство»; «інтернет-шахрайство» та ін. [183, с. 30]. Т. Г. Таран переконана, що зараз найбільш поширеними є: шахрайство з використанням мережі Інтернет; шахрайство, пов'язане із нерухомістю; шахрайство, вчинене з використанням психічного або біоенергетичного впливу на людину; шахрайство у фінансовій сфері (кредитній, банківській, інвестиційно-будівельній) [255, с. 37–38]. Відтак як ефективний засіб про-

тидії їх вчиненню пропонуємо використовувати біометричні технології (методи статичної та динамічної біометричної автентифікації) [95, с. 76–77].

Нині правоохоронні органи стикаються з новими проявами шахрайства, які ще ґрунтовно не вивчені у криміналістичній літературі. Шахрайство, що стосується діяльності КС, не є винятком. На нашу думку, під шахрайством, яке пов'язане з діяльністю КС, слід розуміти передбачене КК України суспільно небезпечне діяння, учинене особою умисно з корисливих мотивів шляхом обману чи зловживання довірою членів КС та спрямоване на заволодіння майном КС. Прикладом цього може бути вироком Куп'янського міськрайонного суду Харківської обл.

Так, ОСОБА_1, працюючи на посаді голови правління КС «Добродій», впродовж 2008–2012 років, з метою заволодіння чужим майном громадян шляхом обману та зловживання довірою, отримувала від громадян грошові кошти під видом додаткових пайових внесків та внесків на депозитні рахунки під приводом сплати високих відсотків за вказаними внесками, не маючи намірів виконувати в подальшому договірні зобов'язання. Окрім того, ОСОБА_1 достовірно знала про закінчення терміну дії ліцензії на здійснення господарської діяльності з 10.11.2007 р., але не повідомляла про це членам КС та продовжувала залучати внески (вклади) членів КС на депозитні рахунки під відсотки на визначений строк. Вказані грошові кошти до каси КС не вносилися, а привласнювалися та витрачалися на власні потреби [29].

Вважаємо за доречне, зокрема з огляду на те, що шахрайство проявляється у двох формах (заволодіння майном і придбання права на майно) виокремлювати: 1) заволодіння грошовими коштами громадян (членів КС) шляхом залучення їхніх грошових коштів під виглядом цільових внесків (вступних і обов'язкових пайових); 2) заволодіння грошовими коштами громадян (членів КС), які вони сплачують за погашення отриманого кредиту; 3) заволодіння майном КС. Також шахрайства у цій сфері можна вирізняти за видом кредиту чи фінансової послуги, що надаються, за операціями, які

пов'язані з розміщенням коштів на депозитних рахунках в установах банку, з придбанням цінних паперів чи поверненням кредитів, з майном КС [94, с. 38–39].

1.2. Криміналістична характеристика шахрайства, пов'язаного з діяльністю кредитної спілки

Криміналістика, як і інші науки, широко використовує моделі, які назагал можна представити у вигляді опису реальних явищ, подій, систем за допомогою знаків, креслень, формул чи образів. У криміналістичних цілях найбільш вдалим, на думку В. А. Штоффа, є визначення моделі як такої мисленнево представленої та матеріально реалізованої системи, яка, відображуючи чи відтворюючи об'єкт дослідження, здатна замінити його так, що її вивчення дасть нам нову інформацію про цей об'єкт [287, с. 19].

На початковому етапі розвитку методу моделювання у криміналістиці використовувалися два основні види моделей відповідних оригіналів, що отримуються суб'єктом діяльності із розслідування злочинів, – предметні і знакові моделі, які відрізнялися за своєю природою та за інформаційною ефективністю залежно від використовуваних способів фіксації доказів. Подальший розвиток методу моделювання обумовив його використання з метою дослідження криміналістичної сутності злочинної діяльності для отримання нової інформації про подію, що розслідується, і осіб, які вчинили злочини. Як наслідок, у криміналістиці почали розроблятися не тільки матеріальні моделі, а й ідеальні, де всі переходи в інший стан, всі перетворення елементів здійснюються мисленнево, тобто у свідомості людини, котра спирається при цьому на певну тематику і користується логічними, математичними, фізичними та іншими специфічними правилами чи законами [14, с. 134–135]. Типовою мисленневою моделлю злочинної діяльності стала криміналістична характеристика кримінальних

правопорушень, яка становить собою абстрактне наукове поняття, результат наукового аналізу певного виду злочинної діяльності, її типових ознак та особливостей.

О. Н. Колесніченко одним із перших запропонував визначення криміналістичної характеристики як системи відомостей про криміналістично значущі ознаки злочинів певного виду, що відображає закономірні зв'язки між ними і слугує побудові та перевірці слідчих версій у розслідуванні конкретних злочинів [115, с. 16].

Вважається, що вчення про криміналістичну характеристику кримінальних правопорушень достатньо повно розроблено у криміналістичній науці. Однак питання про те, що таке криміналістична характеристика та які її складові елементи, досі залишається дискусійним. Якщо говорити в загальному, то погляди вчених-криміналістів збігаються, по суті, лише в тому, що криміналістична характеристика має криміналістичне значення, яке виражається у накопиченні та систематизації інформації про кримінальні правопорушення з метою її ефективного використання у науці та практичній діяльності. Це підтверджується і результатами проведеного нами анкетування. Так, на питання, чи доцільно в криміналістиці розробляти і вдосконалювати таку категорію, як криміналістична характеристика, 56 % респондентів відповіли схвально (див. Додаток А).

Аналізуючи зміст криміналістичної характеристики, доцільно погодитися з думкою О. О. Берзін, яка констатує таке: 1) зміст криміналістичної характеристики злочинів зазвичай здійснювався завдяки наповненню її окремими елементами, що характеризують злочин і злочинну діяльність. Водночас частина цих елементів була запозичена з інших наук кримінально-правового циклу та, відповідно, не несла в собі якоїсь значущої криміналістичної інформації; 2) зв'язки між елементами криміналістичної характеристики злочинів досліджувались зрідка, тож твердження про криміналістичну характеристику як систему взаємопов'язаних та взаємообумовлених елементів має декларативний характер; 3) у криміналістиці понині немає не тільки загального визначення, а й цілісної

концепція поняття криміналістичної характеристики злочинів; 4) криміналісти не керувалися загальноприйнятим значенням слова «характеристика», під якою прийнято розуміти «опис основних ознак, властивостей чогось»; 5) у тому вигляді, в якому криміналістична характеристика злочинів представлена у багатьох публікаціях, вона навряд чи може бути названа моделлю криміналістичної діяльності. Всі елементи заданої моделі подані у статичному та розрізненому вигляді, тобто все зводиться до простого опису ознак, притаманних тому чи іншому виду злочинної діяльності [14, с. 139]. Вирішення цієї проблеми автор вбачає у розвитку діяльнісного підходу у криміналістичній науці, який найперше пов'язує з дослідженням проблем криміналістичного аналізу механізму злочину (тобто засобу опису певної структури, за допомогою якої моделі взаємодіють між собою, забезпечуючи необхідний науковий результат), оптимізації та алгоритмізації криміналістичної діяльності.

Є. Д. Лук'яничков зазначає, що у юридичній літературі загальноновизначеними є поняття кримінально-правової, кримінологічної й криміналістичної характеристики злочинів. Криміналістична характеристика, як і кримінально-правова та кримінологічна, містить інформацію про злочин у цілому і його складові елементи (об'єкт та об'єктивну сторону), але, на відміну від них, по-перше, являє собою систему лише криміналістично значущих відомостей про ознаки злочину, а не будь-яких однакових для всіх видів злочинів, які в межах визначеного виду можуть сприяти його розкриттю. По-друге, відомості про ознаки елементів злочину описуються на якісно-кількісному рівні. Тобто встановлюються кореляційні закономірні взаємозв'язки як-от: що (дії, знаряддя, сліди й ін.) із чим пов'язано, яким саме чином, що за чим слідує, що та за допомогою чого може бути встановлено тощо. Практичне значення таких характеристик полягає в тому, що під час розслідування конкретного злочину зібрану про нього інформацію зіставляють зі системою узагальнених відомостей про злочини цього виду, які розслідували раніше (інформаційною моделлю). За збігом криміналістично значущих ознак злочину

стає можливим з'ясувати, чим раніше характеризувалися поки що не відомі в цьому розслідуванні обставини [160, с. 108].

Імпонує думка, висловлена А. Ф. Волобуєвим з приводу того, що в результаті вивчення криміналістичної характеристики злочинів, як механізму скоєння окремого виду злочину, в кожній приватній методиці сформувалася система знань, необхідних для розслідування цих злочинів, яка і позиціонується як криміналістична характеристика злочинів заданого виду. На думку вченого, криміналістична характеристика – це система відомостей (знань) про елементи механізму скоєння злочинів окремого виду або групи, в яких відображаються закономірні зв'язки між цими елементами і які використовуються для побудови і перевірки версій під час розслідування конкретних злочинів. У криміналістичній характеристиці повинні міститися відомості про такі елементи, як спосіб підготовки, скоєння і приховування злочину; місце і обстановка скоєння злочину; час скоєння злочину; знаряддя скоєння злочину; предмет посягання; особа потерпілого; особа злочинця [34, с. 24]. До цього переліку, на нашу думку, обов'язково треба додати і типові сліди злочину.

Не вдаючись до подальших дискусій із приводу сутності, призначення та структури криміналістичної характеристики, констатуємо, що щодо шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, до обов'язкових (основних) елементів криміналістичної характеристики доцільно включати: спосіб шахрайства; час і місце вчинення шахрайства; особу шахрая; предмет посягання й типові сліди шахрайства. Це підтверджують і результати проведеного нами анкетування. На питання про те, які елементи криміналістичної характеристики є найбільш інформативними стосовно шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, респонденти дали такі відповіді: спосіб учинення шахрайства (91 %); предмет посягання (76 %); особа злочинця (82 %); час, місце та обстановка вчинення шахрайства (92 %); сліди вчинення шахрайства (61 %); знаряддя і засоби вчинення шахрайства (28 %) (див. Додаток А).

Спосіб учинення кримінального правопорушення є міжгалузевим об'єктом вивчення низки юридичних наук: кримінального права, кримінології, кримінального процесу та кри-

міналістики. Він є важливим джерелом відомостей про злочинну поведінку, оскільки відображається у слідах-наслідках. Детальний аналіз способу кримінального правопорушення в кримінально-правовому розумінні здійснив М. І. Панов, який пропонує розуміти під ним певний порядок, метод, послідовність рухів і прийомів, застосовуваних особою в процесі вчинення суспільно небезпечного посягання на охоронювані законом суспільні відносини, поєднаний із вибіркоким використанням засобів учинення злочину [201, с. 44].

У представників різних криміналістичних наукових шкіл існують власні визначення поняття «спосіб вчинення злочину». За М. П. Яблоковим, спосіб вчинення злочину – це об'єктивно та суб'єктивно обумовлена система поведінки суб'єкта до, під час та після вчинення злочину, що утворює характерні сліди, які дають змогу за допомогою криміналістичних засобів та прийомів отримати уявлення про сутність того, що відбулося, окремі риси злочинця та визначити на цій підставі найбільш оптимальні методи вирішення завдань розкриття злочину [127, с. 48]. В. О. Образцов розуміє під способом учинення злочину систему, елементами якої є дії, операції, рухи, прийоми, що призводять до певних наслідків та викликають певні зміни в навколишньому середовищі [129, с. 59]. І. В. Гора вказує, що криміналістика розглядає спосіб учинення злочину як складне явище дійсності на основі пізнання закономірностей його формування, причин і форм його повторюваності для розробки прийомів і методів виявлення, збирання та дослідження доказів у кримінальному провадженні. Криміналістичне значення способу вчинення злочину характеризується специфікою виникнення доказів у процесі відображення події злочину в зовнішньому середовищі. Аналізуючи певний спосіб вчинення злочину, можна висунути версії, де і які сліди можуть бути залишені, а виявивши сліди злочину, можна припустити, яким способом його вчинено [47, с. 38].

Криміналістичне значення способу готування, вчинення і приховування шахрайства полягає в тому, що знання цих операцій дає змогу передбачити типологію слідів та їх локалізацію на

певних ділянках місця події, особі злочинця чи потерпілого, встановити причетність винних осіб до розслідуваного діяння.

У криміналістичній літературі робилися спроби виокремлення різних способів шахрайства та їх класифікацій. Зокрема, В. Ю. Шепітьком запропоновано класифікувати способи шахрайства за такими підставами:

1) залежно від спрямованості шахрайського посягання: способи шахрайства з метою заволодіння державним майном; способи шахрайства з метою заволодіння індивідуальним майном громадян;

2) залежно від сфери економічної діяльності: у сфері побутового обслуговування; у сфері страхування; у сфері соціального захисту; у сфері туризму; у сфері вивезення робочої сили за кордон;

3) залежно від характеру «відносин», які виникають між підприємствами або господарськими товариствами: фіктивне представництво; фіктивне посередництво; одержання кредитів під фіктивні проекти;

4) залежно від тривалості злочину: одноразові; тривалі;

5) залежно від характеру локалізації шахрайства: спрямовані на вузьке коло жертв; такі, що охоплюють велике коло населення [285, с. 143].

На основі узагальнення наукових джерел та слідчої практики протидії економічній злочинності С. С. Чернявський запропонував таку класифікацію способів учинення економічного шахрайства:

1) залежно від сфери економічних відносин, у яких вчиняється шахрайство: шахрайство у фінансовій сфері (фінансове шахрайство); шахрайство на споживчому ринку; шахрайство у сфері відносин між суб'єктами господарювання;

2) залежно від характеристик об'єкта шахрайського зазіхання: щодо підприємств, установ, організацій та інших структур, що мають статус юридичних осіб, об'єднань громадян (юридичних осіб); стосовно фізичних осіб-суб'єктів господарської діяльності; щодо громадян (груп громадян) з використанням економічних (фінансових) механізмів;

3) залежно від характеру відносин суб'єкта злочину з підприємством, на майно якого зазіхають шахраї: за участю службових осіб (менеджерів) суб'єктів господарювання; за участю найманих працівників суб'єктів господарювання; за участю сторонніх осіб;

4) залежно від характеру майна, на яке спрямовано дії шахраїв: грошові кошти; товарно-матеріальні цінності; право на майно [280, с. 136].

Говорячи про способи шахрайства, слід зазначити, що вони характеризуються таким набором засобів і методів, які допомагають вчинити обман настільки переконливо, що породжують щире довіру потерпілого, через яку й відбувається передача майна або прав на нього. Аналіз характеру дій шахраїв засвідчує про наявність типових для більшості шахрайських операцій етапів учинення злочину, що охоплюють: підготовку до проведення, шахрайської операції, зокрема розробку схеми операції, здійснення необхідних організаційних і технічних заходів; безпосереднє вчинення обманних дій; заволодіння майном; ухилення від відповідальності [153, с. 84].

На думку С. С. Чернявського, у криміналістичному аспекті механізм злочину відображає сукупність дій (операцій) суб'єкта з підготовки, вчинення та приховування злочину в їх динаміці та хронологічній послідовності, що відбуваються в умовах навколишнього середовища та коригуються з урахуванням об'єктивних і суб'єктивних чинників. Особливості перелічених елементів впливають на характер і локалізацію слідів та ознак (індикаторів) злочинної діяльності [280, с. 139]. До основних елементів способу вчинення кримінального правопорушення відносять: підготовку (створення необхідних умов для реалізації усіх наступних етапів шахрайства); вчинення (безпосереднє заволодіння коштами, майном чи правом на майно); приховування (реалізація коштів або майна, здобутих злочинним шляхом; дії, спрямовані на ухилення від відповідальності).

На етапі підготовки до вчинення шахрайства розробляється схема його вчинення, проводяться організаційні та тех-

нічні заходи, спрямовані на забезпечення можливості її практичної реалізації. При розробці схеми проведення шахрайських дій обирається оптимальний, з погляду шахраїв, варіант поведінки. Особливість цього етапу – практична невразливість до переслідування правоохоронних органів, оскільки початковий етап майже завжди формально збігається зі законною діяльністю суб'єктів господарювання. На нашу думку, до етапу підготовки вчинення шахрайства, пов'язаного із діяльністю КС, можна віднести:

1) отримання детальної інформації про нормативно-правові акти, що регламентують діяльність КС;

2) вжиття заходів щодо встановлення фінансового стану та фінансових інтересів громадян з метою їх залучення до участі (членства) в КС;

3) здійснення організаційно-правових та інших заходів: створення КС (формування ініціативної групи, підготовку та проведення загальних зборів, збір необхідних документів, затвердження статуту КС, державну реєстрацію КС); оренду офіса; приймання на роботу персоналу та забезпечення діловою атрибутикою; розповсюдження реклами в засобах масової інформації (далі – ЗМІ) з метою створення іміджу; виготовлення необхідних документів, придбання потрібного обладнання, комп'ютерної техніки та інших засобів для технічного забезпечення дій на всіх етапах вчинення шахрайства.

Найпоширенішим способом вчинення шахрайства з фінансовими ресурсами, пише І. О. Сухорада, є надання завідомо неправдивої інформації. Під цим слід розуміти передачу (надіслання, вручення) уповноваженому підрозділу банку чи державного органу або їх уповноваженим працівникам у будь-який спосіб (особисто, поштою та ін.) документації, в якій міститься неправдива інформація про фінансово-господарський та майновий стан суб'єкта господарювання [254, с. 459].

Змістовною вважається класифікація типових способів учинення шахрайства з фінансовими ресурсами, запропонована О. В. Курманом:

1) залежно від цільового використання отриманих коштів. У механізмі шахрайства з фінансовими ресурсами важливе місце посідає використання кредиту не за цільовим призначенням. Насамперед потрібно встановити умови надання коштів (кредиту), зважаючи на їх цільове призначення. Після цього слід простежити рух коштів та з'ясувати, на що саме їх було використано. «Свідком» такої інформації переважно є документація, дослідження якої дасть можливість розв'язати поставлені питання;

2) залежно від видів шахрайських дій під час забезпечення повернення кредиту. Внесення завідомо неправдивих відомостей у документи, які забезпечують повернення виданих кредитних коштів, становить небезпеку через те, що у разі виникнення конфліктної ситуації кредитор повернути видану суму буде складно або взагалі неможливо. Якщо кредит забезпечується шляхом застави, то необхідно встановити всю можливу інформацію про предмет застави: кому належить предмет застави, чи не перебуває він у заставі в іншій кредитній установі, чи не є складовою об'єкта і тому його самостійне функціонування є неможливим, реальна ринкова вартість [151, с. 288–294].

Кредитна спілка – це організація, яка не має на меті отримання прибутку, тому її робота спрямована на надання лише певних послуг. Це обумовлює її вузьку спеціалізацію щодо напрямів використання фінансових ресурсів, накопичених за рахунок заощаджень своїх членів. Як суб'єкти фінансового ринку, КС надають послуги, які подібні до банківських, та цілу низку нефінансових послуг, а саме: залучення коштів шляхом прийняття депозитів; надання кредитів усіх видів; надання гарантій за членів спілки; платіжно-розрахункові операції; колективну закупівлю необхідних для членів спілки товарів; сприяння бізнесу членів КС; надання певних видів страхових послуг; здійснення контролю за ефективним використанням отриманих фінансово-кредитних ресурсів [126, с. 56].

На основі переліку фінансових послуг, які надаються КС, можна зробити висновок, що безпосередні способи вчинення шахрайства пов'язані з питанням цільового використання

отриманих від членів КС та іншим шляхом грошових коштів або з діяльністю зі забезпечення повернення наданого кредиту [107, с. 76–78]. До них можна віднести:

- оформлення кредиту без належного майнового забезпечення та з порушенням встановлених у КС правил виключно на себе та членів сім'ї (чи інших зацікавлених осіб з найближчого оточення) з подальшим його неповерненням;

- придбання з подальшим присвоєнням за кошти КС майна (під виглядом потреб для самої КС);

- розміщення грошових коштів КС на банківських рахунках та отримання в подальшому відсотків за ними;

- провадження господарської діяльності з надання фінансових послуг після закінчення терміну дії ліцензії з подальшим заволодінням грошовими коштами, що були отримані в цей період часу;

- маніпуляції з процентною ставкою кредитів та відсотками за розміщеними депозитами;

- заволодіння нерозподіленим доходом КС (наприклад, під час ліквідації КС) чи її резервним капіталом.

З приводу приховування кримінального правопорушення поділяємо думку Р. С. Белкіна, який вказує, що приховування – це діяльність, спрямована на протидію розслідуванню шляхом приховання, знищення, маскуванню і фальсифікації слідів злочину, даних про особу злочинця та їх носіїв [11, с. 234].

Аналізуючи діяльність КС, а також способи підготовки і вчинення шахрайства, доцільно виокремити такі способи його приховування, як: 1) зміна юридичної адреси та фактичного місцезнаходження КС, зміна її назви та організаційно-правової форми; 2) ліквідація (чи об'єднання з іншими) КС; 3) повне або часткове знищення речей і документів, за допомогою яких здійснювалися шахрайські дії (договори, бухгалтерська звітність, комп'ютерні програми тощо); 4) викривлення бухгалтерської, статистичної, податкової та іншої документації; 5) переведення грошових коштів за кордон (чи на інший банківський рахунок в Україні); 6) маскуванню вчиненого злочину під невиправданий комерційний ризик.

Так, Рівненським міським судом Рівненської обл. було засуджено ОСОБА_1 за вчинення злочинів, передбачених ч. 5 ст. 191, ч. 2 ст. 366, ч. 2 ст. 190 КК України. Досудовим розслідуванням було встановлено, що ОСОБА_1, будучи відповідно до протоколу загальних зборів КС «Спартак» від 10 квітня 2004 р. № 7 головою правління, упродовж березня 2007 р. жовтня 2011 р. умисно заволодів коштами членів КС на загальну суму 2 666 431 грн. шляхом незаконного вилучення із каси КС готівкових коштів, які надійшли туди у вигляді вкладів (внесків) членів КС та оформлення кредитів на себе та своїх близьких родичів. У подальшому гроші, оформлені як кредит, ОСОБА_1 на рахунок КС не повернула, а документи, що свідчили про їх надходження в касу, були знищені [30].

Важливим елементом криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень є обстановка їх вчинення. На думку В. А. Динти, обстановка злочину пов'язана з даними про інші елементи криміналістичної характеристики, інколи обумовлює їхній зміст, виступає своєрідним системним початком у рамках заданої характеристики. У криміналістичній науці побутують два підходи до розуміння цього поняття. У вузькому сенсі – це обстановка місця події (злочину), що виступає як сукупність об'єктів матеріального світу і відображає інформацію стосовно скоєного злочину. Тим часом такий підхід зводить можливість вивчення досліджуваного питання, оскільки бере за вихідну величину тільки відображені в об'єктивній реальності складові події вчинення злочину і лишає поза увагою значимі елементи, які є невід'ємною частиною структури обстановки вчинення злочину. У широкому сенсі обстановка вчинення злочину розглядається як більш масштабна категорія, оскільки аналізується на глибинному рівні і завдяки цьому проникає в саму суть досліджуваного поняття. Широке розповсюдження у криміналістичній літературі отримало визначення обстановки злочину як фрагмента навколишнього середовища. Опираючись на таке трактування, можна виокремити групи елементів, які оточують злочин:

- ті, що не мають криміналістичного значення (обстановка ніяк не пов'язана зі злочином і не впливає на його властивості, нейтральні щодо нього);
- ті, що мають криміналістичне значення;
- ті, що мають вплив на властивості злочину, безпосередньо виступаючи як його елемент;
- ті, що впливають опосередковано [58, с. 242–243].

У криміналістиці до обстановки вчинення злочину відносять систему різного роду об'єктів, явищ і процесів, що взаємодіючих між собою і характеризують виробничі чинники та інші умови об'єктивної реальності, які склалися в момент події злочину та сукупно впливають на спосіб його вчинення (механізм), що виявляється в різноманітних слідах, які засвідчують особливості цієї системи [290, с. 39].

Однозначного підходу до визначення обстановки вчинення злочину в літературі немає. О. Ш. Якупов зазначає, що обстановка – це ті конкретні й специфічні об'єктивні умови, в яких відбувається суспільно небезпечне посягання [264, с. 96]. Н. Ф. Кузнецова розуміє під обстановкою сукупність взаємодіючих чинників (людей, матеріальних предметів, природних і соціальних процесів), в умовах яких відбувається суспільно небезпечне діяння [148, с. 45].

Г. А. Матусовський пише, що криміналістичний аспект вивчення обстановки вчинення економічних злочинів спрямований на з'ясування впливу зовнішніх умов на механізм їхнього здійснення, приховування, утворення слідів. При цьому обстановку вчинення злочину не можна зводити до сукупності безпосередніх фізичних умов, у яких діяв злочинець. Обстановка вчинення злочину охоплює дещо ширше коло явищ на певному об'єкті, де відбувається злочин. До них можна віднести: 1) нормативно-правове регулювання; 2) майно, що перебуває у власності (управлінні), та його види; 3) структуру і профіль роботи підприємства, його ділові, виробничі та інші зв'язки; 4) технологічний процес, характер, вид виконуваних операцій; 5) документообіг, облік, звітність, контроль, охорону; 6) склад, службове становище працівників, їхні професійні й особистісні

якості, ділові та інші зв'язки між ними; 7) стосунок працівників до цінностей і виробничих операцій; 8) діяльність працівників; 9) наявність різного роду недоліків у діяльності, контролі, обліку, охороні [168, с. 81–82].

Поняття «обстановка» пов'язане з поняттями події, місця та часу кримінального правопорушення, які мають певну причетність до виникнення слідів на об'єктах. Місце вчинення шахрайства, будучи одним із елементів його криміналістичної характеристики, містить значний обсяг інформації, що стосується способу вчинення шахрайства, характеристики слідів шахрайства та особи шахрая.

В. Б. Малінін і О. Ф. Парфьонов вказують, що місце вчинення злочину можна розглядати у двох взаємозалежних аспектах: у широкому значенні – як територію фізичного простору, територію, на яку поширюється юрисдикція тієї чи іншої держави, і у вузькому – як просторову характеристику самого злочину [163, с. 182].

Що ж до шахрайства, то місце його вчинення має особливе значення, позаяк є джерелом певних слідів, що відображають механізм злочинної дії, взаємини злочинця та жертви. Водночас при розслідуванні шахрайства місце вчинення злочину та місце події не завжди становлять єдиний комплекс. Місце злочину одне – це місце вчинення шахрайства, а місце події, пов'язаних із цим, може бути декілька: місце виготовлення підроблених документів, місце транспортування вилучених матеріальних цінностей тощо. Місце вчинення злочину обирається з урахуванням можливості реалізації обраного способу злочину, предмета посягання, особи жертви. Деякі спроби шахрайства можуть реалізовуватися в кількох місцях, не пов'язаних між собою. Може йтися й про територіальне поширення якого-небудь виду шахрайства. Шахраї можуть створювати «спеціальні фірми», в яких здійснюється збирання грошей від громадян (оформлення віз або паспортів для виїзду за кордон, різні туристичні афери, підтримка клубів, побудова класичних фінансових пірамід, благодійні заходи тощо) [185, с. 430]. Необхідність встановлення місця вчинення

злочину обумовлюється вирішенням таких питань: 1) склад якого злочину міститься у вчиненому діянні; 2) кримінальний кодекс якої держави повинен бути застосований за вчинене діяння; 3) яка міра покарання і його вид мають бути застосовані до особи, яка вчинила конкретний злочин [176, с. 58].

Вибір шахраєм місця вчинення кримінального правопорушення багато в чому залежить від предмета посягання. На нашу думку, специфікою цього елемента криміналістичної характеристики є те, що кримінальне правопорушення може мати кілька можливих місць його вчинення. Іншими словами, шахрайство, пов'язане з діяльністю КС, складається з низки дій, які відбуваються у різних місцях і мають протяжність у часі. Кожна із вчинюваних шахраєм дій становить послідовність, результатом якої буде досягнення злочинного наміру.

Місцем підготовки до вчинення шахрайства може бути місце, де проживає підозрювана особа. Місцем безпосереднього вчинення шахрайства є фактична адреса місцезнаходження КС, оскільки саме там знаходиться її майно. Також слід пам'ятати, що КС може мати свої представництва (не тільки в різних місцях у межах одного населеного пункту, а й у різних населених пунктах). Окрім того, якщо вести мову про грошові кошти, що є в розпорядженні КС, то вони знаходяться на банківських рахунках і встановити їх конкретне місцезнаходження складно. В такому разі слідчому доцільно проводити роботу, яка спрямована на встановлення місця, де знаходилися технічні засоби, за допомогою яких шахрай здійснював грошові операції (офіс КС, місце проживання тощо).

Для розслідування кримінального правопорушення істотне значення має з'ясування найбільш точного часу його вчинення, що дає змогу встановити послідовність, розвиток різних явищ і процесів у часі. Дослідження проблеми часу в загальній характеристиці злочинів, як пише В. Є. Коновалова, має багатоаспектний характер, тому що його встановлення може визначати саму можливість вчинення злочину; за який відрізок часу особа могла вчинити злочин; установити наявність

професійних навичок підозрюваного; спростувати заяву про алібі та ін. [119, с. 27].

За визначенням М. І. Бажанова, час вчинення злочину – це певний проміжок часу, протягом якого відбувається суспільно небезпечне діяння і настають суспільно небезпечні наслідки [24, с. 27]. Авторський колектив кафедри кримінального права Національної академії внутрішніх справ у своєму мультимедійному навчальному посібнику наводить таке визначення часу вчинення злочину: це певний відрізок часу, протягом якого відбувається суспільно небезпечне діяння і настають суспільно небезпечні наслідки. Він є обов'язковою ознакою складу конкретного злочину в тих випадках, коли його зазначено в законі як ту чи іншу частину року, місяця, тижня або доби [141].

З криміналістичної позиції встановлення часу вчинення кримінального правопорушення є обов'язковим, оскільки це входить у перелік обставин, що підлягають доказуванню. Кримінально-правове значення часу полягає у можливості з'ясувати період учинення кримінального правопорушення (наприклад, шахрайство було вчинене в якусь одну конкретну дату чи відбувалося впродовж тривалого проміжку часу). В окремих випадках встановлення часу є потрібним для кваліфікації вчиненого та доведення умислу шахрая (наприклад, якщо шахрай вчиняв дії, спрямовані на заволодіння грошовими коштами або іншим майном КС, неодноразово, у різні дні та години тощо).

Правильне визначення часу вчинення шахрайства назавгал дає можливість: 1) вирішити питання про те, який із кримінальних законів має бути застосовано до особи, що його вчинила; 2) визначити протиправність діяння; 3) вирішити питання про давність притягнення до кримінальної відповідальності; 4) встановити підстави кримінальної відповідальності (осудність особи на момент учинення шахрайства); 5) з'ясувати черговість дій злочинця під час учинення шахрайства та взаємозв'язок між діями і наслідками.

В кожному конкретному випадку розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, для слідчого також може мати

значення: час проведення установчих зборів; час реєстрації КС як юридичної особи; час отримання ліцензії на здійснення певного виду господарської діяльності та період її дії; час скасування дії ліцензії; час набуття особою членства у КС; час отримання (надходження) майна, що належить КС; час відкриття рахунку (ів) в банку; час зберігання документації, що ведеться у КС; час, який минув із моменту вчинення шахрайства і до моменту, коли про нього стало відомо правоохоронним органам.

Ще одним із важливих елементів криміналістичної характеристики шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, є особа злочинця (шахрая). Відомості про особу злочинця як елемент криміналістичної характеристики охоплюють усі ті дані, які можуть визначати ефективні шляхи розшуку та викриття злочинця, пов'язані з цим завдання розслідування. Що стосується криміналістичної характеристики особи-суб'єкта вчинення шахрайства, то привертає увагу багатоплановість, різноманітність цього елемента характеристики, під час розробки якого потрібно враховувати різні чинники (психологічні, професійні, криміналістичні, правові тощо).

П. С. Дагель наводить таке визначення особи злочинця – це сукупність соціально-політичних, психічних і фізичних ознак особи, яка вчинила злочин, що має кримінально-правове значення [54, с. 15]. Як акцентує М. Т. Ведерніков, у розробці криміналістичної характеристики особи злочинця надто складно виділити інформацію, що має суто криміналістичне значення, оскільки особистість – єдине цілісне явище, всі сторони якого взаємозалежні й взаємообумовлені, хоча в науковому руслі і є правомірно порушувати питання про криміналістично значущі властивості особи злочинця, криміналістичний аспект у вивченні особи обвинуваченого [25, с. 76]. У цьому аспекті велике значення мають соціально-демографічні та соціально-психологічні властивості особи злочинця. Сюди включаються: відомості біографічного характеру (стать, вік, національність, освіта, сімейний стан, рід занять тощо); відомості, які характеризують прояви особи в основних сферах діяльності (участь у трудовій, громадській діяльності, поведін-

нка в побуті й у вільний час); соціально-психологічні якості особи (темперамент, характер, інтелект, воля, емоції). Для вивчення особи, котра вчинила шахрайство, набуває вагомості й низка кримінологічних даних: соціально-демографічних, кримінально-правових, соціальних проявів у різних сферах, моральних якостей, психологічних особливостей.

До соціально-демографічних ознак належать вік, освіта, соціальний стан і рід занять, сімейний стан, належність до міського або сільського населення (матеріальне становище, житлові умови) та деякі інші дані. За матеріалами узагальнення кримінальних справ О. В. Кравченко встановлено, що такі види шахрайства, як шахрайство у сфері обігу житла, у сфері страхових послуг, інвестиційне шахрайство, здебільшого вчинялися чоловіками – 76%. Як правило, шахраї є соціально благополучними особами, позитивно характеризуються за місцем проживання. Вік чоловіків-шахраїв: від 26 до 35 років – понад 36%, від 35 до 50–61%. Шахрайство на ринку цінних паперів, у міжнародних комерційних зв'язках, приватизації, кредитно-банківських відносинах вчиняється особами у віці від 26 до 35 років. Шахраї, як пише О. В. Кравченко, – це «визискувачі людської дурості», які уміють швидко пристосовуватися до наявних умов життя, використовувати в корисливих цілях новації в економіці, завдяки чому можуть швидко розробити нові, не відомі практиці способи кримінального обману чи удосконалювати колишні [123, с. 182].

Шахраї можуть бути поділені на кілька груп: 1) «нові» шахраї; 2) шахраї-гастролери; 3) шахраї-гравці; 4) шахраї, які не мають постійного місця роботи чи проживання, неодноразово судимі за шахрайство чи інші злочини; 5) шахраї, які вчинили злочин вперше, за легковажністю, під впливом інших осіб чи ситуацій; 6) шахраї-одинаки і шахраї, які вчиняють злочин групою, зокрема з розподілом ролей [185, с. 431]. Стосовно індивідів, які вчиняють шахрайські дії у сфері діяльності КС, то їх можна віднести до шахраїв першої, п'ятої та шостої груп.

О. В. Волохова наголошує, що, вивчаючи особу шахрая, слід звернути увагу на роль навичок і звичок, властивих кожній людині. У розслідуванні шахрайства вивчення цих якостей

має велике значення для розшуку, виявлення злочинця, тому що нерідко саме навички і звички шахрая впливають на обрані ним спосіб і механізм учинення злочину [39, с. 24].

В. Ю. Шепітько зазначає, що особа шахрая характеризується специфічним комплексом ознак. Більшість злочинців мають сильний дар уяви, вони використовують вплив на оточуючих і вміють переконувати людей. До особистих якостей шахрая належать хитрість, облудність, здібність привертати до себе навколишніх, знання способів підробки документів [285, с. 144–145].

У криміналістичній літературі вказується, що в переважній більшості випадків шахраї певною мірою відрізняються від таких злочинців, як, наприклад, злодії, грабіжники, хулігани. Вони спостережливі, швидко реагують на зміну обстановки, вміють спілкуватися та справити на людину хороше враження. Шахрай, спілкуючись із жертвою, для досягнення успіху завжди тримається таких основних правил: 1) говорить про те, що його жертва хоче чути; 2) говорить менше, ніж слухає, але інколи, навпаки, значною кількістю слів маскує свої наміри; 3) ніколи не сперечається; 4) легко визнає свою неправоту, якщо це може привести до успіху; 5) старається зразу добитися від співрозмовника згоди у незначних питаннях, переходячи потім до серйозних; 6) демонструє щирю радість і зацікавлення спілкуванням, називаючи людину на ім'я, усміхаючись, виражаючи своє добре ставлення; 7) підтримує в людині усвідомлення її значущості [123, с. 184].

Шахраїв у сфері діяльності КС, гадаємо, доцільно згрупувати на основі їх причетності до самої КС: 1) обіймає певну посаду у КС; 2) є або колись був членом КС; 3) не має ніякого стосунку до КС. Щодо шахраїв, які працюють у групі, також можна запропонувати класифікацію: 1) тільки представники КС; 2) як працівники КС, так і сторонні особи [92, с. 118].

Так, Соснівським районним судом м. Черкаси за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 190, ч. 4 ст. 358 КК України, було засуджено ОСОБА_1. Досудовим розслідуванням було встановлено, що 30 липня 2013 р.

ОСОБА_1 з метою отримання споживчого кредиту, незаконно, умисно використала в приміщенні КС «Кредит-Союз», що в м. Черкаси, підроблений документ, а саме довідку про доходи, в якій зазначено неправдиві відомості про те, що, працюючи в ФОП ОСОБА_2, ОСОБА_1 отримувала заробітну плату зі січня по червень 2013 р. на загальну суму 24 000 грн. Вказана інформація після звернення в Управління пенсійного фонду України в м. Черкасах Черкаської області та Державну податкову інспекцію у м. Черкасах не була підтверджена [31]. В цьому випадку видно, що шахрайство було вчинено не учасником КС, а сторонньою особою, яка вирішила заволодіти грошовими коштами КС для особистих корисливих цілей.

Криміналістичне вчення про особу потерпілого являє собою систему теоретичних і практичних знань про особу, що постраждала від кримінального правопорушення. При виділенні в структурі потерпілого від злочину підсистеми психічних, соціально-психологічних елементів вона вивчається як особа, що зазнала в результаті злочинного посягання, завданої їй фізичної, майнової або моральної шкоди, певних змін, які впливають на обсяг та якість одержуваної інформації. Потерпілий може активно сприяти слідству, займати нейтральну або пасивну позицію або активно протидіяти встановленню істини в справі [136, с. 307–308].

У багатьох випадках при вчиненні шахрайства, особливо під час його підготовки, злочинець, оцінюючи реальну ситуацію, в якій йому доведеться діяти або в якій він уже діє, не може не враховувати вік, стать, фізичну силу, інтелектуальні можливості та інші індивідуальні якості потерпілого. Зв'язок «злочинець – потерпілий» виникає як наслідок розвитку злочинної події та дій особи, що вчинила злочин, і її взаємодії з потерпілим. Акт злочинного посягання перетворює існуючий до цього зв'язок заданих осіб (який мав особистий, побутовий або інший характер) у зв'язок кримінальний. У разі якщо злочинець і потерпілий до посягання не зустрічалися, не були знайомі, в основі розвитку зв'язку лежить лише факт учинення злочину. Так, Є. Є. Центров виокремлює таку підставу, як час

виникнення зв'язку між злочинцем і потерпілим. За часом виникнення зв'язок ділиться на: а) той, що утворюється до вчинення злочину; б) той, що виникає в процесі злочинного посягання [268, с. 60–62].

Залежно від наявності й впливу різних відносин, що існували або утворилися між злочинцем і потерпілим до вчинення злочину, проводиться розділення зв'язку за обставинами його утворення. Зв'язок за обставинами його утворення є залежним від наявності й впливу різних соціальних відносин, що існували або утворилися між злочинцем та потерпілим до або в момент вчинення злочину, і характеру їх розвитку. За обставинами утворення зв'язок буває такий, що: 1) розвинувся в результаті певних взаємин, які існували між злочинцем і його жертвою до вчинення злочину; 2) виник у результаті гостроконфліктної ситуації безпосередньо до або в момент вчинення злочину; 3) виник за відсутності якихось конфліктних взаємин між жертвою і злочинцем до вчинення злочину. Взаємини між майбутнім злочинцем і майбутнім потерпілим за своїм характером можуть бути різними: від хороших (близьких, інтимних, дружніх, приятельських) або таких, що мають байдужий, нейтральний характер, до неприязних, відверто ворожих [183, с. 83–85].

Зважаючи на специфіку досліджуваного нами виду шахрайства та посилаючись на положення ст. 6 ЗУ «Про кредитні спілки», доречно підсумувати, що потерпілим є член КС, який з іншими членами КС повинен бути об'єднаний хоча б однією з таких ознак: мати спільне місце роботи чи навчання або належати до однієї професійної спілки, об'єднання професійних спілок, іншої громадської чи релігійної організації або проживати в одному селі, селищі, місті, районі чи області. Член КС може бути громадянином України, іноземцем чи особою без громадянства, що постійно проживає на території України, та повинен мати повну цивільну дієздатність [222]. Зміст терміна «постійне місце проживання на території України» можна зрозуміти, проаналізувавши норми ЗУ «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», де вказано, що

місце проживання – це житло, розташоване на території адміністративно-територіальної одиниці, в якому особа проживає, а також спеціалізовані установи, заклади соціального обслуговування та соціального захисту (місце свого проживання слід зареєструвати протягом 30 календарних днів) [226], та ст. 1 ЗУ «Про громадянство України», де зазначено, що безперервним проживанням на території України є проживання в Україні особи, якщо її разовий виїзд за кордон у приватних справах не перевищував 90 днів, а в сумі за рік – 180 днів [212]. Повну цивільну дієздатність має фізична особа, котра: 1) досягла вісімнадцяти років (повноліття); 2) до повноліття вступила та зареєструвала шлюб (ст. 34 Цивільного кодексу України) [269].

Доволі ґрунтовно проаналізував вживання у криміналістичній літературі терміна «предмет посягання» О. В. Одерій. Науковець зазначає, що поряд з вищевказаним терміном зустрічаються такі термінологічні звороти, як об'єкт і предмет злочинного посягання, безпосередній предмет злочинного посягання, безпосередній предмет посягання, предмет безпосереднього злочинного посягання. При цьому науковці не мотивують використання ними того чи іншого терміна. Виходячи з того, що етимологічне значення слова «посягання» – це дія за значенням «посягати», та враховуючи, що криміналістику цікавить злочине діяння як реальна подія в динаміці, а не його теоретико-законодавча конструкція, криміналісти і ввели криміналістичний термін «предмет посягання», намагаючись саме таким чином відобразити криміналістичний аспект дослідження злочину. Вживання саме його в криміналістичній літературі науковець вважає найбільш адекватним [189, с. 257–258].

Як вказувалося вище, предметом посягання під час шахрайства є майно чи право на майно. Під майном розуміють предмети матеріального світу, що мають номінальну та споживчу вартість. Майно може бути рухомим і нерухомим. Посягання на право на майно під час шахрайства може мати місце тоді, коли відчуження майна потребує виконання дій певного порядку (скажімо, щоби подарувати будинок, необхідно засвідчити це нотаріально) [158, с. 205].

Згідно зі ст. 19 ЗУ «Про кредитні спілки», майно КС є її власністю. Вона володіє, користується та розпоряджається ним відповідно до Закону та свого Статуту. Майно КС формується шляхом:

- вступних, обов’язкових пайових та інших внесків членів КС;

- плати за надання своїм членам кредитів та інших послуг, а також доходів від провадження інших видів статутної діяльності;

- доходів від придбаних КС державних цінних паперів;

- грошових та інших пожертвувань, благодійних внесків, грантів, безоплатної технічної допомоги як юридичних, так і фізичних осіб, у т.ч. іноземних;

- інших надходжень, не заборонених законодавством.

Крім того, до предмета посягання слід віднести капітал КС, який складається з пайового, резервного та додаткового капіталів, а також залишків нерозподіленого доходу [222].

Результатом учинення будь-якого злочину як діяльності суб’єкта, що знаходить свій вияв в об’єктивній дійсності, є сліди злочину – матеріальні та ідеальні наслідки злочину, тобто результати взаємодії його учасників між собою та з матеріальним середовищем. Сліди відіграють важливу роль у розкритті будь-яких злочинів. Кожен злочин залишає ті чи інші сліди, і завданням слідчого є виявлення їх та уміле використання з метою розкриття злочину, розшуку й викриття злочинця. З цього приводу цілком слушну думку висловлює А. І. Кунтій, констатує, що слідова картина є сукупністю відомостей про сліди злочину (матеріальні та ідеальні), дослідження яких у подальшому дає змогу встановити обставини події (місце, час, спосіб злочину, осіб, що його вчинили, можливих свідків) [150, с. 53]. Необхідно виходити з того, що сліди злочину – результат відображення минулої події. Це матеріальні та ідеальні відображення, які є джерелами відомостей, інформації для пізнання події злочину. Будь-який слід залишає ту чи іншу матеріальну зміну, причинно пов’язану з подією злочину. Залежно від характеру зміни

сліди й несуть певну інформацію про досліджувану подію [241, с. 142].

На думку Г. А. Матусовського, криміналістичний аспект дослідження наслідків злочинів охоплює два напрями: перший – встановлення характеру та розміру шкоди, заподіяної злочином; другий – дослідження особливостей процесу слідоутворення та слідів у їх широкому розумінні (тобто включаючи сліди матеріальні – будь-які зміни в матеріальній обстановці, та сліди ідеальні – обставини, що відобразились у пам'яті певних осіб) [168, с. 111–112].

У криміналістичній літературі здійснювалися спроби зі встановлення зв'язку слідів та джерел інформації. М. В. Салтевський пропонував класифікувати джерела інформації за такими підставами: 1) філософською підставою слугує теорія відбиття. З огляду на це, всі об'єкти поділяються на два класи: а) джерела ідеального (психічного) відображення (люди); б) джерела матеріального відображення (речі); 2) кримінально-процесуальною підставою класифікації є поділ доказів на особистісні та речовинні. Особистісні джерела – це люди, що виступають суб'єктами злочину або мають інформацію, яка стосується події злочину (потерпілий, свідок); 3) криміналістичною підставою класифікації є теорія криміналістичної ідентифікації і поняття криміналістичної тотожності. Будь-який об'єкт, що перебуває в межах кримінального судочинства, розглядається в аспекті його рівності, тотожності самому собі, тобто чи є він тим самим, що був «присутній» на місці події або «брав участь» у вчиненні злочину [241, с. 144].

Речовими джерелами криміналістичної інформації можуть бути будь-які предмети, здатні нести інформацію про фактичні обставини. Це інформація про зовнішні ознаки об'єкта, що залишив сліди, про способи дії злочинця та інші обставини події злочину. Інформація про механізм учинення злочину відображається в зміні положення об'єкта, його переміщенні, виникненні матеріально-фіксованих слідів як результату взаємодії об'єкта та середовища, що відображає, появі нових предметів у заданому місці й у певний період [136, с. 336].

Назагал для шахрайства не є характерними сліди, залишені на місці події. Може навіть не існувати й самого місця події. У більшості випадків сліди злочинної діяльності зберігаються в документах та їхніх реквізитах, вони часто містять відомості, важливі для розслідування. Ці документи використовуються для обману та введення в оману державних службовців, посадових чи матеріально відповідальних осіб [133, с. 329]. Схожої думки дотримується і А. А. Сандрачук, який, досліджуючи механізм слідоутворення при здійсненні шахрайства у сфері нерухомості, зазначає, що такий механізм передбачає утворення не тільки матеріальних слідів, а й ідеальних – уявного образу злочинця в свідомості потерпілого, свідка. Однак найчастіше виникають саме матеріальні сліди – документи. Для слідчого становлять інтерес письмові документи, інформація (текстова, цифрова), яка міститься в них, а також сліди матеріальної чи ідеальної подробиці документів [242, с. 125].

У криміналістичній літературі дослідження слідів шахрайства проводились доволі ґрунтовно. Повторимось, що за А. В. Шаровим, у разі розслідування шахрайства у сфері обігу житла залишаються не тільки матеріальні сліди, але й ідеальні – уявний образ злочинця. Ідеальні сліди у вигляді уявного образу злочинця найчастіше формуються у потерпілих, оскільки вони бачать шахрая найдовше. Однак акцентує науковець на тому, що внаслідок цього виду шахрайства сліди вчинення злочину переважно залишаються в документах [281, с. 21–22]. О. Л. Мусієнко поділяє сліди шахрайства на матеріальні та ідеальні. До ідеальних слідів належать уявні образи, що залишилися у пам'яті свідків та потерпілих. Матеріальні сліди поділяються на: 1) матеріально-фіксовані сліди (сліди рук, сліди взуття, сліди транспортних засобів тощо); 2) предмети та речі, залишені шахраями на місці події; 3) документи; 4) сліди на предметах; 5) сліди на злочинцеві; 6) мікросліди; 7) одорологічні сліди [183, с. 93].

Отже, типові сліди, що виникають під час вчинення шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, найдоцільніше згру-

пувати як ідеальні та матеріальні. Як доречно зазначає Д. В. Затенацький, ідеальні сліди в криміналістиці – це не тільки результат відображення дійсності у свідомості певної людини, а й форма збереження відповідної інформації. Ідеальні сліди існують об'єктивно в пам'яті людини, а обсяг інформації, який зберігається в ідеальних слідах, зазвичай більший, аніж обсяг інформації, отриманий (відновлений) із цих слідів. Завдання ж слідчого полягає в тому, щоби під час допиту чи інших слідчих дій із застосуванням різноманітних техніко-криміналістичних і тактичних прийомів актуалізувати інформацію з цих слідів. Водночас такого роду завдання можна вважати виконаним у випадках, коли обсяг інформації збереженої і отриманої майже дорівнюють один одному [71, с. 21]. З огляду на досліджуваний нами вид шахрайства, носіями ідеальних слідів у нас будуть виступати потерпілі, свідки та підозрюваний (підозрювані), а отримання цих слідів (з подальшим аналізом та використанням) відбуватиметься шляхом проведення їх допиту та інших процесуальних дій.

У криміналістиці під матеріальними слідами кримінального правопорушення розуміють різноманітні матеріальні зміни, які виникли у зв'язку з тими чи іншими діями злочинця, пов'язаними з учиненням кримінального правопорушення на всіх його стадіях [282, с. 4]. Матеріальні сліди так чи інакше відображаються на об'єктах матеріального світу. Для досліджуваного нами виду шахрайства характерними матеріальними слідами можуть бути: документи; засоби, за допомогою яких ці документи виготовлялися чи змінювалися; грошові кошти та інше майно КС; сліди людини тощо.

Беручи до уваги те, що основною ознакою шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, є його вчинення із використанням легальних форм господарської діяльності, типовими носіями його матеріальних слідів будуть документи. Отже, вважаємо за доцільне більше уваги приділити саме їм.

Відповідно до ст. 99 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), документи – це спеціально

створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, котрий містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження [142].

У криміналістичній літературі здійснювалися спроби класифікації документів на види залежно від характеру і призначення інформації, що в них міститься, при шахрайстві у сфері підприємницької діяльності. Тож розрізняють такі групи документів: 1) документи, які визначають економічну структуру та організаційно-правовий статус підприємства і стан фінансового контролю (свідоцтво про реєстрацію підприємства; статут; реєстр акціонерів тощо); 2) документи, що свідчать про зайняття певним видом підприємницької діяльності (ліцензії, патенти, договори про укладення певних угод тощо); 3) документи бухгалтерського обліку і звітності; 4) банківські документи (платіжні доручення, документи, що засвідчують одержання кредиту в банку, заяви на відкриття поточного, валютного рахунків); 5) касові документи (касова книга, журнал реєстрації прибуткових і видаткових касових документів, акти перевірки наявності грошових коштів і матеріальних цінностей в касі та інші); 6) магнітні носії інформації (фото-, відеодокументи, що відображають певні факти функціонування підприємства); 7) електронні копії письмових документів та інша електронна інформація (програмне забезпечення) [37, с. 53–54].

Аналізуючи діяльність КС та беручи за основу відображені у них відомості, можна запропонувати таку класифікацію документів, що можуть стати в нагоді слідчому під час розслідування:

1) документи, що мають кримінальний характер і є засобами вчинення шахрайства (наприклад, підроблені паспорти організаторів КС; підроблені протоколи, договори, рішення тощо);

2) документи, що мають правомірне походження, але були використані для реалізації злочинного наміру (наприклад,

документи господарської діяльності КС; документи фінансової звітності, щорічні звіти діяльності КС, документи, які підтверджують надання кредитів членам КС, платіжні доручення);

3) документи, що мають інформаційне, пізнавальне та орієнтуюче значення для встановлення обставин, що входять до предмета доказування (статут КС, протоколи загальних установчих зборів, засновницька угода, документи про визначення структури та політики надання послуг, про прийняття до КС; свідоцтва – про державну реєстрацію юридичної особи, про реєстрацію фінансової установи; ліцензії на провадження господарської діяльності; сертифікати) [96, с. 56–60].

Перелічені групи документів мають важливе значення під час розслідування шахрайства у сфері діяльності КС, а типові сліди як елемент криміналістичної характеристики шахрайства дають змогу сформуванню уявлення про спосіб учинення шахрайства, предмет посягання, особу шахрая. Тобто вони є носіями різнобічної інформації, до якої може звертатися слідчий під час розслідування конкретного виду шахрайства.

До речі, потрібно вказати і на наявність цифрових слідів, оскільки вагома частка документообігу та спілкування в процесі функціонування КС міститься на комп'ютерах, інших цифрових носіях інформації (приміром, смартфонах, планшетах). Як додає Д. В. Безруков, в інформації мобільних телефонів, можуть бути наявні відомості про рух даних під час взаємоз'єднання телекомунікаційних мереж. До такої інформації належить ідентифікаційний номер кінцевого обладнання, з яким було встановлено зв'язок (IMEI-номер, SIM-карта) [10, с. 181]. Джерелом цифрових слідів, що свідчать про шахрайство, пов'язане з діяльністю КС, можуть бути: 1) електронні пристрої (смартфони, комп'ютери, ноутбуки); 2) електронні носії даних (флешки, компакт-диски, зовнішні вінчестери тощо); 3) мережеві маршрутизатори; 4) системи відеоспостереження; 5) платіжні системи. Слідчий повинен приділяти значну увагу роботі з такими слідами і з метою одержання найоб'єктивнішого результату під час їх вивчення залучати, за можливості, відповідного фахівця.

Розділ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВА, ПОВ'ЯЗАНОГО З ДІЯЛЬНІСТЮ КРЕДИТНОЇ СПІЛКИ

2.1. Типові слідчі ситуації та версії, що виникають під час досудового розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю кредитної спілки

У криміналістичній методиці процес розслідування кримінального правопорушення розглядається щонайперше як система визначених законом, взаємопов'язаних і скоординованих процесуальних дій, спрямованих на виявлення, фіксацію, вилучення, дослідження та використання доказів з метою вирішення завдань кримінального провадження. На певних етапах розслідування у кримінальному провадженні залежно від умов і тактичних задач, що розв'язуються, можуть бути виокремлені різні підсистеми дій слідчого, так звані алгоритми. Саме для цього у криміналістичній методиці використовується періодизація процесу досудового розслідування з виділенням певних етапів.

За минулі роки проблематику етапізації процесу розслідування кримінальних правопорушень вивчали представники і кримінальної процесуальної науки, і криміналістики. Серед процесуалістів у першу чергу слід назвати розвідки Ю. І. Азарова, Ю. П. Аленіна, О. А. Вакулік, Л. М. Лобойка, В. В. Максименка, О. В. Одерія, М. А. Погорецького, А. В. Столітнього, І. В. Чурікової, Л. В. Юрченко та ін. Особливості початкового етапу розслідування різних видів кримінальних правопорушень з'ясовували такі криміналісти, як О. М. Брисковська, Л. В. Дундич, А. В. Іваниця, І. І. Когутич, Л. І. Криушенко, А. В. Мазур, В. О. Малярова, Т. О. Мудряк, М. О. Пасека, О. В. Поліщук, Н. М. Прокопенко, О. О. Пунда, В. М. Шевчук. Не заперечуючи вагомість напрацьованих зазначених науковців, доречно зауважити, що в їхніх

роботах немає рекомендацій стосовно етапів розслідування шахрайств, пов'язаних із діяльністю КС.

Щодо поняття етапів розслідування, то одним із перших з цього приводу висловив свою позицію І. М. Лузгін. Він зазначав, що етап розслідування – це такий його елемент, який являє собою певну систему дій, об'єднаних спільністю завдань, умовами розслідування, специфікою криміналістичних прийомів [159, с. 86]. Таке визначення певною мірою вплинуло на те, що у криміналістичній літературі не тільки називають різну кількість етапів (зазвичай два чи три), а й по-різному трактують їхній зміст.

Підтримував ідею про необхідність розподілу процесу розслідування злочинів будь-якого виду на етапи і Р. С. Белкін. Так, науковець виокремлює такі етапи розслідування – початковий та наступний. Формулюючи свою позицію щодо їх змісту, до початкового етапу розслідування науковець відніс вирішення таких завдань: 1) орієнтування особи, що веде розслідування, в обставинах події, яка сталася; з'ясування фактів, що належить дослідити у справі; одержання вихідних даних для розгорнутого планування розслідування; 2) збір і фіксація доказів, що можуть бути втрачені впродовж найближчого часу; 3) встановлення, розшук та організація затримання злочинця по гарячих слідах. Наступний етап розслідування Р. С. Белкін описує лише в загальних рисах – як етап, на якому вирішуються завдання подальшого збирання доказів, їх перевірки та оцінки. Це досягається за допомогою інших, окрім початкових, слідчих дій та оперативно-розшукових заходів [13, с. 376].

На думку Т. А. Пазинич, етапи розслідування в окремій криміналістичній методиці повинні реально відбивати змістові особливості роботи слідчого у кримінальному провадженні на певних його проміжках. Це є можливим лише за умови врахування процесуальних рішень, що приймаються слідчим у кримінальному провадженні, оскільки саме вони є ознаками вирішення певних завдань розслідування. Якщо брати до уваги тільки проведення слідчих дій, то у кожній окремій криміналістичній методиці доцільно виділяти два

етапи розслідування – початковий і наступний. Їх розмежування має базуватися на такій ознаці, яка легко піддається визначенню і є стійкою [198, с. 124]. Такою ознакою, як обґрунтовує А. Ф. Волобуєв, може бути вирішення тактичних завдань, з огляду на що він означає етап розслідування у кримінальній справі як певний проміжний пункт у процесі розслідування злочину, який характеризує стан розслідування з точки зору повноти вирішення його задач і визначається прийнятими процесуальними рішеннями у кримінальному провадженні. Для початкового етапу розслідування характерними є такі завдання: 1) встановлення місця, часу та інших обставин вчинення злочину, його сутності, а також виявлення, фіксація та вилучення його слідів, які під впливом несприятливих умов можуть зникнути або бути знищеними; 2) встановлення, розшук і затримання особи (або вибір запобіжного заходу), підозрюваної у вчиненні злочину; 3) збирання доказів, достатніх для пред'явлення обвинувачення особі, хоча б по одному епізоду злочинної діяльності [35, с. 29–30].

У криміналістичній літературі з приводу визначення початку та кінця кожного з етапів розслідування також сформувалося декілька концепцій. Перша концепція отримала назву ситуаційної. Вона полягає в тому, що процес розслідування поділяється на два етапи: початковий та подальший. Закінчення початкового етапу розслідування пов'язується із виконанням усіх невідкладних дій (заходів), необхідність яких диктувалася конкретними умовами, які склалися на початку розслідування. Таким чином, початковий етап розслідування вважався закінченим незалежно від вирішення всіх завдань цього етапу, а наступний розпочинався в умовах двох типових слідчих ситуацій: 1) особа, що вчинила кримінальне правопорушення, встановлена; 2) особа, що вчинила кримінальне правопорушення, не встановлена.

Друга концепція отримала назву процесуальної. Її суть полягає в тому, що етапи розслідування пов'язуються із прийняттям слідчим відповідного процесуального рішення. За цією концепцією, початковий етап розслідування закінчується

ся з моменту повідомлення особі про підозру. Без сумніву, така концепція має право на існування, оскільки найважливіші процесуальні рішення значною мірою відбивають якісний стан розслідування, є його певними рубежами. Як приклад хочемо навести думку І. І. Когутича, який, описуючи етапізацію процесу розслідування злочинів, вказує на наявність трьох етапів, а саме: 1) початкового – період проведення слідчих (розшукових) дій (гласних та негласних), часовому чиннику яких властива так звана невідкладність. Початок цього етапу збігається з початком досудового розслідування, визначеним ч. 1 ст. 214 КПК України, а завершується виконанням завдань, обумовлених цим етапом; 2) наступного (подальшого) етапу – період провадження усіх інших слідчих (розшукових) дій, скерованих на ґрунтовне і системне збирання і дослідження доказів у провадженні; 3) завершального етапу – заключний період розслідування, що розпочинається моментом прийняття слідчим (прокурором) рішення про закінчення розслідування і завершується прийняттям уповноваженою особою одного з процесуальних рішень, передбачених ст. 283 КПК України [111, с. 235–236].

Проте у практичній діяльності, на нашу думку, такий підхід часто не спрацьовує, бо не завжди на початковому етапі розслідування вдається встановити особу, яка вчинила кримінальне правопорушення. Зважаючи на це, ми дотримуємося першої концепції щодо етапів розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС. Також погоджуємося з твердженням Л. Я. Драпкіна, що етапи розслідування кримінального правопорушення треба розглядати не як прості часові відрізки, які послідовно змінюють один одного (хоча ця формально-логічна ознака також наявна), а як підсистему слідчих, оперативно-розшукових та інших заходів, котрі поєднані на підставі спільності завдань, що вирішуються за їхньою допомогою, та зумовлені стійкою повторюваністю типових ситуацій [60, с. 8].

Початковий етап розслідування охоплюється періодом досудового розслідування, під час якого на основі первинної

інформації проводяться слідчі дії, встановлюються обставини події, ознаки кримінального правопорушення, які необхідні для визначення слідчих ситуацій, побудови версій, планування розслідування, розшуку та затримання злочинця [128, с. 261]. На початковому етапі здійснюється широке коло процесуальних дій, що породжують систему кримінальних процесуальних правовідносин, залучається значна кількість осіб, які виконують різні функції та відстоюють різні інтереси. Фактично беруть участь на початковому етапі досудового розслідування слідчий, оперативні співробітники, керівник слідчого підрозділу, прокурор, слідчий суддя, заявник, потерпілий; спеціаліст; поняті; особа, якій можуть бути відомі будь-які обставини, що підлягають з'ясуванню [52, с. 356].

Нам імпонує думка, висловлена О. В. Поліщук, що для легшення розгляду теоретичного матеріалу початок досудового розслідування доцільно поділити на певні етапи, окремі з яких мають факультативний характер: 1) прийняття заяв, повідомлень та первинної інформації про кримінальні правопорушення; 2) реєстрація заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та підготовка до проведення слідчих (розшукових) дій; 3) проведення невідкладних слідчих (розшукових) дій та вжиття інших заходів, спрямованих на підтвердження або спростування даних, що містяться в заяві або повідомленні, та збір джерел криміналістично значимої інформації; 4) внесення відомостей до ЄРДР [207, с. 117].

Серед особливостей, які впливають на початковий етап розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, доречно назвати таке:

– розслідування проводиться зазвичай в умовах дефіциту вихідної інформації і часу для прийняття процесуальних, тактичних і організаційних рішень;

– можливості отримання доказової інформації процесуальним шляхом обмежені, оскільки можуть бути невідомі свідки кримінального правопорушення, місцезнаходження грошових коштів, документів та інших речових доказів;

– проведення невідкладних процесуальних дій та інших заходів вимагає належної координації та взаємодії між різними органами та підрозділами;

– наявність роботи зі значною кількістю документації, що потребує залучення відповідних спеціалістів у цій сфері.

Відповідно до положень ст. 214 КПК України, досудове розслідування розпочинається з моменту внесення відомостей до ЄРДР. Слідчий, прокурор чи інша уповноважена законом службова особа на прийняття та реєстрацію заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення зобов'язані їх прийняти та зареєструвати. Така реєстрація проводиться негайно, але не пізніше 24 годин після подання заяви чи повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення [142]. Як вірно вказує Ю. П. Алєнін, джерелами інформації (приводами) про вчинені або підготовлювані діяння, передбачені законом України про кримінальну відповідальність, є: 1) заяви та повідомлення громадян; 2) повідомлення уповноваженої особи, яка затримала особу, підозрювану у вчиненні злочину; 3) повідомлення службових осіб державних органів, установ, підприємств і організацій; 4) повідомлення засобів масової інформації; 5) заяви зі зізнанням; 6) безпосереднє виявлення оперативним підрозділом, слідчим, прокурором, судом відомостей про вчинення кримінального правопорушення при здійсненні своїх повноважень. Автори заяв і повідомлень мають право надати документи та інші матеріали, які є в них і підтверджують зроблені заяви чи повідомлення, за винятком випадків, коли конфіденційність чи таємність цих матеріалів гарантується законом [3, с. 176–177].

Спираючись на це, можна стверджувати, що приводом для внесення відомостей про факт учинення шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, і, відповідно, початку досудового розслідування у переважній більшості випадків можуть бути:

1) заяви чи повідомлення членів КС (зазвичай потерпілих від шахрайства);

2) повідомлення членів управління КС (спостережної ради, правління, комітетів, ревізійної комісії);

3) повідомлення посадових осіб органу, що здійснює державне регулювання і нагляд за діяльністю КС (Національна комісія, що здійснює регулювання у сфері ринків фінансових послуг);

4) рапорт про виявлення такого шахрайства, складений слідчим або працівником оперативного підрозділу [102, с. 98–99].

Заяви або повідомлення фізичних осіб про вчинення злочину в сфері банківського кредитування, як зазначає Л. М. Лобойко, можуть бути усними або письмовими. Повідомлення ж юридичних осіб (зокрема й органів державного контролю та нагляду) мають бути викладені лише в письмовій формі [157, с. 39]. Водночас органи державного контролю та нагляду до такої заяви обов'язково повинні додавати акти проведених перевірок (ревізій) та інші документи, на підставі яких вони виявили обставини, що можуть свідчити про вчинення злочинів у сфері діяльності КС [9, с. 188]. Найчастіше акти проведених органами державного контролю та нагляду перевірок містять дані про: факти нецільового використання кредитних коштів; сліди інтелектуальної або матеріальної підробки документів; факти порушення процедури кредитування однією зі сторін кредитного договору; факти злісного ухилення від погашення кредиторської заборгованості; факти порушення фінансової або бухгалтерської звітності КС [108, с. 175–176].

Доречно погодитися з позицією Т. О. Мудряк, яка вказує, що будь-яке розслідування починається з аналізу вихідної інформації, яка міститься в матеріалах, які стали приводом для прийняття рішення про початок досудового розслідування. Основними завданнями такого аналізу є: належна оцінка, систематизація, переробка наявної інформації; отримання нових знань; своєчасне і правильне використання відомостей, якими володіє слідчий; висунення необхідних версій; визначення завдань розслідування і пошук нових доказів. На думку науковця, невміння виділити ключові моменти початкової інформації, криміналістичні ознаки кримінального правопорушення, взає-

мозв'язки між окремими фактами, визначити характер і обсяг недостатніх відомостей, які необхідно отримати або уточнити, призводить до того, що слідчі, особливо на початковому етапі розслідування, проводять слідчі (розшукові) дії безсистемно, нецілеспрямовано, а тому допускають безліч помилок, випускають з уваги найважливіші джерела доказової інформації, час і можливість їх вилучення й дослідження [179, с. 280–281].

Постановка криміналістичних завдань на початковому етапі розслідування, пишуть Н. П. Бортник та М. М. Коваль, спрямовані на досягнення головної мети – встановлення основних обставин події злочину й особи підозрюваного. Ці завдання можуть бути розділені на дві групи: а) завдання організаційно-управлінського характеру, що забезпечують відповідні умови для постановки і вирішення другої групи завдань; б) завдання розшукового і тактичного характеру, безпосередньо спрямовані на встановлення обставин розслідуваної події. До першої групи завдань належать: 1) з'ясування і оцінка слідчої ситуації, що склалася на момент внесення до ЄРДР даних про злочин; 2) визначення джерел інформації про обставини події, що розслідується, їхній характер та місцезнаходження; 3) вибір форми і прийомів взаємодії з органами і службами, що ведуть оперативно-розшукову роботу; 4) визначення напряму розслідування і складання плану дій. До другої групи завдань, що постають на початковому етапі розслідування, належать: 1) отримання даних про спосіб, обстановку та інші обставини події, що дають можливість орієнтуватися в її змісті й характері; 2) збір та вивчення даних про потерпілого, що допомагає точніше з'ясувати мотиви і цілі злочинця, висунути версії про причетних до злочину осіб; 3) отримання й аналіз інформації про злочинця та його спілників [22, с. 301–302].

На нашу думку, на початковому етапі розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, для вирішення його завдань потрібно провести такі першочергові процесуальні дії:

1) здійснити огляд місця події із застосуванням відео-, фотозйомки, ретельно описати підходи до об'єкта, маршрути громадського транспорту, зв'язку, з обов'язковим залученням відповідного спеціаліста. Під час проведення огляду місця

події слідчий має право заборонити будь-якій особі залишати місце огляду до його закінчення та вчиняти будь-які дії, що заважають проведенню огляду;

2) у разі затримання підозрюваного в порядку ст. 208 КПК України – здійснити його особистий обшук; цю процесуальну дію необхідно проводити із залученням понятих та бажано із застосуванням відеозапису;

3) провести обшук житла чи іншого володіння підозрюваного; у разі виявлення підроблених документів, що стосуються сфери діяльності КС, вилучити їх з дотриманням встановлених законом вимог;

4) перевірити підозрюваного за всіма обліками на предмет визначення його судимості, можливих зв'язків за минулими судимостями і т. ін.;

5) допитати підозрюваного та з'ясувати необхідні питання, пов'язані з діяльністю КС;

6) провести (за необхідності) пред'явлення підозрюваного для впізнання потерпілим (свідкам);

8) допитати потерпілих, свідків, а також провести одночасні допити з метою з'ясування причин розбіжностей у їхніх показаннях між підозрюваним та свідками, підозрюваним та потерпілими;

9) призначити відповідну судову експертизу (почеркознавчу, техніко-криміналістичну експертизу документів, судово-економічну тощо).

Подальший етап розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, відповідно до загальних положень криміналістичної методики, може мати два напрями розвитку залежно від того, чи встановлено та затримано підозрюваного.

У першому випадку, коли під час розслідування не вдалося встановити особу шахрая, доцільно проводити такі слідчі (розшукові) дії та заходи:

– доручити оперативним підрозділам встановити особу шахрая та його місцеперебування, свідків, встановити місцезнаходження майна чи грошових коштів, які належать КС чи були отримані злочинним шляхом;

- провести додаткові допити потерпілих, свідків з метою уточнення та виявлення розбіжностей з попередніми показаннями;

- провести пред'явлення для впізнання потерпілим та свідкам документів, що стосуються розслідуваного шахрайства;

- призначити за потреби інші судові експертизи (почеркознавчу, дактилоскопічну тощо);

- скерувати запити до відповідних інстанцій з метою збору інформації про діяльність КС (запити в банківські установи, державну фіскальну службу та ін.).

Якщо ж особу шахрая встановлено та затримано, типовами є такі процесуальні дії та заходи:

- повідомлення особі про підозру та її допит як підозрюваного;

- обрання запобіжного заходу та вжиття інших заходів забезпечення кримінального провадження;

- зібрання даних, що характеризують особу підозрюваного;

- обшук за місцем проживання чи роботи підозрюваного з метою виявлення доказів причетності до вчинення шахрайства, отримання порівняльних зразків;

- пред'явлення підозрюваного для впізнання потерпілим і свідкам з подальшим проведенням між ними у разі потреби одночасних допитів;

- призначення за необхідності судово-психіатричної експертизи підозрюваного;

- за потреби проведення негласних (слідчих) розшукових дій – обстеження публічно недоступних місць, житла та іншого володіння особи, аудіо- та відеоконтроль особи.

З поняттям етапу розслідування у криміналістичній методикі тісно пов'язане поняття слідчої ситуації, яке відіграє важливу роль у формуванні практичних рекомендацій із розслідування кримінальних правопорушень. Розслідування шахрайства здійснюється в конкретних умовах, пов'язаних із часовими межами, місцем учинення, способами вчинення шахрайства, взаємозалежністю з іншими процесами об'єктивної дійсності, поведінкою учасників кримінального судочинства.

Ця складна система взаємозв'язків у кінцевому підсумку формує обстановку, у якій доводиться діяти слідчому. У криміналістиці цю обстановку, зазвичай, називають слідчою ситуацією.

Заслуга у появі такої криміналістичної категорії належить О. Н. Колесніченку. На його думку, під слідчою ситуацією треба розуміти певне положення у розслідуванні злочинів, що характеризується наявністю тих або інших доказів та інформаційного матеріалу та обумовлено конкретними завданнями його збирання й перевірки, які виникають у зв'язку з цим [113, с. 19]. Викликає інтерес визначення поняття слідчої ситуації, наведене Т. С. Волчецькою. Вона вважає, що слідча ситуація – це ступінь поінформованості слідчого про злочин, а також стан процесу розслідування, що склався на певний момент часу, аналіз та оцінка якого надає слідчому можливість прийняти найбільш доцільні рішення у справі [40, с. 17]. Слідча ситуація визначається багатьма чинниками, різними за своєю природою та місцем у розслідуванні. На думку Р. С. Белкіна, слідча ситуація охоплює собою кілька груп таких компонентів: психологічні (конфлікт між слідчим та особами, які протидіють йому; прояви психологічних властивостей слідчого та інших учасників кримінального судочинства тощо); інформаційні (обізнаність слідчого про обставини вчинення злочину; обізнаність інших осіб про стан розслідування, наміри слідчого тощо); процесуальні й тактичні (стан провадження у справі; можливості застосування запобіжних заходів; можливості проведення слідчих дій тощо); матеріальні й організаційно-технічні (засоби зв'язку; можливості мобільного маневрування наявними силами й засобами та ін.) [13, с. 136–137].

У криміналістичній науці під час розробки окремих методик розслідування зазвичай вдаються до типізації слідчих ситуацій. Мета такої типізації – створити й у подальшому практично застосувати типові комплекси слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових заходів і тактичних операцій під час розслідування певного виду кримінального правопорушення. Виокремлення типових слідчих ситуацій розслідування є, передусім, продуктом наукового осмислення та має на меті сприяти опти-

мальній організації розслідування в аналогічних (тобто типових) ситуаціях. Знання слідчим певних «типів» ситуацій дає йому змогу: зорієнтуватися у всьому масиві інформації; висунути найбільш обґрунтовані версії й визначити (чи скоригувати) напрями їх перевірки; правильно обрати послідовність слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів тощо.

Ми поділяємо думку С. С. Чернявського, який вважає, що типову слідчу ситуацію слід визначати як інформаційну модель з найбільш значущими властивостями та ознаками процесу розслідування у справах про злочини, що належать до певної кваліфікаційної групи [279, с. 405]. Саме на підставі цієї моделі мають розроблятися криміналістичні засоби, прийоми і методи вирішення конкретних ситуацій під час розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС.

Варто зауважити, що у криміналістичній літературі виводиться доволі багато думок щодо класифікації слідчих ситуацій. Наприклад, М. О. Селіванов пропонує розрізняти слідчі ситуації відповідно до послідовності їх виникнення і співвідношення їх з етапами розслідування: 1) початкові; 2) ситуації, у яких з'являється підозрюваний; 3) ситуації, які містять інформацію, достатню для пред'явлення обвинувачення [243, с. 54].

Л. П. Ковтуненко, спираючись на результати аналізу криміналістичної літератури, з-поміж підстав класифікації слідчих ситуацій називає такі: 1) за ступенем інформаційної визначеності: а) проста ситуація, у якій слідчий має обсяг інформації, достатній для успішної підготовки і проведення слідчої дії; б) складна ситуація, яка характеризується дефіцитом інформації, що істотно ускладнює провадження слідчої дії; 2) за ступенем збігу цілей в учасників слідчої дії: а) конфліктна ситуація, у якій слідчий та інші учасники слідчої дії прагнуть досягти різних цілей; б) безконфліктна ситуація, у якій цілі учасників слідчої дії головно збігаються; 3) за ступенем складності вирішення організаційно-тактичних питань: а) організаційно впорядкована ситуація, коли слідчий чітко уявляє коло завдань, що стоять перед

ним, має час, сили і засоби для їх розв'язання; б) організаційно не врегульована ситуація, у якій є труднощі в плануванні, організації провадження конкретної слідчої дії; 4) за характером поведінки і позиції учасників слідчої дії: а) конструктивна (сприятлива) ситуація, у якій підозрюваний, свідок, потерпілий виявляють бажання співпрацювати зі слідчим; б) деструктивна (несприятлива) ситуація, коли учасник слідчої дії протистоїть слідчому, намагається активно протидіяти йому; 5) за кількістю елементів, що визначають характер ситуації слідчої дії: а) комплексна (ускладнена) ситуація, у якій слідчому доводиться одночасно враховувати елементи інформаційно-логічного, психологічного, матеріального та організаційно-технічного характеру, наприклад, взаємостосунки учасників слідчої дії, їхні психологічні особливості, наявність необхідної доказової інформації та ін.; б) спрощена ситуація, у якій слідчий враховує один домінуючий елемент; 6) за ступенем значущості ситуації слідчої дії для організації процесу розслідування в цілому: а) обмежена ситуація, тобто така, яка поширюється лише на провадження конкретної слідчої дії; б) розширена ситуація, коли вона впливає на організацію процесу розслідування загалом [110, с. 131–132].

Розподіл слідчих ситуацій пов'язаний не лише з обсягом, а й з характером джерел початкової інформації про злочин на стадії відкриття кримінального провадження. З огляду на це вирізняються кілька типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування шахрайства, яке вчиняється у сфері діяльності КС:

1. Кримінальне провадження розпочато на підставі матеріалів, зібраних за результатами проведення спеціальних (планових чи позапланових) перевірок або з інших гласних джерел (повідомлень потерпілих, свідків). Особливістю цієї ситуації є те, що вихідна інформація зазвичай міститься у матеріалах:

– документальної перевірки (податкової, банківської, ревізійної та ін.), під час якої виявлено ознаки шахрайства;

– судового розгляду позовів у порядку господарського судочинства;

– оприлюднених у ЗМІ (наприклад, журналістському розслідуванні).

Факторами, що можуть негативно впливати на розслідування у вказаній ситуації, є: відсутність раптовості, тобто шахрай чи інші зацікавлені особи, як правило, знають про перевірку та виявлені факти шахрайства; істотний розрив у часі з моменту вчинення шахрайства до його виявлення, що дає змогу вжити заходів для знищення слідів шахрайства.

2. Кримінальне провадження розпочинається з реалізації матеріалів, зібраних оперативними підрозділами. Такі матеріали заводяться на підставі: заяв громадян про факти привласнення їхніх коштів; повідомлень учасників КС про випадки шахрайства з боку керівництва КС; результатів проведення оперативно-розшукових заходів під час оперативного обслуговування об'єктів фінансової системи.

Вихідні дані в цьому разі характеризуються значним обсягом накопиченої оперативної та процесуальної інформації про обставини шахрайства, зокрема спосіб його вчинення, причетних осіб, канали реалізації коштів, здобутих незаконним шляхом. Цю ситуацію можна назвати найсприятливішою з точки зору перспектив розслідування, оскільки негласний характер перевірки, по-перше, дає змогу виявити широке коло обставин протиправної діяльності, а по-друге, припускає здійснення добре запланованого, несподіваного для шахрая, одночасного проведення низки оперативно-розшукових заходів та процесуальних дій у формі тактичних операцій.

3. Кримінальне провадження розпочато під час розслідування іншого кримінального правопорушення. Практика діяльності правоохоронних органів свідчить про те, що ознаки шахрайства можуть бути виявлені в процесі розслідування, скажімо, кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, а також службових злочинів. У такому разі кримінальне провадження розпочинається на підставі письмового рапорту слідчого. Позитивним є те, що у розпорядженні органів досудового

розслідування вже є значна кількість документів, оскільки вони зібрані в ході першого кримінального провадження. До речі, керуватися потрібно нормами ст. 217 КПК України, де вказано, що рішення про виділення матеріалів провадження на стадії досудового розслідування приймає прокурор. Виділення матеріалів з одного або кількох кримінальних правопорушень можливе за умови, що це негативно не вплине на повноту досудового розслідування та судового розгляду [142].

Значна частина роботи слідчого зі збирання, оцінки і використання доказів для вирішення більшої частини завдань розслідування і встановлення в повному обсязі обставин кримінального правопорушення проводиться саме на подальшому етапі розслідування. Саме в цей час слідчому доцільно детально проаналізувати результати своєї роботи на початковому етапі, оцінити слідчу ситуацію, обрати типову програму і розробити індивідуальну програму розслідування, що передбачає тактичні завдання, окремі версії, комплекси процесуальних та інших дій з їх перевірки та вирішення [199, с. 225]. Залежно від результатів початкового етапу розслідування та ступеня вирішення обраних на початковому етапі розслідування завдань слідчий має можливість виявити прогалини в своїй роботі, оцінити достатність і достовірність зібраних доказів. Зважаючи на це, можна виділити такі типові завдання, що можуть потребувати вирішення на подальшому етапі розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС: 1) чи встановлено та притягнуто до кримінальної відповідальності усіх причетних до шахрайства осіб; 2) чи встановлено всі епізоди протиправної діяльності підозрюваного (підозрюваних); 3) чи достатня доказова база для повідомлення особі (особам) про підозру; 4) чи вжито всіх заходів для відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням; 5) чи достатньо вивчено особистість кожного підозрюваного.

Аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати, що типові слідчі ситуації на подальшому етапі розслідування залежать, по суті, від одного фактора – наявності або відсутності встановленої особи підозрюваного.

Тому на подальшому етапі розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, можливі такі типові слідчі ситуації:

1) особа підозрюваного встановлена, вона затримана і їй повідомлено про підозру. Зібрані докази підтверджують її причетність до шахрайства та їх достатньо, щоб вирішувати питання про закінчення досудового розслідування;

2) особа підозрюваного встановлена, місце її перебування відоме (або ж вона вже затримана), однак зібраних доказів недостатньо, щоб повідомити про підозру. В такому разі слідчому доцільно активізувати роботу щодо збору доказової інформації, яка дасть можливість повідомити про підозру та обрати запобіжний захід;

3) особа підозрюваного встановлена, місце її перебування невідоме, однак зібраних доказів достатньо, щоб повідомити про підозру. В такому разі слідчому варто активізувати роботу, спрямовану на встановлення місця перебування підозрюваного, вирішити питання про оголошення його в розшук та можливість зупинення досудового розслідування;

4) особа підозрюваного не встановлена, зібраних доказів недостатньо, щоби казати про наявність шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, чи взагалі якогось іншого кримінального правопорушення.

На специфіку вказаних типових слідчих ситуацій може впливати низка факторів, що можуть або покращувати, або ж погіршувати слідчу ситуацію в цілому. Такими факторами є: позиція підозрюваного стосовно повідомленої йому підозри (повністю визнає свою вину та йде на співпрацю зі слідством, визнає свою вину частково чи взагалі заявляє про свою непричетність до шахрайства); наявність чи відсутність співучасників шахрайства та доведеність їхньої вини; кількість потерпілих від шахрайства та їхня позиція (бажання чи небажання співпрацювати зі слідством, притягнути до відповідальності винного).

Процес розслідування будь-якого виду кримінального правопорушення передбачає висунення та перевірку слідчих версій. Версія є знаряддям пізнання у розслідуванні. У криміналістичних дослідженнях значна увага приділяється використанню

типових версій, які є результатом наукового узагальнення слідчої й судової практики, що відображають особливості розслідування окремих видів злочинів. Типова слідча версія являє собою припущення, побудоване на основі аналізу однотипних ситуацій [168, с. 10–11].

Проблема використання криміналістичних версій під час розслідування кримінальних правопорушень розглядалася вченими доволі детально. Доцільно погодитися з думкою Г. В. Москаленко, що, розпочинаючи розслідування, слідчий, як правило, не має достатніх даних, що дозволяють йому одразу виявити ті обставини, які він мусить встановити. На початку розслідування перед слідчим постають завдання з багатьма невідомими. Для того щоб їх вирішити і пояснити досліджувану подію та її окремі елементи, він вдається до побудови версій, які є одним із можливих пояснень події, що розслідується, в цілому чи окремих її обставин. Версія будується на основі тих даних, які має в своєму розпорядженні слідчий, а оскільки їх недостатньо – допускається кілька ймовірних пояснень, що знаходять свій вияв у висуненні кількох версій. Всі вони представляють думки (припущення), які можуть бути або достеменними, або помилковими. В подальшому ці припущення – версії у ході своєї перевірки знаходять підтвердження або відхиляються [177, с. 494].

М. І. Панов та В. Ю. Шепітько виокремлюють такі типові слідчі версії, що висуваються під час розслідування шахрайства: шахрайство дійсно мало місце; вчинено інший злочин; надійшла неправдива заява і злочинного діяння взагалі не було; шахрайське заволодіння майном здійснено за допомогою підроблених документів або різного роду речових і грошових «ляльок»; шахрайське заволодіння грошовими коштами або майном здійснено із застосуванням легальних форм підприємницької діяльності [185, с. 399]. С. І. Марко типові слідчі версії щодо шахрайства поділяє на загальні та окремі. До загальних він відносить такі: було вчинено злочин, було вчинено інший злочин, надійшла неправдива заява і злочинного діяння взагалі не було. Висунення окремих слідчих вер-

сій зумовлюється використанням численних критеріїв (особи злочинця, способу вчинення тощо) [133, с. 330–331].

Вважаємо, що, будуючи типові слідчі версії, потрібно дотримуватися певних етапів: аналізу фактичного матеріалу, який впливає зі слідчої ситуації; безпосереднього висловлення припущень; вжиття заходів щодо перевірки чи спростування вірогідності припущень; оцінювання результатів, відкидання непідтверджених версій.

Що ж до шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, то можна сформулювати декілька типових версій, які характерні для початкового етапу розслідування: 1) було вчинено шахрайство, пов'язане з діяльністю КС; 2) було вчинено інше кримінальне правопорушення; 3) шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, не було, а має місце адміністративний проступок. У разі ж, якщо шахрайство мало місце, то можливим є висунення таких слідчих версій: 1) заволодіння майном КС вчинено за допомогою використання підроблених документів (доручень, накладних, договорів, рішень тощо); 2) заволодіння майном КС вчинено за допомогою підставних осіб.

Окрім цього, можливе висунення версій щодо особи шахрая: 1) шахрайство вчинене однією особою чи у змові групою осіб; 2) шахрай є членом КС (займає певну посаду – голова, заступник, секретар, член правління, бухгалтер тощо) або є сторонньою особою. Версії також можуть стосуватися конкретного способу вчинення шахрайства, виду фінансових послуг, часу вчинення шахрайства, особи, яка готувала конкретні документи (заповнювала, підписувала тощо), та майна КС.

На подальшому етапі розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, зазвичай висуваються версії стосовно якихось ще не встановлених чи не до кінця з'ясованих обставин вчинення шахрайства. Наприклад, якщо не встановлене місце перебування підозрюваного, то можна висунути такі типові версії: 1) він знаходиться на території України (в певній області, районі, населеному пункті); 2) він виїхав за кордон (вказується конкретна країна). Якщо не відоме місце знаходження документів, що мають важливе для розслідування значення, то можуть

висуватися такі версії: 1) документи знаходяться за місцем проживання певної особи; 2) документи знаходяться у певному приміщенні (яке вже обшукувалося, про яке ще не відомо слідству, яке є власністю підозрюваного).

Наведені версії повинні перевірятися по можливості одночасно з використанням наявних у слідчого сил і засобів. Основними засобами перевірки будуть виступати слідчі (розшукові) дії та оперативно-розшукові заходи. Кожна версія перевіряється до того часу, доки вона не буде підтверджена фактичними даними чи спростована. В кінцевому результаті має залишитися підтверджена лише одна версія щодо конкретного факту шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС.

2.2. Планування та взаємодія під час досудового розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю кредитної спілки

Планування як окрема та важлива частина діяльності слідчого щодо розслідування кримінальних правопорушень завжди була невід'ємною частиною його наукової організації праці та постійно привертала увагу і практиків, і теоретиків. Ще у 1925 р. видатний учений-криміналіст В. І. Громов у своїх працях наголошував на важливості ролі, яку відіграє планування для розслідування. Вже тоді він пропонував слідчому створювати окремі плани (пам'ятки) складних справ, у яких той мав вказувати, які дії та коли треба виконати, а також робити позначки про таке виконання [51, с. 65].

Надалі наукові та практичні надбання про планування та версію оформились в окремі криміналістичні вчення, які активно розвиваються і сьогодні. З-поміж найвідоміших криміналістів, які займались фундаментальними питаннями розробки підходів до розуміння, завдань та мети планування у криміналістиці радянського періоду, вирізняють Т. М. Арзуманяна, Р. С. Белкіна, В. П. Бахіна, А. М. Васильєва, С. А. Голунського, В. Є. Корноухова, І. М. Лузгіна, П. І. Тарасова-Родіонова, Б. М. Шавера та ін.

Проблематику планування розслідування злочинів розробив С. А. Голунський у підручнику з криміналістики 1938 р. у розділі «Планування розслідування», де сформулював основні цілі, умови та принципи планування розслідування і виклав вказівки щодо особливостей планування при розслідуванні різних категорій кримінальних справ і на різних етапах розслідування. Автор розділу «План слідства у конкретній справі» в «Настільній книзі слідчого» (1949 р.) Т. М. Арзуманян по-своєму виклав принципи планування, до яких долучив динамічність, гнучкість і реальність. Він означив версію як засноване на фактах припущення слідчого, дослідження якого може забезпечити розкриття злочину та викриття злочинця. А. В. Іщенко, Ю. М. Черноус та інші сучасні дослідники трактують планування як складний розумовий процес, сутність якого полягає у визначенні напрямів і завдань розслідування, способів та засобів їх досягнення за раціональних витрат часу, сил і засобів для вирішення завдань за його допомогою [192, с. 5–6].

Розслідувати кримінальні правопорушення у сфері економіки слідчим доволі складно, що зумовлено їх різноманітністю. Тому єдиної методики їх розслідування нема. Однак подібність за низкою ознак, істотних з погляду методики розслідування, дозволяє розглядати їх усіх як криміналістично однорідну групу кримінальних правопорушень. Ми поділяємо думку О. Г. Кальман з приводу того, що основні риси злочинності у сфері економіки полягають у тому, що: 1) вони вчинюються у сфері легальної і нелегальної господарської діяльності; 2) суб'єктами цих злочинів можуть бути і підприємці, і інші особи, які сприяють виконанню господарської діяльності; 3) вони завдають економічної, політичної, моральної шкоди суспільству і державі; 4) вони спрямовані на одержання економічної вигоди; 5) вони вчинюються тільки навмисно; 6) вони можуть здійснюватися різними засобами, передбаченими чинним кримінальним законодавством [80, с. 36].

Як стверджує С. С. Чернявський, для розслідування економічного злочину заходи мають бути спрямовані на: використання даних оперативних підрозділів, дослідження актів

ревізій, аудиторських перевірок тощо; одержання інформації від правоохоронних і контролюючих органів (підрозділів Державної фіскальної служби України, Державної фінансової інспекції України, НБУ, Державної митної служби України та ін.) [192, с. 6].

Планування розслідування, констатує Р.С. Белкін, – це складна розумова діяльність слідчого, результатом якої є план розслідування, що містить програму роботи з установлення обставин скоєння злочину. План складається на основі ретельного вивчення усієї сукупності фактичних даних, які має в розпорядженні слідчий на момент його складання. Він створюється з урахуванням спеціальних знань, професійного досвіду та уяви слідчого, а також його уявлень про характер кримінальної події і шляхи встановлення істини [173, с. 30].

План розслідування у кримінальному провадженні має бути ретельно продуманий. Це означає, що він мусить передбачати найраціональніше поєднання і послідовність слідчих (розшукових) дій зі встановлення і перевірки доказів. Звісно, відразу і на весь період слідства запланувати таку систему дій неможливо, оскільки не можна заздалегідь передбачити, які відомості будуть отримані під час проведення слідчих (розшукових) дій. Така система дій досягається у плануванні слідства на окремих етапах розслідування і у міру отримання інформації про подію, що розслідується. Залежно від цього розрізняють планування на початковому етапі розслідування та подальше планування [134, с. 221]. Планування відбувається в певних умовах, на які впливають об'єктивно існуючі фактори: наявність вихідної інформації про подію злочину і слідча ситуація як комплекс інформації на кожному визначеному етапі розслідування, котра використовується в організаційній, процесуальній (доказовій) та оперативно-тактичній діяльності [193, с. 86–87].

Доречною вважаємо думку В.В. Топчія про те, що план розслідування злочину повинен включати певні розділи. Перший розділ містить завдання, вирішення яких необхідне для розслідування шахрайства в сфері діяльності КС незалежно

від тих версій, що висувуються в провадженні. Другий розділ містить завдання, вирішення яких є необхідним відповідно до системи виведених з кожної зі сформульованих версій, необхідних і можливих наслідків, і спосіб вирішення таких завдань. Третій розділ містить необхідні слідчі (розшукові) дії і негласні слідчі (розшукові) дії [263, с. 171].

Основні документи, які полегшують планування розслідування кримінальних правопорушень у сфері економіки, бувають декількох видів. Найпоширенішими є схеми зв'язків і так звані аналітичні довідки (оперативних підрозділів) та наявність отриманих документів під час оперативно-розшукового документування, а також матеріали, скеровані державними контролюючими органами до слідчих підрозділів. До другого блоку матеріалів належать документи, які використовуються у підприємницькій діяльності, різновиди підроблених документів у структурі механізму вчинення предикатних економічних злочинів та їхня кримінально-правова кваліфікація. Планування злочинів передбачає оптимізацію праці слідчого, організацію взаємодії групи слідчих з оперативними підрозділами та іншими службами правоохоронних органів, а також деякі інші питання діяльності органів розслідування. Значення планування розслідування, як пише В. Л. Ортинський, обумовлюється важливістю завдань, які можуть бути вирішені за його допомогою, зокрема:

- визначення ефективних шляхів розслідування;
- забезпечення об'єктивності, повноти та всебічності з'ясування всіх обставин кримінального правопорушення;
- своєчасне та результативне застосування процесуальних, організаційно-технічних, техніко-криміналістичних заходів з урахуванням особливостей кожного кримінального провадження;
- забезпечення найефективнішого поєднання всіх можливостей органів досудового розслідування та оперативних підрозділів для досягнення поставлених завдань;
- сприяння економії сил і засобів органів досудового розслідування, інших правоохоронних підрозділів та ін. [192, с. 8].

У практичній діяльності прийнято розрізняти: планування розслідування у кримінальному провадженні та планування проведення окремих процесуальних дій. З огляду на те, що шахрайство в сфері діяльності КС зазвичай учиняється групою осіб, існує ціла низка умов, що вказують на доцільність і потребу планування розслідування: 1) велика кількість епізодів злочинної діяльності, які необхідно розслідувати в межах одного кримінального провадження; 2) значна кількість версій про обставини вчинення злочину, які необхідно перевірити; 3) значна кількість осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за одним провадженням; 4) необхідність здійснення розслідування одночасно в різних місцях; 5) необхідність провадження значної кількості слідчих (розшукових) дій протягом короткого проміжку часу; 6) проведення розслідування різними мовами. Процес планування при такій формі розслідування набуває деякої специфіки – імовірно є складання кількох планів: загального плану розслідування, на основі якого розробляють індивідуальні плани роботи кожного слідчого, який входить до групи, а іноді й планів проведення негласних слідчих (розшукових) дій [105, с. 92–95].

Це частково підтверджують і результати проведеного нами анкетування працівників органів досудового розслідування. На запитання стосовно того, чи є потреба складати план розслідування шахрайства, зокрема пов'язаного з діяльністю КС, 64 % респондентів відповіли, що такої потреби немає, а 34 % – що така потреба є лише під час розслідування найскладніших кримінальних проваджень (див. Додаток А).

Однією з проблем, від вирішення якої залежить підвищення ефективності протидії економічній злочинності, є координація діяльності різних підрозділів органів Національної поліції України (далі – НПУ). Адже, якщо злочини замасковані, мають різноманітний характер, а їм протистойть діяльність розгалуженої мережі підрозділів правоохоронних органів, то функціонування цієї мережі потребує упорядкування, узгодженості їхніх спільних дій. У вирішенні завдань ефективного розслідування кримінальних правопорушень важлива роль

належить взаємодії органів досудового розслідування з органами та підрозділами, що здійснюють оперативно-розшукову, експертну діяльність, а також у межах компетенції з іншими правоохоронними та контролюючими органами України, центральними органами виконавчої влади як погодженої діяльності, що забезпечує швидкість та якість розслідування [267, с. 253].

Питаннями взаємодії слідчого та працівників оперативних підрозділів займалося чимало вчених-процесуалістів та криміналістів, зокрема О. М. Бандурка, Г. Ю. Бондар, А. Ф. Волобуєв, В. І. Галаган, Ю. М. Грошевий, Е. О. Дідоренко, О. Ф. Долженков, А. Я. Дубинський, Г. О. Душейко, В. С. Зеленецький, В. П. Корж, Л. М. Лобойко, Є. Д. Лук'янчиков, О. Р. Михайленко, М. А. Погорецький, Б. Г. Розовський, С. М. Стахівський, В. Ю. Шепітько, М. Є. Шумило та ін.

У кримінальному процесі взаємодія маж неабияке значення, але в Кримінальному процесуальному кодексі (далі – КПК) України 2012 р. не описується. Спроби її визначення були здійснені низкою вчених ще за час дії попереднього КПК України – 1960 р., але сформульовані пропозиції так і не знайшли свого законодавчого закріплення. Так, Г. П. Цимбал розглядав взаємодію як узгоджену діяльність правоохоронних, контролюючих та інших державних органів, яка спрямована на виявлення, розкриття і розслідування злочинів [271]. Своєю чергою Г. Ю. Бондар дійшов висновку, що ефективна взаємодія є одним із найважливіших питань практичної діяльності органів, котрі здійснюють боротьбу зі злочинністю, тому взаємодія такого виду є потрібною і дуже перспективною. Науковець переконаний, що продумана і правильно організована взаємодія слідчих правоохоронних відомств, закріплена в певному нормативному акті, дасть змогу не тільки підвищити ефективність їхньої роботи, а й істотно розширити можливості кожної зі взаємодіючих сторін під час розслідування особливо складних злочинів [21].

Ми підтримуємо позицію тих науковців, хто переконаний, що взаємодія існує там, де наявний спільний інтерес, а

тому взаємодія повинна обов'язково існувати між правоохоронними органами, оскільки вони мають одну мету – розкрити та розслідувати кримінальні правопорушення [97, с. 115]. Це підтверджують і результати проведеного нами опитування. На питання, чи потрібно слідчому під час розслідування шахрайства, зокрема пов'язаного з діяльністю КС, налагоджувати взаємодію з іншими суб'єктами, абсолютно всі (100 %) відповіли ствердно (див. Додаток А).

На думку В. О. Коновалової, В. Ю. Шепітько та інших учених-криміналістів, взаємодія у процесі розкриття й розслідування кримінальних правопорушень являє собою узгоджену діяльність різноманітних ланок однієї або декількох організованих систем, спрямовану на досягнення спільної мети з найменшими витратами сил, засобів і часу. Вони розглядають взаємодію як найвищий ступінь консолідації сил і засобів правоохоронних органів, наділених законом відповідними повноваженнями [132, с. 279]. Натомість В. Д. Пчолкін визначає взаємодію як засновану на спільності цілей і завдань, погоджену за часом, місцем і змістом, визначену законодавством діяльність компетентних суб'єктів щодо раціонального застосування наявних сил, засобів і методів для своєчасного виявлення, попередження та розкриття злочинів [191, с. 130].

Узагальнюючи погляди вчених щодо визначення поняття взаємодії підрозділів під час проведення досудового розслідування, С. Є. Абламський, О. О. Юхно та Ю. В. Лук'яненко виокремили її загальні ознаки:

– спільна узгоджена діяльність двох або більше учасників, які залучаються до сфери кримінального провадження. Тобто кожен із учасників має усвідомлювати, що він виконує покладені на нього функції разом з іншими суб'єктами. При цьому кожний учасник повинен чітко розуміти відведену йому у взаємодії роль і вчасно виконувати поставлені задачі;

– законодавче підґрунтя для здійснення взаємодії, тобто вона має здійснюватися відповідно до вимог законів і підзаконних нормативних актів, що регулюють як спільну діяльність, так і порядок функціонування кожного учасника окремо;

– забезпечення комплексного використання сил, засобів та методів у процесі розкриття і розслідування кримінальних правопорушень [1, с. 19].

Ми поділяємо цю думку та вважаємо, що під взаємодією під час розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, слід розуміти організаційну форму діяльності двох і більше суб'єктів, яка спільно узгоджена та регламентована нормативно-правовими актами і спрямована на досягнення завдань розслідування конкретного кримінального провадження. Суб'єктами такої взаємодії можуть бути прокурор, слідчий, працівник оперативного підрозділу, спеціаліст, експерт, представники органів влади, представники контролюючих органів, працівники та члени КС.

За характером відносин між слідчим та оперативним підрозділами взаємодію можна поділити на процесуальну і непроцесуальну (організаційну). Процесуальні форми є тим видом кримінальних процесуальних правовідносин, які регламентовані чинним законодавством, тобто закріплені в нормах права. Ця форма взаємодії стосується питань: передачі слідчому матеріалів про виявлені шляхом проведення оперативно-розшукових заходів (далі – ОРЗ) ознаки правопорушення для вирішення питання про початок досудового розслідування; проведення слідчим процесуальних дій одночасно зі здійсненням оперативним підрозділом узгоджених ОРЗ; проведення ОРЗ у провадженні, де не встановлена особа, яка вчинила правопорушення; виконання доручень слідчого щодо проведення слідчих (розшукових) (далі – СРД) та негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НСРД); здійснення заходів щодо встановлення місцезнаходження підозрюваного, якого оголошено в розшук.

Усі інші види взаємодії є непроцесуальними (організаційними). В юридичній літературі щодо них немає однакового визначення та й самі вони є доволі різними. Непроцесуальні (організаційні) види взаємодії слідчого й оперативних підрозділів передбачені та визначаються внутрішньовідомчими актами, є частково формами адміністративного управління і не регламентуються кримінальним процесуальним законо-

давством, але водночас спрямовані на погодженість діяльності зазначених органів щодо розслідування кримінальних правопорушень, встановлення осіб, які їх вчинили.

До організаційних форм (непроцесуальні форми) взаємодії слідчого й оперативних підрозділів відносяться: погоджене планування спільних слідчих, розшукових і оперативно-розшукових заходів; обмін взаємодіючих суб'єктів інформацією, що надходить за повідомленнями про вчинені й такі, що готуються, кримінальні правопорушення, а також з інших питань слідчої та оперативно-розшукової діяльності (зокрема, використання можливостей автоматизованих банків даних, криміналістичних та оперативно-довідкових обліків тощо); консультації; спільний аналіз причин і умов, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, та обговорення можливості проведення профілактичних заходів; спільна узгоджена діяльність у складі слідчо-оперативної групи (далі – СОГ); спільне використання техніки, засобів зв'язку і транспорту, що має в своєму розпорядженні оперативні підрозділи тощо; рекомендації тактики і методики розслідування при взаємодії [28, с. 18–20].

У контексті розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, вважаємо за необхідне розглянути взаємодію власне слідчого органу досудового розслідування з підрозділами кримінальної поліції та спеціалістами-економістами, оскільки їхня діяльність може бути спрямована на припинення злочинної діяльності та забезпечення кваліфікованого й ефективного розслідування цього виду шахрайства.

До процесуальних форм взаємодії, тобто тих, які найчастіше використовуються у процесі розслідування шахрайства, пов'язаного із діяльністю КС, і регулюються кримінальним процесуальним законом, доречно віднести:

- 1) проведення відповідним оперативним підрозділом СРД та НСРД за дорученням слідчого, під час яких вони користуються повноваженнями слідчого (ст.ст. 40 і 41 КПК України). Згідно з частинами 2 і 3 ст. 41 КПК України, доручення слідчого щодо проведення СРД та НСРД є обов'язковими для виконання оперативним працівником, який під час їх вико-

нання користується повноваженнями слідчого. Працівники оперативних підрозділів не мають права здійснювати процесуальні дії у кримінальному провадженні за власною ініціативою або звертатися із клопотанням до слідчого судді чи прокурора щодо надання їм можливості їх провести. У дорученні щодо проведення СРД та НСРД працівником оперативного підрозділу слідчий повинен чітко формулювати для виконавця його мету. Від її визначення залежать повнота, чіткість наявності або відсутності в дорученні відповідних рекомендацій для ефективного виконання розшукового завдання.

Чинним КПК України не визначено строки виконання процесуальних дій за дорученнями слідчого, прокурора, хоча, по суті, вони мають бути зазначені в ньому. Варто пам'ятати, що, згідно з Інструкцією з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні від 07.07.2017 р. № 575, не допускається надання слідчим оперативному підрозділу (працівнику оперативного підрозділу) неконкретизованих доручень і доручень без встановленого строку їх виконання. Отже, терміни виконання доручення повинні бути визначені особисто слідчим з урахуванням імовірних строків, необхідних для якісного виконання працівниками оперативного підрозділу покладених на них завдань [215];

2) надання допомоги слідчому при проведенні окремих СРД. Допомога оперативних підрозділів необхідна слідчому при провадженні таких СРД, які потребують великого обсягу роботи або додаткових гарантій для осіб, які беруть у них участь. Це обшуки, огляди місця події, пред'явлення для впізнання. Участь співробітника оперативного підрозділу відображається у протоколі процесуальної дії;

3) створення СОГ для розслідування кримінальних правопорушень. З метою швидкого, повного і неупередженого розслідування тяжких, особливо тяжких злочинів, а також кримінальних правопорушень, що викликали значний суспільний резонанс, утворюються СОГ, до складу яких можуть

входити працівники, які брали участь в огляді місця події (реалізації матеріалів оперативно-розшукової діяльності (далі – ОРД), оперативній розробці фігурантів, проведенні інших оперативно-розшукових заходів). У разі потреби залучаються дільничні офіцери поліції, на території обслуговування яких вчинено кримінальне правопорушення, працівники інших органів та підрозділів поліції [1, с. 75]. Наведені види процесуальної форми взаємодії є актуальними і для розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС.

У разі вирішення питання про початок досудового розслідування, як пише Т. О. Мудряк, необхідність у взаємодії найчастіше виникає в таких випадках: 1) при виїзді на місце події (як для проведення огляду, так і для вжиття інших заходів з метою розслідування вказаного кримінального правопорушення по гарячих слідах); 2) при вирішенні питання за матеріалами оперативного підрозділу, в яких зафіксовано фактичні дані про протиправні діяння окремих осіб і груп щодо незаконних операцій із грошовими коштами та документами, які виконані за дорученням слідчого і направляються до слідчого підрозділу для початку та здійснення досудового розслідування; 3) після початку досудового розслідування, яке доручено проводити слідчому, що спеціалізується на розслідуванні кримінальних правопорушень зазначеної категорії справ; 4) під час спільної роботи у складі СОГ при виїзді на місце події [178, с. 146–147].

На нашу думку, наведені випадки будуть характерними і для розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС. В цьому контексті цікавою буде позиція опитаних респондентів, які на запитання «З ким взаємодія слідчого під час розслідування шахрайства є найбільш продуктивною?» здебільшого казали: інших слідчих (64 %); працівників оперативних підрозділів (66 %); спеціалістів (95 %) та експертів (69 %) (див. Додаток А).

Тим часом аналіз положень Наказу МВС України від 07.07.2017 р. № 575 як одного з ключових нормативно-правових актів, що регулює порядок взаємодії слідчого з іншими органами та підрозділами НПУ, дає можливість зробити

висновок про потребу внесення до нього з метою вдосконалення окремих норм. Так, безпосередньо в самій Інструкції відсутній розділ, у якому би вказувалися особливості організації взаємодії під час розслідування кримінальних правопорушень, учинених проти власності (в т.ч. шахрайства). Тому вважаємо за доцільне включити такий розділ в цю Інструкцію та вказати в ньому функції слідчого, інспектора-криміналіста, працівників оперативних підрозділів і керівника органу досудового розслідування.

Діяльність слідчого під час розслідування економічних злочинів ефективна тільки тоді, коли взаємодіють всі можливі структурні підрозділи з метою швидкого реагування на вчинені кримінальні правопорушення й поліпшення процесу доказування. У разі тактично правильної взаємодії слідчого і спеціаліста-економіста можуть бути зібрані такі фактичні дані, які мають доказове значення, і не можуть бути отримані й закріплені слідчим чи оперативним працівником окремо.

Аналіз слідчої практики, пише С. С. Чернявський, засвідчує, що під час проведення окремих слідчих дій у процесі розслідування економічних злочинів слідчі особисто залучають спеціалістів різного економічного профілю до участі в оглядах документів та комп'ютерної техніки, обшуках та виїмках предметів і документів, зокрема комп'ютерної техніки. Наприклад, у разі дослідження злочинів у сфері банківського кредитування до участі в розслідуванні залучались такі категорії спеціалістів: експерти-криміналісти (83%); ревізори (75%); бухгалтери (57%); спеціалісти з банківської справи (39%); спеціалісти з комп'ютерних технологій (16%); спеціалісти-економісти (3%) тощо [278, с. 122].

Мета і межі взаємодії слідчого зі спеціалістом-економістом формально визначені кримінальним процесуальним законодавством, а також іншими нормативно-правовими актами, що передбачають організаційно-тактичні види і методи такої взаємодії. Ми погоджуємося з думкою І. А. Поздзеєва, згідно з якою сутність тактики взаємодії слідчого зі спеціалістом-економістом реалізуються в процесі проведення слідчим окремих СРД. В цьому випадку йдеться про ту систему

завдань, які слідчий не може самостійно вирішити в ході розслідування й тому повинен кооперувати свою діяльність із діяльністю осіб, котрі мають спеціальні знання і здатні на їхній основі будувати дії щодо дешифрування інформації [206, с. 8]. Продовжуючи цю тезу, А. Д. Марушев формулює такі загальні тактичні завдання, що вирішуються під час взаємодії слідчого зі спеціалістом-економістом: кваліфіковане застосування технічних засобів у виявленні речей і документів; встановлення характеру проведення господарських операцій; встановлення ознак підробки чи особливостей речей і документів; встановлення значення тих чи інших бухгалтерських документів; проведення попереднього дослідження документів з метою виявлення їхніх ознак і властивостей; відбирання бухгалтерських документів для проведення експертизи; визначення необхідного експертного дослідження [166, с. 262].

Таким чином, до тактичних завдань взаємодії слідчого зі спеціалістом-економістом під час розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, можна віднести: 1) виявлення документів, що характеризують спосіб учинення шахрайських дій; 2) визначення можливих місць знаходження документів, які мають значення для кримінального провадження; 3) встановлення документів, справжність яких викликає сумніви, та правильне їх вилучення, упакування і збереження; 4) встановлення значення виявлених документів або окремих їхніх частин для кримінального провадження; 5) допомога у визначенні кола осіб, до компетенції яких належить робота з відповідними документами; 6) визначення порядку документообігу в КС, а також характеру і специфіки їх документального оформлення (фіксації); 6) допомога у визначенні необхідної судової експертизи та формулюванні необхідних питань експертові.

С. В. Євдокіменко, проаналізувавши процесуальне законодавство України, вирізняє такі процесуальні форми взаємодії слідчого з фахівцями-економістами: 1) під час проведення судової експертизи (ст. 69 КПК України); 2) під час залучення спеціаліста до участі у проведенні СРД (ст. 71 КПК України); 3) під час здійснення ревізійної діяльності (ст. 99 КПК України);

4) під час здійснення довідкової діяльності (ст. 240 КПК України). Непроцесуальна форма взаємодії виявляється у наданні консультацій, науково-технічної допомоги, контрольно-ревізійної діяльності, дослідницької роботи [65, с. 375–376].

Тактика взаємодії слідчого зі спеціалістом-економістом залежить від конкретних завдань, що планується досягнути під час проведення СРД, й можливостей застосування в повному обсязі знань і здібностей цього спеціаліста. Правильне визначення тактичних завдань та їх вирішення в процесі взаємодії дає змогу з'ясувати відповідність сказаного особою під час допиту з тим, що відображено в документах, встановити сутність господарських операцій, що знайшли відображення в бухгалтерських документах, визначити стосунок документів до вчинення шахрайства, обґрунтувати доказове значення отриманих документів тощо. Доречно наголосити, що спеціаліста наділено меншими процесуальними правами та обов'язками, ніж експерта. Крім того, не передбачена кримінальна відповідальність спеціаліста за дачу (надання) ним завідомо неправдивої інформації або відмову від участі у СРД.

Під час взаємодії зі спеціалістом слідчому потрібно пам'ятати, що пояснення, заяви, консультації спеціаліста, відповідно до ч. 2 ст. 84 КПК України, не є процесуальним джерелом доказів, а отже, суд не зможе посилатися на них у вирокі як на доказ. Таким чином, для надання статусу доказів поясненням, заявам, консультаціям спеціаліста слід допитати його за питаннями, що стосуються кримінального провадження, або ж призначити відповідну судову експертизу [1, с. 99].

Забезпечення успішного вирішення основних завдань НПУ у сфері протидії злочинності залежить не лише від своєчасної та злагодженої діяльності усіх її підрозділів та служб, а й від ефективної взаємодії з іншими суб'єктами, на які покладено виконання функцій щодо запобігання (протидії) злочинності.

Органи державної влади належать до тієї категорії суб'єктів, які на регіональному рівні під час виконання своїх безпосередніх функцій впливають на усунення причин та умов, що сприяють вчиненню злочинів, органи місцевого

самоврядування – на усунення детермінант злочинності на місцевому рівні. Відповідно до ст. 5 ЗУ «Про Національну поліцію України», поліція в процесі своєї діяльності взаємодіє з органами правопорядку та іншими органами державної влади, а також органами місцевого самоврядування [88, с. 111–113].

У випадках розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, взаємодія слідчого з органами влади головно полягає у їхній допомозі під час процесу зібрання інформаційних та характеризуючих даних, які стосуються питань досудового розслідування, та для встановлення різних обставин учинення кримінального правопорушення. Йдеться про надіслання відповідних запитів та листів до органів Державної фіскальної служби, регіональних управлінь банків і ін.

Про суттєве значення взаємодії слідчого з прокурором та судом під час проведення досудового розслідування каже О. С. Луньова. Науковець зазначає, що взаємодія з прокурором реалізується через прокурорський нагляд за проведенням кримінального провадження. Положення прокурора як процесуального керівника певною мірою виключає повну самостійність слідчого при прийнятті процесуальних рішень, проведенні СРД чи НСРД, оскільки передбачає відповідну процедуру звернення через клопотання до прокурора для отримання на це дозволу або можливості звернутися з цього приводу до слідчого судді. Взаємодія слідчого зі суддею виявляється у судовому контролі за діяльністю слідчого. Слідчий суддя приймає майже усі важливі рішення щодо досудового розслідування. О. С. Луньова наводить низку процесуальних прикладів та вважає, що такий контроль і нагляд за діяльністю слідчого є надмірними [161, с. 226–227]. З її точкою зору погоджуємося і ми.

Не варто недооцінювати важливість взаємодії слідчого з керівництвом та членами КС, оскільки не всі вони причетні до шахрайських дій. Крім того, частина з них є зацікавленими особами в сенсі можливості повернути отримане протиправним шляхом майно КС та відновити її репутацію. На наш погляд, основною проблемою в налагодженні цієї взаємодії, з одного боку, є відсутність будь-якого нормативно-правового регулю-

вання форм і видів такої взаємодії, а з іншого – відсутність ініціативи та бажання належно взаємодіяти. Нині ця взаємодія відбувається у таких основних видах: 1) скерування запитів у порядку ст. 93 КПК України та отримання на них офіційних відповідей; 2) узгодження питань проведення окремих СРД. Під час налагодження взаємодії з представниками КС слідчому слід пам'ятати, що основною метою такої взаємодії є обмін інформацією та досягнення взаємовигідного результату.

Під час розслідування кримінального правопорушення як слідчий, так і оперативний підрозділ мають виступати професіоналами своєї справи і належним чином виконувати покладені на них процесуальні повноваження задля досягнення максимально позитивного результату. Однак за умови значного обсягу кримінальних правопорушень організація взаємодії не здійснюється на достатньому професійному рівні через брак часу і неналежну професійну підготовку. Насамперед, як вказує О. Яковлев, проблема браку часу виникає в результаті значного обсягу кримінальних правопорушень, що так само зумовлює і стислі строки для організації та планування повсякденної роботи через значну завантаженість як кримінальними провадженнями, так і іншою службовою роботою [291, с. 221]. Це особливо проявляється в процесі виконання доручень слідчого, коли у найкоротші терміни необхідно зібрати ту інформацію, яка стосується питань досудового розслідування, але через брак часу, робочу навантаженість тощо оперативні працівники іноді не виконують доручення слідчого у визначений строк. Це стосується і органів державної влади, позаяк доволі часто під час досудового розслідування їхні представники не хочуть йти назустріч слідчому та допомагати розслідуванню, обґрунтовуючи це потребою більш офіційних звернень (пред'явленням ухвали про тимчасовий доступ до речей і документів, наданням необхідних даних лише в присутності їхніх юристів, відмовою з'являтися на слідчі дії і т. ін.), тривалими строками розгляду звернень. Всі ці речі негативно впливають на затягування процесу розслідування та його хід.

Розділ 3

ТАКТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВА, ПОВ'ЯЗАНОГО З ДІЯЛЬНІСТЮ КРЕДИТНОЇ СПІЛКИ

3.1. Застосування тактичних операцій під час досудового розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю кредитної спілки

У процесі розслідування кримінального провадження постають завдання пізнавального, процесуального, кримінально-правового, організаційного, тактико-психологічного, матеріально-технічного характеру. Ці завдання мають різний ступінь спільності, різну сутність, мету та засоби вирішення. З-поміж них важливе місце посідають тактичні операції. І це виправдано, оскільки саме з'ясування та дослідження змісту завдань досудового розслідування і судового провадження набуває особливого теоретичного та практичного значення у розумінні тактичних операцій, виступаючи тією основою, яка дає можливість успішно їх формувати і визначати оптимальність застосування.

Поняття тактики, тактичного завдання, їх значення та місце в методиці розслідування, а також зв'язок з елементами предмета доказування у кримінальних провадженнях, зокрема про економічні кримінальні правопорушення, були предметом аналізу у працях О. Ю. Булукуова, В. С. Бурданової, А. Ф. Волобуєва, М. С. Казаренко, В. О. Образцова, О. В. Пчеліної, В. В. Тіщенко, В. М. Шевчука та інших.

В етимологічному аспекті «завдання» трактується як: 1) питання, що розв'язується обчисленнями за певною умовою; 2) проблема, що підлягає аналізу та розв'язанню; 3) одна чи більше послідовних команд; 4) доручення, завдання [26,

с. 338]. У філософському розумінні «завдання» – це суб'єктивний образ предмета діяльності людини [266, с. 506]. Тим часом з позиції науки логіки під «завданням» розуміється вимога (припис) за одними характеристиками об'єкта, що розглядається, знайти його інші характеристики. У теорії криміналістики поняття «завдання» доволі широко вживається у наукових дослідженнях та практичній діяльності, оскільки об'єктом дослідження криміналістики є достатньо специфічна галузь людської діяльності – здійснення розслідування злочинів. У багатьох випадках воно визначається як питання, що виникло у процесі розслідування, яке потрібно вирішувати або слідчому особисто, або за допомогою експерта, інших служб чи осіб [284, с. 204–205].

У криміналістичній науці термін «завдання» використовується переважно у словосполученнях «основні завдання розслідування», «стратегічні і тактичні завдання» чи «тактичне завдання розслідування». Аналіз наукової літератури свідчить про те, що здебільшого вчені-криміналісти ведуть мову про тактичні завдання розслідування. Однак чимало науковців переймаються й іншими проблемами, пов'язаними зі завданнями у криміналістичному розумінні цього поняття.

Так, В. В. Тищенко основним завданням розслідування вважає розкриття злочинів [257]. І. М. Лузгін завдання розслідування розглядає як певні орієнтири у пізнавальній діяльності слідчого, що впливають на вибір методики розслідування в цілому і тактичної лінії слідчого на певному етапі [159, с. 115]. О. Н. Колесніченко та В. О. Коновалова, аналізуючи процес розслідування, вбачають потребу виокремлення як головних, загальних завдань розслідування, так і окремих, що мають за мету вирішення епізодичних завдань [114, с. 18]. Нам імпонує думка, висловлена В. А. Журавлем, який вважає, що досудове розслідування передбачає необхідність вирішення кола завдань, основними з яких є стратегічні, що впливають з предмета доказування та обставин, котрі підлягають з'ясуванню в цілому під час розслідування окремого різновиду злочинів. Вони спрямовані на досягнення правової мети, за своєю при-

родою є більш усталеними і меншою мірою зазнають впливу ситуаційних чинників. А локальні завдання є тактичними, вони мають чітко визначену ситуаційну обумовленість [68, с. 201–202]. З огляду на це можна стверджувати, що під час розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, виокремлюються стратегічні завдання (назагал окреслені в ст.ст. 2 і 91 КПК України і є однаковими під час розслідування будь-якого кримінального правопорушення) та тактичні завдання (вони є невід'ємним елементом окремої криміналістичної методики).

Поняття тактичного завдання розслідування сформувалося внаслідок накопичення, розвитку та інтеграції знань наук кримінального процесу та криміналістики. Завдання розслідування у кримінальних провадженнях визначаються головно ст. 91 КПК України, де наводиться перелік обставин, що підлягають доказуванню. Але, як пише М. С. Казаренко, шляхи їх вирішення можуть бути різними та залежать від багатьох обставин – виду кримінального правопорушення, особливостей механізму його вчинення, особливостей ситуацій, що виникли під час розслідування [78, с. 74]. О. В. Пчеліна вважає, що тактичні завдання розслідування економічних злочинів формуються з урахуванням особливостей предмета доказування (основне – одночасне доказування сукупності злочинів), обумовленого механізмом учинення злочинів зазначеної категорії (використання статусу та атрибутів підприємств; надання злочинам вигляду господарської діяльності; учинення злочинів групою осіб з розподіленням функцій) [232, с. 205–206].

О. Ю. Головін тактичне завдання тлумачить як обумовлену ситуаційним чинником необхідність використання умов, що склалися, чи створення сприятливих умов для подальшого розслідування шляхом правомірного впливу на той чи інший об'єкт. Науковець класифікує їх так: першочергові та подальші; прості й складні; дослідницькі та оперативно-управлінські; проміжні та основні (кінцеві) [43, с. 256–260]. Ми підтримуємо позицію А. Ф. Волобуєва з приводу того, що тактичне

завдання розслідування – це окреме (проміжне) завдання на шляху вирішення певного загального (стратегічного) завдання кримінального судочинства, пов'язаного із застосуванням криміналістичних засобів, прийомів та методів [36, с. 84]. Тактичні завдання розслідування виконують важливу функцію структуризації процесу розслідування, виділення окремих його проміжків і зосередження на них уваги органу досудового розслідування [38, с. 127–128].

У криміналістичній науці, вказує С. С. Чернявський, вирізняють типові та реальні, організаційні та психологічні тактичні завдання. Під типовим тактичним завданням розуміють складову процесу розслідування, що відображає відношення між типовою сукупністю даних про злочин (слідчою ситуацією) та проміжними цілями розслідування, що визначають типовий спосіб дії й формування доказів. Реальне тактичне завдання – це відношення між сукупністю даних про конкретний злочин (ситуацією розслідування) та метою, що визначає адаптацію типового способу дії до умов розслідування конкретного злочину (В. Є. Корноухов). Організаційні тактичні завдання розслідування полягають у створенні належних умов для проведення запланованих СРД та ОРЗ, забезпечення їх необхідними засобами. Психологічні тактичні завдання пов'язані з потребою налагодження слідчим комунікативних зв'язків з учасниками процесу (В. Є. Коновалова, Н. Л. Гранат).

Окрім цього, розробляючи криміналістичні методики, науковці виокремлюють пізнавальні тактичні завдання, як-от:

1) завдання, що вирішуються шляхом застосування певного тактичного прийому у межах окремої слідчої дії (приміром, виявлення ознак підроблення документів під час їх огляду; встановлення під час допиту обвинуваченого обставин його перебування в певному місці тощо);

2) завдання, що вирішуються шляхом проведення окремої слідчої дії або оперативно-розшукового заходу (наприклад, тимчасовий доступ до документів із подальшим вилученням; встановлення виконавця підпису в документі шляхом призначення почеркознавчої експертизи; одержання свідчень про

спосіб учинення шахрайства шляхом допиту підозрюваного тощо);

3) завдання, розв'язання яких потребує проведення комплексу слідчих дій, оперативно-розшукових та організаційних заходів. Ці тактичні завдання – найбільшого ступеня складності, оскільки потребують поєднання зусиль слідчого, оперативних працівників, залучення спеціалістів різного профілю [280, с. 494–495].

Р. Л. Степанюк до найтипівіших тактичних завдань розслідування кримінальних правопорушень у бюджетній сфері відносить такі, як: 1) затримання підозрюваного; 2) пошук інформації про можливих співучасників і роль кожного з них; 3) розшук підозрюваного, що переховується; 4) виявлення ознак інших кримінальних правопорушень, пов'язаних із розслідуваним; 5) виявлення корумпованих зв'язків; 6) нейтралізація протидії розслідуванню; 7) забезпечення збереження документів, що мають значення для розслідування як джерела доказової інформації; 8) забезпечення відшкодування заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди; 9) виявлення і припинення кримінальних правопорушень, що готуються або продовжуються; 10) запобігання можливому вчиненню кримінального правопорушення; 11) встановлення причин і умов, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення, і вжиття заходів щодо їх усунення тощо [251, с. 145]. На нашу думку, такий перелік типових тактичних завдань цілком підходить і до досліджуваного нами виду шахрайства. Водночас не потрібно забувати, що ці типові тактичні завдання повинні в повному обсязі вирішувати завдання, визначені ст.ст. 2 і 91 КПК України.

Порушення у сфері економіки мають неочевидний характер, зазвичай маскуються легальною господарською діяльністю, тому їх ефективне розслідування неможливе без поєднання СРД і ОРЗ. Питання розробки таких комплексів є актуальною проблемою як з практичної, так і з теоретичної точки зору. Визначення типових тактичних операцій є одним зі засобів підвищення ефективності застосування на практиці

окремих методик розслідування різних видів кримінальних правопорушень і виконання в загальному завдання протидії економічній злочинності.

Доречно зазначити, що в криміналістичній літературі побутують різні підходи до розуміння типових тактичних операцій та їх класифікації. Скажімо, на думку В. Ю. Шепітька, типовою тактичною операцією є алгоритм, програма дій слідчого, оперативного працівника, інших осіб щодо завдань, які виникають у слідчих ситуаціях [286, с. 179]. Своєю чергою, І. М. Комаров вважає за доцільне розглядати типову тактичну операцію як своєрідну модель, що є відображенням певних властивостей досліджуваних об'єктів, обумовлених специфікою події злочинів [117, с. 273–365]. Нам імпонує визначення Р. С. Белкіна, який тлумачить тактичну операцію як «певне поєднання тактичних прийомів або слідчих дій, що має на меті виконання конкретного завдання розслідування й обумовлене цією метою й слідчою ситуацією» [12, с. 145].

Науковцями висловлюються різні судження і щодо розуміння типових тактичних операцій. Зокрема, В. М. Карагодін констатує, що наявність взаємозв'язку між слідчими ситуаціями і криміналістичними характеристиками, з одного боку, і тактичними операціями, з іншого, надає можливість розробляти типові тактичні операції, які за рівнем загальності можна умовно розділити на дві групи. Типові тактичні операції першого, більш високого рівня узагальнення розробляються, щоб використовувати їх у ситуаціях, які вважаються типовими для злочинів різних видів. Типові тактичні операції другої групи розробляються з урахуванням криміналістичної характеристики окремих видів і груп злочинів та ситуацій, типових для їх розслідування. Такі тактичні операції більш конкретні, оскільки конкретизуються їх завдання і вони мають плануватися на основі більш загальних операцій першого рівня [82, с. 56–59]. Це твердження є цілком прийнятним і для шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС.

Погоджуючись з В. М. Карагодіним щодо можливості розроблення типових тактичних операцій двох рівнів, вва-

жаємо, що підходи до їх розподілу мають бути дещо уточненими. Як зазначає В. М. Шевчук, треба керуватися тим фактом, що типове відбиває специфіку певного виду, підвиду злочинів (за криміналістичною класифікацією) і тому не може бути характерним для злочинів різних видів. Зважаючи на це типові тактичні операції мусять мати видову і підвидову спрямованість. Автор наводить таку систему типових тактичних операцій: 1-ий рівень утворюють типові-видові тактичні операції, які відбивають специфіку саме певного виду злочинів (наприклад, вбивства, шахрайства); 2-ий рівень утворюють типові-підвидові (предметні) тактичні операції, які створюються відповідно до конкретного різновиду злочинів (приміром, вбивства на замовлення) [283, с. 256–257].

Типові тактичні операції мають розроблятися відповідно до специфіки розслідування окремих видів (підвидів) кримінальних правопорушень, стадій кримінального провадження, слідчих ситуацій, тактичних завдань і розглядатись як невід'ємні складові окремих видових чи підвидових методик розслідування кримінальних правопорушень.

Ми поділяємо думку А. А. Чебуренкова, який виокремлює такі види тактичних операцій: за суб'єктом проведення: а) здійснювані слідчим одноосібно або групою слідчих (під час спільної роботи у кримінальній справі); б) проведені слідчим спільно з органом дізнання (у межах діяльності СОГ за участю контролюючих та інших органів або без них; в) дізнання, що проводяться органом без безпосередньої участі слідчого; за видом і характером криміналістичних дій залежно від того, чи є дії, що входять до операції, процесуальними, оперативно-розшуковими: слідчі тактичні операції (що охоплюють тільки процесуальні, слідчі дії), слідчо-розшукові (що складаються зі слідчих, розшукових і оперативно-розшукових дій), оперативно-розшукові (сформовані тільки з ОРЗ, тісно пов'язані зі слідчими діями або безпосередньо спрямовані на вирішення завдань розкриття злочину) і змішані тактичні операції (що складаються зі слідчих дій, оперативно-розшукових, організа-

ційних та інших заходів, а також заходів контролюючих, ревізійних і інших органів) [19, с. 61].

Значення будь-якої тактичної операції обумовлюється щонайперше її багатоплановістю та ефективністю. Тактичним операціям можуть бути притаманні такі особливості: ситуаційна залежність; обмеженість чітким комплексом оперативних заходів; включення у тактичну операцію певних слідчих дій. Кожна тактична операція, незалежно від завдання, на яке буде спрямовано її виконання, завжди залежить від тієї чи іншої слідчої ситуації, що склалась на конкретному етапі розслідування [172, с. 84].

У кожній окремій методиці розслідування тактичним операціям повинен передувати перелік тактичних завдань, на вирішення яких вони мають бути спрямовані. Вивчення практики розслідування кримінальних правопорушень у сфері економіки демонструє, що ці кримінальні правопорушення мають низку особливостей, які накладають відбиток на процес їх розслідування. Зокрема, вони вчиняються добре організованими групами і характеризуються використанням: 1) суб'єктів господарської діяльності як інструменту здійснення і приховування протиправної діяльності; 2) маскуванню кримінальних правопорушень фіктивними фінансово-господарськими операціями і відповідними документами; 3) різноманітних спеціальних знань шляхом залучення до кримінальних правопорушень працівників бухгалтерії, спеціалістів із комп'ютерних технологій тощо; 4) різноманітних засобів і прийомів активної протидії розслідуванню. Враховуючи наведені особливості, проаналізувавши думки науковців, можемо виокремити такі основні типи тактичні операції, що можуть проводитися під час розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС:

1) «Документ» – тактична операція, яка посідає важливе місце в ієрархії тактичних операцій початкового етапу розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС. Першочерговість її проведення обумовлена тим, що з моменту початку розслідування існує велика ймовірність знищення або приховування документів, які використовувалися під час учинення

шахрайства або свідчать про шахрайство. Вона охоплює комплекс таких процесуальних дій та ОРЗ: а) допит потерпілого та свідків з метою з'ясування питання про місцезнаходження документів; б) доручення оперативним підрозділам встановити місцезнаходження документів; в) отримання документів шляхом проведення обшуку чи тимчасового доступу до речей і документів; г) огляд документів; д) проведення судової експертизи, вид якої визначається залежно від конкретної слідчої ситуації, зокрема: почеркознавчої; техніко-криміналістичної експертизи документів; судово-економічної тощо. З огляду на досліджуваний нами вид шахрайства, може існувати кілька підвидів цієї тактичної операції – «Бухгалтерський документ», «Електронний документ» тощо;

2) «Співучасники» – тактична операція, яка проводиться у тих випадках, коли є інформація про те, що шахрайство, пов'язане з діяльністю КС, вчинене групою осіб. Сутність її полягає у зборі усієї можливої інформації про механізм шахрайства, встановленні його учасників та визначенні їхньої ролі (функцій). Вона може включати в себе проведення таких процесуальних дій та ОРЗ: а) допити (потерпілого, свідків, підозрюваного (якщо він встановлений)); б) одночасні допити; в) пред'явлення особи для впізнання; г) обшуки за місцем роботи та проживання підозрюваного; г) тимчасовий доступ до документів, що знаходяться в інших установах чи організаціях; д) призначення зустрічних перевірок чи ревізій; е) призначення судових експертиз;

3) «Позичальник» – тактична операція, яка проводиться у випадках, коли шахрайство пов'язане з порушеннями визначеної у КС процедури надання кредиту певній особі. Дії слідчого у цьому разі мають бути спрямовані на встановлення такої особи та місця її перебування, збір характеризуючих даних про неї, з'ясування того, де знаходяться отримані від КС в кредит грошові кошти. Така тактична операція включає: обшук, огляд документів, допит осіб, призначення криміналістичних експертиз (почеркознавчої, дактилоскопічної, технічної експертизи документів);

4) «Кредитор» – тактична операція, яка проводиться у випадках, коли є підстави вважати, що шахрайство було вчинене за попередньою змовою між представниками КС і позичальником. У цьому разі слідчому необхідно ознайомитися з умовами одержання кредиту і зібрати інформацію (особисту, ділову, фінансову) про службових осіб КС, до чийої компетенції належить вирішення питання про надання грошових коштів. Така тактична операція охоплює допит, одночасний допит, ОРЗ, спрямовані на встановлення місця перебування шахрая та зв'язків між працівниками КС і позичальником.

Яскравим прикладом того, коли можуть проводитися описані тактичні операції, слугує вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської обл. від 08.11.2016 р. Так, судом встановлено, що приблизно в середині 2006 р, ОСОБА_3, перебуваючи на посаді менеджера з надання фінансових послуг КС «Мрія», заволоділа грошовими коштами Чопського відділення КС «Мрія», які виділяються головним офісом вказаної КС для видачі кредитів громадянам. Відводячи собі роль організатора та виконавця, ОСОБА_3 організувала злочинну групу, до якої залучила керівника Чопського відділення КС «Мрія» ОСОБА_4, бухгалтера зазначеного відділення КС «Мрія» ОСОБА_5 та менеджера надання фінансових послуг з виконанням обов'язків касира заданого відділення ОСОБА_6. При підготовці до вчинення злочинів було розроблено єдиний план, у якому передбачено розподіл функцій учасників групи, спрямований на заволодіння коштами КС «Мрія», шляхом незаконного оформлення споживчих кредитів за паспортними документами громадян, котрі були в розпорядженні членів організованої групи, без відома, згоди та присутності самих позичальників. ОСОБА_3 безпосередньо брала участь у складанні та підписанні від імені позичальників фіктивних документів за кредитами, веденні документів бухгалтерського обліку відділення із внесенням у них неправдивих відомостей щодо показників роботи відділення та розподіляла між членами групи незаконно отримані грошові кошти, узгоджувала спільні злочинні дії учасників групи під час готування та вчи-

нення злочинів. ОСОБА_4 також складала та підписувала від імені позичальників кредитні договори, видаткові касові ордери та в порушення договору про повну матеріальну відповідальність здійснювала отримання готівки та передавала їх ОСОБА_3 за оформленими фіктивними договорами кредитів. ОСОБА_5 за вказівкою ОСОБА_3 складала та підписувала від імені позичальників кредитні договори, видаткові касові ордери та в порушення договору про повну матеріальну відповідальність здійснювала видачу готівки за оформленими фіктивними договорами кредитів. ОСОБА_6 за вказівкою ОСОБА_3 складав та підписував від імені позичальників заяви-анкети, заяви-зобов'язання, договори кредитів та видаткові касові ордери, кредитні договори, видаткові касові ордери та забезпечував членів групи копіями особистих документів мешканців м. Ужгород та району [32].

До речі, під час розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, можливе проведення й інших тактичних операцій. Р. І. Благута та М. С. Остапчук для вирішення слідчої ситуації, в якій є інформація про особу, що вчинила кримінальне правопорушення, немає даних про особу потерпілого, є суперечливі відомості про знаряддя та предмети посягання й окремі елементи обстановки вчинення кримінального правопорушення, пропонують проведення тактичної операції, що має на меті виявлення інформації про обстановку вчинення кримінального правопорушення. Джерелами такої інформації мають бути: показання підозрюваного; матеріальні сліди, що відбилися на одязі підозрюваного; відомості про особу підозрюваного [19, с. 62].

Для відшкодування завданих кримінальним правопорушенням збитків проводиться тактична операція «Забезпечення відшкодування матеріальних збитків», яка спрямована на: 1) встановлення наявності та місцезнаходження майна (нерухомого і рухомого), банківських рахунків, що належать злочинцю; 2) вживання заходів щодо забезпечення збереження майна та грошових коштів, накладення на нього арешту [152, с. 29–33].

З-поміж тактичних операцій, потреба у проведенні яких виникає під час розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, також доцільно назвати «Захист доказів», «Розшук підозрюваного» та «Вивчення особи підозрюваного». Завдання першої тактичної операції можна зрозуміти з її назви, і під час її реалізації слідчий вживає заходів щодо забезпечення таємниці розслідування, перевірки версій захисту та показань підозрюваного, належного оформлення та збереження вже отриманих доказів (надто документів). Проведення тактичної операції «Розшук підозрюваного» доречне у випадку, коли особа, якій вже оголосили чи ще планують оголосити підозру, ухиляється від досудового слідства, зникла з місця свого проживання. У цьому разі слідчому доцільно: 1) повідомити особі про підозру; 2) оголосити підозрюваного в розшук та доручити його здійснення оперативному підрозділу; 3) додатково допитати родичів підозрюваного, а також потерпілого; 4) за потреби зупинити досудове розслідування. Тактична операція «Вивчення особи підозрюваного» передбачає збір необхідних даних, що характеризують підозрюваного, – наявність судимості, перебування на обліку у психоневрологічному чи наркологічному диспансерах, характеристика з місця роботи та проживання, склад сім'ї, наявність обставин, що пом'якшують чи обтяжують відповідальність або є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності чи покарання тощо.

Використання тактичних операцій у розслідуванні шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, дає змогу ефективно застосовувати усі можливості оперативних підрозділів, що в поєднанні з процесуальними можливостями слідчого забезпечують оптимальне виконання тактичних завдань розслідування та досягнення його мети. Це буде ефективним у ситуаціях, коли для перевірки версії використовується комплекс СРД та НСРД, можливостей агентурного апарату, прогнозування та уникнення протидії розслідуванню, що допомагає уникнути необґрунтованих затрат часу та інтелектуальних ресурсів.

3.2. Використання спеціальних знань під час досудового розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю кредитної спілки

Під час розслідування будь-якого виду шахрайства виникає необхідність у використанні спеціальних знань (призначенні та проведенні судових експертиз, отриманні консультацій спеціаліста або залучення його до участі в проведенні СРД). Варто погодитися з тезою про те, що застосування спеціальних знань можливе під час розслідування будь-якого кримінального правопорушення, якщо це є доцільним для встановлення чи пояснення його обставин. До них можна вдаватися таку кількість разів, яка буде необхідною для формування достатньої доказової бази. Водночас слідчі не можуть самостійно і безпосередньо застосовувати такі знання для збирання і дослідження доказів з кількох причин: 1) коло спеціальних знань, з якими ознайомлюють майбутніх юристів, обмежене і не забезпечує об'єктивність та достовірність вирішення відповідних питань; 2) особи, які ведуть досудове розслідування, є представниками сторони обвинувачення, а тому не можуть вважатися незацікавленими у кримінальному провадженні [258, с. 349]. Ця теза підтверджується і результатами проведеного нами опитування серед слідчих органів досудового розслідування. На запитання щодо того, чи є потреба під час розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, у використанні спеціальних знань, абсолютно всі опитані (100 %) відповіли ствердно (див. Додаток А).

Вагомий внесок у дослідження проблеми використання спеціальних знань під час розслідування шахрайств зробила Г. С. Бідняк. У своїй монографії науковиця вказує, що поняття спеціальних знань має своє широке і багатогранне тлумачення науковцями. Вона підтримує точку зору М. Г. Щербаківського та О. А. Кравченка, які вважають, що спеціальні пізнання – це наукові, технічні та інші, зокрема криміналістичні, професійні знання, отримані в результаті навчання, навички, надбані у процесі роботи в окремих галузях практичної діяль-

ності, які використовуються разом із науково-технічними засобами при пошуку, виявленні, вилученні та дослідженні слідів злочину з метою отримання доказової та орієнтуючої інформації, необхідної для встановлення істини у кримінальних провадженнях. Г. С. Бідняк зауважує, що на законодавчому рівні не передбачено визначення поняття спеціальних знань і їхніх форм, та виокремлює такі їх ознаки: 1) є комплексом знань і навичок у різних галузях; 2) складаються зі системи відомостей в галузі науки, техніки та інших сфер людської діяльності; 3) використовуються в досудовому розслідуванні та судовому провадженні у випадках та в порядку, визначених кримінальним процесуальним законодавством; 4) їх використання здійснюється у взаємозв'язку із науково-технічними засобами; 5) реалізуються визначеним суб'єктом кримінального судочинства у процесі практичної діяльності, спеціальної підготовки з урахуванням професійного досвіду і засновані на системі теоретичних знань у відповідній галузі; 6) їх реалізація вимагає значних витрат часу й інтелектуальних зусиль; 7) сприяють у розробці технічних засобів і прийомів роботи з доказами та встановленню вагомих обставин, що мають значення для доказування [17, с. 41–44].

О. В. Бишевец, вивчаючи питання використання спеціальних знань у доказуванні у кримінальних провадженнях, робить такі висновки: 1) про необхідність застосування спеціальних знань для оптимізації процесу розслідування йдеться вже давно; 2) спеціальні знання – сукупність науково обґрунтованих відомостей окремого (спеціального) виду, якими володіють обізнані особи (експерти і спеціалісти) у різних галузях науки, техніки, мистецтва й ремесла, і яких відповідно до норм кримінального процесуального законодавства використовують для успішного вирішення завдань кримінального провадження; 3) основним завданням використання спеціальних знань у ході проведення СРД є сприяння слідчому у виявленні, закріпленні та вилученні предметів і документів, яке здійснюється шляхом застосування необхідних технічних засобів і способів; 4) метою застосування спеціальних знань є

отримання доказів у кримінальних провадженнях, яке досягається спеціалістом шляхом надання допомоги слідчому в застосуванні експертно-криміналістичних методів і засобів при збиранні, вивченні (дослідженні), перевірці, оцінці та використанні доказів; 5) хоча в науці форми застосування спеціальних знань систематизуються за різноманітними критеріями, наразі єдиного наукового підходу до їх класифікації немає [15, с. 192].

Схожу проблематику досліджувала Л. В. Мединська. Вона зазначає, що учасники кримінального провадження, які ведуть процес чи представляють інтереси конкретних осіб (слідчий, прокурор, суддя, адвокат, представник потерпілого та інші), повинні володіти відповідними спеціальними знаннями, необхідними кожному з них для виконання своїх процесуальних функцій. Кожен з них зобов'язаний мати певні спеціальні знання, без яких він не може обіймати ту чи іншу посаду або мати той чи інший статус. Тим часом у кримінальному провадженні використовуються не лише спеціальні знання в галузі юриспруденції, а й професійні знання спеціалістів, експертів, педагогів, перекладачів та інших осіб. Тому цілком природним є у явленні про різні рівні спеціальних знань, які повинні мати суб'єкти доказування, з одного боку, і спеціалісти, експерти – з іншого. Науковиця наголошує, що загально-визнаними є дві процесуальні форми використання спеціальних знань у кримінальному провадженні – судова експертиза та участь спеціаліста під час проведення процесуальних дій [169, с. 279–280].

І. І. Когутич переконаний, що спеціальні знання не є звичайним набором відомостей, а є динамічним утворенням, яке постійно розвивається, якісно та кількісно збільшується, оскільки, як відомо, досвід має властивість накопичуватися. Сам науковець пропонує таку дефініцію цього поняття: це така сукупність професійних знань, навичок та вмінь, яка отримана в результаті спеціальної освіти та/або досвіду роботи, відповідає сучасному розвитку певної галузі правозастосування, науки, техніки, мистецтва та ремесла, є достатньою для проведення

відповідними суб'єктами компетентного (кваліфікованого) вирішення питань, які цікавлять слідство чи суд в конкретному провадженні. Використання спеціальних знань у практиці розслідування відбувається як у процесуальних, так і в непроцесуальних формах. Основними процесуальними формами є: 1) безпосереднє використання їх слідчим, прокурором, складом суду під час виконання своїх процесуальних функцій збирання, дослідження і оцінки доказів; 2) участь спеціаліста у провадженні СРД; 3) призначення і провадження судових експертиз. Серед непроцесуальних форм доцільно розглядати: 1) консультативну та довідкову діяльність суб'єктів спеціальних знань; 2) проведення ревізій чи аудиторських дій; 3) участь суб'єктів спеціальних знань в ОРЗ; 4) попередні дослідження матеріальних об'єктів спеціалістами та експертами; 5) результати перевірок за криміналістичними обліками. Цікавою є думка науковця щодо можливості поділу форм використання спеціальних знань у ході проведення СРД на основні та допоміжні, традиційні та нетрадиційні [112, с. 113–114]. В. С. Давиденко доречно вказує, що у практиці розкриття, розслідування та попередження кримінальних правопорушень поширеними є дві форми використання спеціальних знань. Перша з них визначена кримінальним процесуальним законодавством (судові експертизи, участь фахівців у підготовці та проведенні СРД; друга – не передбачена законом (консультативно-довідкова діяльність фахівців з окремих галузей знань) [53, с. 180].

На підставі вищенаведеного, а також аналізу інших наукових джерел можемо констатувати, що використання спеціальних знань під час розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, з практичної точки зору найбільш доцільно поділяти на процесуальну та непроцесуальну (організаційну) форми. Серед основних процесуальних форм варто назвати залучення спеціаліста до проведення процесуальних дій та призначення судових експертиз. Серед непроцесуальних (організаційних) форм найбільш дієвими є консультативно-довідкова та аналітична допомога фахівця у відповідній сфері (найперше фахівця-економіста).

З часу прийняття КПК України й досі назагал процесуальний статус експерта та спеціаліста у кримінальному провадженні, а також форми взаємодії з ними не змінились. Водночас порядок взаємодії слідчого з експертом та спеціалістом зазнав змін, що зумовлено реформуванням правоохоронної системи та органів НПУ. Із набуттям чинності ЗУ «Про Національну поліцію» система експертних установ не увійшла до структури НПУ, а залишилась у структурі МВС України. З метою увідповіднення нормативно-правової бази МВС України зі законодавством, а також згідно з ЗУ «Про судову експертизу» та Постановою Кабінету Міністрів України від 20.06.2000 р. № 988 «Про утворення експертної служби Міністерства внутрішніх справ», Наказом МВС України від 03.11.2015 р. № 1343, затверджено Положення про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України [218].

Одним із найважливіших засобів отримання доказів під час розслідування кримінальних правопорушень економічної спрямованості виступає судова експертиза. Проведення різних видів судових експертиз регламентовано ЗУ «Про судову експертизу», де вказано, що судова експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду (ст. 1) [227].

Розпочинаючи з'ясування процесуального статусу експерта та спеціаліста у кримінальному провадженні, зазначимо, що, згідно з положеннями п. 25 ч. 1 ст. 3 КПК України, вони є учасниками кримінального провадження. Відповідно до положення ч. 1 ст. 69 КПК України, експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право за ЗУ «Про судову експертизу» на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висновок з питань, що виникають під час проведення кримінального провадження і стосуються сфери її знань. Згідно

з положенням ст. 71 КПК України, спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування та судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок [142].

Спеціалістом може бути запрошено будь-яку особу, яка володіє відповідними спеціальними знаннями та є незаінтересованою у результатах кримінального провадження. Однак, на відміну від експерта, який самостійно здійснює експертні дослідження у питаннях, що стосуються кримінального провадження, спеціаліст тільки бере участь в огляді місця події (далі – ОМП), СРД, що проводяться слідчим, прокурором, а також надає пояснення, роз'яснення у судовому засіданні [1, с. 98–99]. Консультації зі спеціалістом можуть надаватися як самостійно (організаційна форма), так і під час проведення окремих СРД і експертиз (процесуальна форма) [233, с. 3]. Доцільно погодитися з твердженням С. В. Євдокіменка, що основна мета залучення спеціаліста – розширити практичні можливості учасників кримінального провадження з виявлення і вилучення доказів під час досудового слідства. Крім того, законодавець не обмежує кола СРД, до виконання яких можна залучати спеціаліста. Його залучення – це лише право, а не обов'язок слідчого [65, с. 380–381].

Відзначимо також, що спеціаліста наділено вужчими процесуальними правами та обов'язками, ніж експерта. Крім того, не передбачена кримінальна відповідальність спеціаліста за дачу (надання) ним завідомо неправдивої інформації або відмову від участі у СРД.

Під час взаємодії зі спеціалістом слідчому треба пам'ятати, що пояснення, заяви, консультації спеціаліста, відповідно до ч. 2 ст. 84 КПК України, не є процесуальним джерелом доказів, а отже, й суд не зможе посилатися на них у вирок як на доказ. Таким чином, для надання статусу доказів поясненням, заявам, консультаціям спеціаліста потрібно допитати його за питаннями, що стосуються кримінального прова-

дження, або ж призначити відповідну судову експертизу. Розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, передбачає роботу з різними документами. Отож слідчому нерідко доведеться отримувати дозвіл на тимчасовий доступ до них для ознайомлення або їх тимчасово вилучити. А в клопотанні, яке оформлюється для отримання дозволу на застосування цього заходу забезпечення кримінального провадження, потрібно обґрунтувати необхідність такого застосування, вказати конкретний перелік документів і місце їх знаходження. Ми поділяємо думку О. В. Пчеліної, що в такій ситуації не обійтися без допомоги спеціаліста у галузі економічних знань, адже він пояснить, що таке бухгалтерський облік і фінансова звітність, яким чином вона ведеться в конкретному підприємстві та яким закладам надається така інформація. Слідчий, який проводитиме досудове розслідування, повинен знати, що бухгалтерський облік – це процес виявлення, вимірювання, реєстрації, накопичення, узагальнення, зберігання та передачі інформації про діяльність підприємства зовнішнім та внутрішнім користувачем для прийняття рішень. Бухгалтерський облік є обов'язковим видом обліку, який ведеться підприємством, а фінансова, податкова, статистична та інші види звітності, що використовують грошовий вимірник, ґрунтуються на даних бухгалтерського обліку. Відповідно, фінансова звітність – це бухгалтерська звітність, що містить інформацію про фінансове становище, результати діяльності та рух грошових коштів підприємства за звітний період. У бухгалтерському обліку мають фіксуватися факти здійснення всіх господарських операцій у первинних документах. Відповідальність же за організацію бухгалтерського обліку, збереження оброблених документів, реєстрів і звітності протягом встановленого терміну, але не менше трьох років, несе власник або уповноважений орган (посадова особа), який здійснює керівництво підприємством згідно з установчими документами [233, с. 4–5].

Підставою для бухгалтерського обліку господарських операцій є первинні документи, які фіксують факти здійснення господарських операцій. А для контролю та впорядкування

оброблених даних на підставі первинних документів можуть складатися зведені облікові документи. Ось чому слідчий повинен бути ознайомлений із вимогами до оформлення цих документів, адже під час огляду потрібно буде встановити факт їх дотримання чи порушення. І до проведення цієї СРД знову ж таки потрібно залучати спеціалістів. У цій ситуації слідчому також може стати в нагоді знання Порядку складання та подання звітності КС, який затверджений розпорядженням Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг від 25.12.2003 р. № 177 [219]. У Порядку наведено визначення видів та форм звітності, їхні строки, порядок складання, інформацію про наявні капітали та їх рух упродовж року тощо.

Влучно зазначає В. Д. Пчолкін, що у процесі розслідування злочинів економічного спрямування певну специфіку має призначення і проведення судових експертиз [234, с. 210]. До числа таких судових експертиз у нашому випадку найперше належать судово-бухгалтерська і деякі інші види криміналістичних експертиз – почеркознавча, трасологічна, техніко-криміналістична тощо. Шляхом проведення названих видів експертиз з'ясовуються важливі для розкриття злочину обставини. Під час анкетування слідчих їх запитували з приводу того, які судові експертизи найчастіше проводяться під час розслідування шахрайства. З-поміж переліку експертиз респонденти переважно назвали судово-економічну (65 %), почеркознавчу (80 %) та техніко-криміналістичну експертизу документів (93 %) (див. Додаток А). Тому вважаємо за доцільне зупинитися на вивченні їхніх особливостей детальніше.

Варто зауважити, що для проведення судових експертизи може створюватися комісія експертів. На думку Я. В. Комісарова та О. М. Моїсєєва, комісійна експертиза передбачає залучення спеціалістів з однієї галузі знань для розв'язання єдиного переліку завдань з метою забезпечення об'єктивності та повноти експертного дослідження [174, с. 220].

У разі підготовки та призначення судових експертиз слідчому необхідно дотримуватися вимог, передбачених Наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5

[220] та Наказом МВС України від 17.07.2017 р. № 591 [221]. Під час призначення судових експертиз та формулювання питань, на які слідчий хоче отримати від експерта відповіді, інколи також виникає потреба у допомозі спеціаліста. Проведене нами анкетування продемонструвало, що переважна більшість слідчих (91 %) під час призначення судової експертизи зверталися по додаткову консультацію до спеціаліста (див. Додаток А).

Судово-економічна експертиза має своїм предметом дослідження бухгалтерських операцій з обліку товарно-матеріальних цінностей і грошових коштів, що знайшли відображення в документах бухгалтерського обліку, контролю та звітності. Судово-бухгалтерська експертиза вирішує питання: установлення наявності чи відсутності нестачі або надлишків товарно-матеріальних цінностей, періоду і місця їхнього утворення, а також розміру заподіяних збитків; визначення кола осіб, за якими за документальними даними у період утворення нестачі або надлишків значилися товарно-матеріальні цінності; встановлення недоліків в організації бухгалтерського обліку і контролю, що могли сприяти утворенню матеріальних збитків і перешкоджали своєчасному виявленню протиправних дій; визначення службових осіб, зобов'язаних забезпечити виконання вимог бухгалтерського обліку і контролю, недотримання яких встановлено в ході проведення експертизи.

Як механізм захисту громадян та юридичних осіб, судово-економічна експертиза виконує такі функції:

- документальної обґрунтованості нестачі або надлишків товарно-матеріальних цінностей і коштів, періоду і місця їх утворення, а також розміру завданої матеріальної шкоди;
- правильності нарахування витрат відповідно до змін, що відбуваються у виробничо-господарській діяльності підприємств, у системі оподаткування, у звіті про фінансові результати, різноманітної податкової звітності тощо;
- правильності документального оформлення операцій з приймання, зберігання, реалізації товарно-матеріальних цінностей і руху грошових коштів;

– відповідності відображення в бухгалтерському обліку фінансово-господарських операцій вимогам чинних нормативних актів з бухгалтерського обліку і звітності;

– встановлення кола осіб, на яких покладено обов'язок забезпечити дотримання вимоги нормативно-правових актів з бухгалтерського обліку і контролю;

– документальної обґрунтованості списання сировини, матеріалів, готової продукції і товарів та інші [235, с. 315].

Під час розслідування шахрайства, у разі якщо злочинець використовував документи (щонайперше як засіб для вчинення шахрайства), виникає необхідність у призначенні інших експертиз: техніко-криміналістичної експертизи документів (для виявлення ознак підробки), трасологічної (для встановлення цілого за частинами); експертизи матеріалів, речовин і виробів (для виявлення на предметах-носіях мікрочастинок або мікрослідів клейких речовин).

Техніко-криміналістичною експертизою документів можуть бути вирішені такі питання: 1) яким способом нанесено зображення в документі; 2) чи не є зображення в досліджуваному документі: а) відбитком друкованої форми; б) мальованим; в) перекопійованим з іншого документа; 3) чи не виготовлений документ шляхом використання переклеювання фрагментів інших аналогічних документів. Усі питання ідентифікаційного характеру за можливості мають бути вирішені на цьому етапі, зокрема стосовно документів, повністю виготовлених на друкованих засобах. Разом з досліджуваним документом експертів мають бути направлені зразки документів, надрукованих у період, найбільш близький до моменту створення досліджуваного документа [253, с. 83].

Про потребу вивчення під час розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, значної кількості документів свідчить вирок Луцького міськрайонного суду Волинської обл. від 13.08.2015 р. З нього вбачається, що відповідно до протоколу засідання спостережної ради КС «Кредит-Плюс» № 1 від 20.11.2002 р. та наказу голови правління № 1 від 20.11.2002 р. ОСОБА_1 була призначена головою правління КС.

Перебуваючи на вказаній посаді, ОСОБА_1 організувала діяльність КС «Кредит-Плюс» зі залучення вкладів (внесків) членів КС на депозитні рахунки на підставі ліцензії та відповідно до Статуту спілки. У зв'язку з порушенням КС «Кредит-Плюс» ліцензійних вимог, розпорядженням Держфінпослуг України від 23.03.2006 р. № 5518 було прийнято рішення про тимчасове зупинення дії ліцензії, а в подальшому її позбавлення в частині надання фінансових послуг, дія якої надалі не поновлювалась. ОСОБА_1, достовірно знаючи про заборону на здійснення господарської діяльності, використовуючи реквізити і печатку КС «Кредит-Плюс», продовжувала залучати вклади членів КС на депозитний рахунок, виписувати та видавати їм квитанції до прибуткових касових ордерів та інші документи чим створювала видимість законності своєї діяльності. В подальшому ОСОБА_1, використовуючи свій вплив як керівника на головного бухгалтера ОСОБА_24, яка за час своєї діяльності працювала лише у КС «Кредит-Плюс», не мала іншого стажу у такій роботі та повністю довіряла ОСОБА_1, наказала не вносити частину коштів, отриманих від вкладників, у касу спілки, а передавати їй. ОСОБА_24 вважала, що отримані від вкладників кошти ОСОБА_1 буде зберігати у своєму сейфі та внесе відомості про їх отримання до касової книги. У вирокі зазначено, що в ході досудового розслідування були вилучені такі речові докази: головні та касові книги КС «Кредит-Плюс» за період 2007–2010 рр.; видаткові та прибуткові касові ордери за період 2007–2010 рр.; положення КС «Кредит-Плюс»; накази про прийняття на роботу та звільнення працівників; посадові інструкції; заяви про повернення внесків; світлокопії квитанцій до видаткових касових ордерів; світлокопії договорів та членських книжок [33].

Окрім описаної вище, під час розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, може призначатися судово-почеркознавча експертиза (найперше для встановлення особи, яка виконала рукописний текст чи підпис). Призначається вона у випадках, коли у шахрая вилучені рукописні документи, розписки, а також не рукописні документи, які мають під-

пис (чи резолюцію) особи, що підозрюється у вчиненні злочину. На вирішення цієї експертизи виносять такі питання: 1) чи виконано рукописний текст певною особою; 2) чи виконано рукописний текст навмисно зміненим почерком; 3) особою якої статі виконано рукописний текст; 4) чи виконано підпис тією особою, від імені якої він зазначений, або іншою особою. Тобто йдеться і про діагностичні, і про ідентифікаційні питання [101, с. 72–75].

Варто пам'ятати, що криміналістикою розроблено низку рекомендацій, які слідчий може використовувати, оцінюючи висновок експерта, оскільки сам документ з процесуальної точки зору не має переваги над іншими процесуальними джерелами доказів. Виокремлюють сім стадій оцінки експертного висновку: 1) перевірка дотримання вимог закону при призначенні експертизи; 2) перевірка справжності та достовірності досліджуваних речових доказів і зразків; 3) оцінка наукової обґрунтованості експертної методики та правомірності її застосування; 4) перевірка та оцінка повноти висновку; 5) логічна обґрунтованість ходу та результатів експертного дослідження; 6) зв'язок результатів дослідження з певною справою (провадженням); 7) відповідність висновків експерта наявним доказам [137, с. 290–291]. Додержуючись цих рекомендацій, слідчий під час розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю кредитної спілки, зможе об'єктивно оцінити висновок експерта та прийняти правильні процесуальні рішення (призначити комплексну судову експертизу чи інший її вид, допитати експерта тощо).

3.3. Особливості тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій під час досудового розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю кредитної спілки

Успіх розслідування будь-якого кримінального правопорушення залежить від своєчасного й тактично правильного

проведення певних СРД, визначення оптимальної їх послідовності та доцільності проведення.

Термін «слідча дія» є найбільш уживаним у практичній діяльності органів досудового розслідування та прокуратури. Слідчі дії проводяться кожного дня посадовими особами зазначених органів. Згідно з ч. 1 ст. 223 КПК України, СРД є діями, спрямованими на отримання (збирання) доказів, речей і документів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні [142]. За допомогою СРД виявляються обставини вчинення кримінальних правопорушень, з'ясовуються обставини, що підлягають доказуванню. До таких обставин під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері економічної діяльності К. В. Аріт відносить таке: місце вилучення матеріальних цінностей чи грошей; коло осіб, які брали участь у вчиненні злочину, їх посаду і функціональні обов'язки; спосіб учинення злочину, а також дії щодо його приховування; предмет посягання, розміри заподіяних збитків; хто причетний до вчинення злочину та яким чином розподілялися функції серед його учасників; чи вчинено злочин організованою групою; яка тривалість злочинної діяльності; зв'язки злочинців із корумпованими особами контролюючих і правоохоронних органів, чи пов'язані факти злочинної діяльності з даванням хабарів, зловживанням службовим становищем, ухиленням від сплати податків та ін.; причини та умови, що сприяли вчиненню злочинів [6, с. 106].

На думку В. О. Коновалової, визначаючи першочерговість СРД важливо прогнозувати ймовірні результати їх проведення і відповідно до цього уточнювати найбільш оптимальну черговість [118, с. 72]. Проведене нами анкетування слідчих органів досудового розслідування НПУ дає підстави стверджувати, що під час розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, найдоцільніше проводити такі СРД: ОМП (61 %); огляд документів (62 %); допит (100 %); одночасний допит (89 %); обшук (86 %); пред'явлення для впізнання (40 %); отримання зразків для експертизи (95 %); тимчасовий доступ до речей і документів (як захід забезпечення) (97 %).

Також слідчі висловили свою думку щодо умов, які сприяють успішному проведенню цих СРД під час розслідування. Серед них названо своєчасність (92 %), залучення потрібного спеціаліста (89 %), достатність часу та ретельність підготовки до проведення (80 %), грамотне використання технічних засобів фіксації (68 %) та правильність застосування тактичних прийомів (63 %) (див. Додаток А).

Найпоширенішою СРД вважається ОМП, що є різновидом огляду. Відповідно до ч. 1 ст. 237 КПК України, огляд – це СРД, під час якої виявляють, безпосередньо сприймають, оцінюють і фіксують стан, властивості та ознаки матеріальних об'єктів з метою отримання фактичних даних, що мають значення для встановлення істини у кримінальному провадженні. Згідно з ч. 3 ст. 214 КПК України, у невідкладних випадках він може бути проведений до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР). Такі відомості повинні бути внесені негайно після завершення огляду [142]. Законодавець розрізняє чотири види огляду: огляд місцевості, огляд приміщення, огляд речей, огляд документів.

Значення ОМП важко переоцінити. Результати, отримані під час його проведення, як правило, є тією базою, від якої залежить весь подальший хід та результати розслідування. Особливо важливе значення має ОМП в тих випадках, коли слідчий розпочинає розслідування, маючи лише інформацію про виявлення слідів злочину, і огляд по суті є єдиною можливістю встановити багато важливих для розкриття злочину обставин. Водночас вивчення та аналіз практики проведення ОМП свідчить, що не менше 25 % із них проводяться з порушенням вимог кримінального процесуального законодавства, а понад 50 % – з порушенням чи ігноруванням рекомендацій щодо тактики його проведення [184, с. 253].

ОМП характеризується такими ознаками як своєчасність, невідкладність, об'єктивність, повнота, наступальність та єдине керівництво. Під час ОМП виявляють, безпосередньо сприймають, оцінюють і фіксують стан, властивості та ознаки матеріальних об'єктів з метою отримання фактичних даних,

що мають значення для встановлення істини у кримінальному провадженні. Як пише В. Ю. Шепітько, огляд повинен забезпечувати можливість виявлення та закріплення слідів злочину у межах обстановки будь-якого місця події, охоплювати прийоми та методи всебічного дослідження об'єктів матеріального світу. ОМП є первинною і невідкладною слідчою дією. Це пояснюється необхідністю отримання інформації про обставини події у первісному, незмінному стані, оскільки будь-яке зволікання спричиняє втрату речових доказів, зміну слідової картини. Невідкладність ОМП пояснюється також необхідністю оперативного отримання інформації з метою організації розшуку злочинця, а також проведення інших слідчих (розшукових) дій, спрямованих на розслідування злочину [131, с. 218].

ОМП, як зазначає Є. І. Макаренко, є невідкладною слідчою дією, спрямованою на дослідження території (помешкання або споруди), де сталася подія, що містить ознаки злочину [259, с. 410]. Дослідження обстановки місця та аналіз характеру вчиненої події надають змогу отримати необхідну вихідну інформацію про обставини кримінального правопорушення та з'ясувати напрями розслідування. Однак суттєвим фактором, який впливає на можливості слідчого у виявленні на місці події слідів, є час, що проходить з моменту вчинення кримінального правопорушення до проведення слідчого огляду. Окремі автори (В. П. Уласов) зауважують, що огляд повинен мати «творчий характер», інші вважають, що його проведення вимагає «наукового підходу» (В. П. Колмаков), що він є одночасно «і дослідницьким, і творчим» (М. Л. Іоффе), його мета – виявлення й закріплення ознак і станів різних предметів для встановлення обставин, що мають значення для справи (О. М. Васильєв, В. К. Лисиченко, М. С. Строгович) [256, с. 306]. Спірні питання щодо визначення поняття ОМП існують і через те, що ні у КПК УРСР 1960 р., ні у КПК України 2012 р. законодавець не надав його чіткого трактування.

Аналізуючи визначення поняття огляду, яке було запропоноване різними науковцями, на нашу думку, найбільш вдало

дефініцію сформулював Є. В. Пряхін, зазначивши, що ОМП – це первинна і невідкладна СРД, суть якої полягає у безпосередньому сприйнятті слідчим обстановки місця події, виявленні на ньому слідів та об'єктів, що пов'язані з подією, вивченні та фіксації їхніх ознак, станів і взаємозв'язків з метою з'ясування суті події, її механізму й інших обставин, що мають вагу для правильного вирішення справи по суті [247, с. 226].

ОМП умовно поділяється на три етапи – підготовчий, робочий, завершальний. Такий поділ не порушує цілісності цієї СРД та забезпечує реалізацію загальних положень тактики огляду. Підготовчий етап починається з моменту ухвалення слідчим рішення про проведення ОМП. На цьому етапі слідчий повинен отримати інформацію: 1) про подію, що сталася; 2) про присутність на місці події очевидців; 3) про присутність на місці події працівників поліції та вжиті ними заходи щодо охорони місця події та збереження слідів; 4) про присутність на місці події постраждалих осіб. На основі цієї інформації слідчий визначає: яким має бути склад учасників огляду (кого зі спеціалістів чи інших осіб, наприклад, понятих, слід залучити); які технічні засоби потрібні для огляду та їх готовність до використання. Завершується підготовчий етап розподілом обов'язків між учасниками огляду. Слідчий роз'яснює права й обов'язки понятим, інструктує інших осіб, котрі братимуть участь в огляді.

Серед тактичних прийомів, що зазвичай використовуються безпосередньо під час ОМП (на його робочому етапі), доцільно назвати такі: 1) визначення меж огляду; 2) вибір послідовності огляду об'єктів, що знаходяться на місці події; 3) вибір методу ОМП; 4) залучення понятих до окремих дій під час ОМП; 5) спостереження за поведінкою особи, яка повідомила про виявлення кримінального правопорушення; 6) зіставлення слідів, виявлених на місці події, та отриманих даних з іншими, вже відомими доказами. Завершальний етап ОМП полягає у підведенні підсумків і оцінці всіх встановлених даних з метою перевірки того, чи всі завдання огляду виконані. Після оцінки отриманих результатів слідчий починає їх

фіксацію. На цьому етапі він: 1) складає протокол ОМП, плани, схеми; 2) упакує вилучені з місця події об'єкти; 3) вживає заходів для збереження тих об'єктів, що мають доказове значення, але їх неможливо чи недоцільно вилучати з місця події; 4) ознайомлює зі змістом протоколу огляду його учасників і вживає заходів щодо вирішення заяв, які від них надійшли [247, с. 228–231].

У контексті розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, місцем події, можуть бути: офісні будівлі, де фактично розміщена КС чи зазначена її юридична адреса (в процесі ОМП оглядаються кабінети, службові приміщення, склади, архіви тощо); житлові будинки, земельні ділянки та інше володіння членів (засновників) КС, яке належить їм на праві приватної власності (адже нерідко ці приміщення можуть використовуватися для приховування засобів учинення шахрайства) [59, с. 220]. У разі отримання повідомлення про факт шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, огляд доцільно проводити одразу ж після отримання такого повідомлення і його реєстрації в Журналі єдиного обліку заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення, а також з подальшим внесенням даних до ЄРДР, оскільки саме так буде можливість якнайповніше зафіксувати факти вчинення шахрайства. Зважаючи на специфіку цього виду кримінального правопорушення, а також те, що ОМП майже у всіх випадках проводиться у приміщеннях, які перебувають у розпорядженні особи на праві приватної власності, огляд треба проводити з дотриманням вимог, які КПК України передбачає для проведення обшуку. Тобто слідчому за погодженням з прокурором, або самому прокуророві необхідно звернутися із відповідним клопотанням до слідчого судді, щоб отримати ухвалу на проведення огляду. Щодо способів пересування на місці події під час огляду, вирізняються такі: ексцентричний, концентричний, фронтальний та вузловий. Також трапляються секторний, квадратний і вузловий методи огляду. Якщо виходити зі специфіки розглядуваного нами кримінального правопорушення, то найзручнішим способом пересування вважається квадратний. Наприклад, під час огляду офісного приміщення, де розміщується КС, слідчий

умовно розбиває досліджувану територію на квадрати, оскільки приміщення, в якому знаходиться КС, може складатися з декількох кімнат. Лише оглянувши кожне приміщення окремо, можна найточніше дослідити обставини вчинення шахрайства та виявити речі і документи, які матимуть значення для досудового розслідування.

Доречно погодитися з тезою про те, що під час розслідування кримінальних правопорушень економічного спрямування огляд дає змогу: певним чином відтворити окремі сторони чи моменти об'єктивно існуючої події кримінального правопорушення; відобразити інформацію про особу злочинця, особливості предмета посягання, на підставі чого в подальшому висунути версії; отримати дані про кількість правопорушників, що вчинили шахрайство, та ін.

Також такі відомості під час розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, можна встановити у процесі огляду документів. У криміналістиці документ розглядається як матеріальний об'єкт, на якому за допомогою знаків, символів та інших елементів природної або штучної мови зафіксовано відомості про факти, що мають юридичне значення. Для розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, можна здійснити розподіл документів залежно від відображених у них відомостей:

1) документи, що мають кримінальний характер та є засобами злочинної діяльності (наприклад, підроблені паспорти організаторів КС; підроблені договори чи квитанції про отримання грошей);

2) документи, що мають правомірне походження, але були використані для реалізації злочинного наміру (наприклад, документи господарської діяльності КС; документи фінансової звітності);

3) документи, що мають інформативне, пізнавальне та орієнтувальне значення для встановлення обставин, що входять до предмета доказування [99, с. 152–157].

Огляд документа – це СРД, що полягає у вивченні і дослідженні документів з метою виявлення і фіксування ознак, які

надають їм значення речових доказів, а також установлення достовірності документів чи викладених у них фактів [247, с. 236]. Під час розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, цю СРД доцільно проводити в таких випадках: якщо документи містять у собі сліди вчинення кримінального правопорушення або були безпосередньо знаряддям його вчинення; якщо документи, які прямо або непрямо вказують на причетність певної особи чи кола осіб до вчинення шахрайських дій; якщо документи не були знаряддям учинення шахрайства, але їхній зміст має доказове значення для вивчення необхідних обставин вчинення цього кримінального правопорушення.

Огляд документів дає змогу правильно організувати та спланувати подальше розслідування. З усіх видів огляду, у нашому випадку, огляд документа є найбільш інформативним засобом збирання і перевірки доказів. Слідчий спершу здійснюватиме огляд таких документів: установчих документів КС (статут КС, протоколи загальних установчих зборів, засновницька угода, документи про затвердження порядку покриття витрат на реєстрацію; про затвердження положення про роботу окремих органів управління та формування спеціальних фондів; про визначення структури та політики надання послуг; про залучення та прийняття до КС та ін.); щорічні звіти діяльності КС; документи, які підтверджують надання кредитів членам КС; платіжні доручення; податкові накладні; договори; акти на списання матеріальних цінностей та інші, які можуть стосуватися діяльності КС [126, с. 46–47].

Робота слідчого з документами здійснюється двома етапами. На початковому етапі слідчий повинен отримати загальне уявлення про документ, а саме: чим є документ, у кого і де зберігається, зовнішній вигляд документа та його реквізити, походження, від кого та коли надійшов до адресата. Подальші дії слідчого залежать від того, яку роль, за його припущенням, цей документ може виконувати в справі: речового доказу або засобу посвідчення тих чи інших фактів і обставин. Обидва етапи поєднуються з перевіркою по суті операцій, відображених у

документі, як під час, так і після огляду шляхом проведення інших СРД [103, с. 168].

У процесі огляду документів мають бути виконані такі завдання: 1) з'ясування загальних даних, які характеризують документ; 2) установлення місця розташування тексту, який підлягає дослідженню, його фрагментів, підписів; 3) ким і коли виданий або виготовлений документ, кому адресований; 4) від імені кого виконані підписи, який зміст документа, що свідчить про факти й обставини, які мають значення для справи; які реквізити він має; 5) чи є в документі які-небудь знаки або тексти, нерозривно пов'язані з підписами, що підлягають дослідженню; 6) які факти або події засвідчені підписами, печатками й штампами, коли заповнений текст (підписи); 7) встановлення факту створення документа або окремих його частин конкретною особою; 8) встановлення ознак, що вказують на внесення в документ змін; 9) яким барвником виконаний основний текст, заповнені реквізити, окремі фрагменти; 10) як виконано текст рукопису; 11) чи відповідає час заповнення документа, судячи з дати й часу виготовлення бланка документа; 12) установлення ознак підроблення відбитків печаток, штампів за їхнім дзеркальним відображенням, а також інші завдання [238, с. 246].

Унаслідок такого огляду слідчий з'ясовує: які документи слід долучити як речові докази; яких документів не вистачає і потрібно вжити заходів для їх отримання; щодо яких документів необхідно призначити судову експертизу; які документи допоможуть дослідити певні ще не встановлені в повному обсязі обставини; які документи можна в подальшому використати під час проведення СРД. Огляд документів важливий і з тієї причини, що результати їх огляду можуть стати орієнтиром у подальшому плануванні розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС (приміром, з них можна одержати інформацію про коло осіб, які мали до нього доступ і яких потрібно допитати, встановити місце знаходження інших документів тощо).

Не менш важливим є огляд документів на електронних носіях, зокрема комп'ютері, на що звертається увага в юриди-

чних джерелах. Для цього може проводитися фотографування або відеозапис зображення з екрану дисплея. Під час огляду комп'ютера потрібно: зупинити програми й зафіксувати в протоколі результати своїх дій, відобразити зміни, що відбулися на комп'ютері; визначити наявність у комп'ютера зовнішніх пристроїв-накопичувачів інформації на твердих магнітних дисках (вінчестері), відобразити в протоколі й на схемі, яка до нього додається, місцезнаходження комп'ютера і його периферійних пристроїв (принтера, модема, клавіатури, монітора тощо); відобразити в протоколі огляду призначення кожного пристрою, назву, серійний номер, комплектацію (наявність і тип дисководів, мережних карт й ін.), наявність з'єднання з локальною обчислювальною мережею й (або) мережами телекомунікації, стан пристроїв (цілі або зі слідами зламу); точно описати порядок з'єднання між собою зазначених пристроїв, за потреби зазначити сполучні кабелі й порти їхнього підключення, після чого від'єднати пристрої від комп'ютера [144, с. 96]. Для запису інформації з екрану дисплея доцільно, на нашу думку, використовувати безкоштовні програми (скажімо, CamStudio, FlashBack Express, ApowerREC тощо). Інформацію про їх використання (назву, версію) слід обов'язково зазначити в протоколі огляду.

Попри все найбільш поширеним способом отримання доказів є допит. Його проведення вимагає від слідчого високої загальної та професійної культури, глибокого знання психології людини. Допит під час досудового розслідування – це СРД, проведення котрої спрямоване на збирання, перевірку, оцінку доказів шляхом отримання у словесній формі і подальшої їх фіксації в протоколі та іншими передбаченими законом способами належними суб'єктами кримінальної процесуальної діяльності показань від допитуваної особи про відомі їй обставини кримінального правопорушення або про такі обставини, які мають значення для кримінального провадження [247, с. 54].

Отримання інформації у процесі допиту осіб, причетних до вчинення шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, має свої

особливості, що зумовлені процесуальним становищем допитуваного, займаною посадою, зацікавленістю у результатах розслідування, індивідуальними особливостями особи та деякими іншими обставинами. Сукупність обставин, які слідчий має намір з'ясувати шляхом допиту, пов'язана зі самою подією кримінального правопорушення (способом і місцем його учинення, часом, розміром збитків та ін.), підготовкою до його вчинення і заходами з приховання злочинцями своїх протиправних дій. При цьому слідчий має отримати відомості, які встановлюють або спростовують винність у вчиненні кримінального правопорушення певних осіб та корисливі мотиви їхніх дій. Практично предметом допиту можуть бути будь-які обставини, що мають значення для встановлення істини у кримінальному провадженні. Предмет допиту залежить і від процесуального становища допитуваного, і від того, яким обсягом інформації він володіє.

Метою допитів на початковому етапі розслідування шахрайства, як влучно вказує С. О. Удовиченко, є з'ясування загальної картини події, що відбулася, схем здійснення тої чи іншої операції, розшифрування численних документів, бухгалтерських проводок, рахунків, окремих цифрових записів та отримання відповідних пояснень щодо них. Тому, якщо слідчий недостатньо добре орієнтується в спеціальних економічних питаннях, йому необхідно, розпочинаючи розслідування, заповнити цю прогалину. Відповідна підготовка може передбачати: ознайомлення зі спеціальною літературою (підручниками, посібниками, методичними рекомендаціями, нормативними документами); використання допомоги фахівців економічного профілю та отримання від них різних довідкових відомостей щодо загального аналізу документації; безпосередню участь спеціаліста у допиті [265, с. 93–98]. Також до підготовчого етапу належить: вивчення матеріалів кримінального провадження; визначення осіб, які підлягатимуть допиту; визначення послідовності їх допиту та спосіб виклику на допит; збирання відомостей про особу допитуваного; вибір способу встановлення комунікативного контакту; визначення

часу, місця і режиму проведення допиту; підбір речових доказів та інших матеріалів для пред'явлення допитуваному; визначення необхідних технічних засобів для фіксації допиту та їх підготовка до роботи; складання плану допиту (переліку питань відповідно до предмета допиту) та прогнозування його перебігу і результатів [247, с. 256].

На робочому етапі проведення допиту застосовують найефективніші тактичні прийоми та їх комбінації, що сприяють отриманню повних і об'єктивних (правдивих) показань. Із-поміж загальних тактичних прийомів, що застосовують під час допиту, слід назвати: встановлення комунікативного контакту; викладення показань у формі «вільної розповіді»; постановку запитань; пред'явлення доказів; актуалізацію забутого в пам'яті допитуваного [86, с. 232]. Всі ці тактичні прийоми, на нашу думку, доречно ефективно використовувати під час проведення допиту особи у кримінальних провадженнях щодо шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС.

Під час допиту потерпілого слідчий зобов'язаний отримати відповіді на такі питання: ступінь знайомства з особою, на яку та вказує як на шахрая; час та обставини їх знайомства; стосунки, які між ними склалися; час, коли стало відомо про те, що відбулись шахрайські дії; предмет шахрайства (гроші, майно); обставини вчинення шахрайства; відносини, які склалися між потерпілим та шахраєм після виявлення факту шахрайства; наявність документального підтвердження про зобов'язання щодо повернення майна чи інших зобов'язань [252, с. 147–148]. Крім того, в контексті досліджуваного нами виду шахрайства доцільно з'ясувати таке: з якого часу та за яких обставин потерпілий став членом КС; чи сплачувала особа вступний та пайовий внесок при вступі до КС, в якому розмірі; яку суму особа вносила на рахунок та впродовж якого часу; чи отримувався дохід від пайового внеску, в якій сумі та з якою періодичністю; чи отримувала особа від КС кредити (скільки разів та у якому розмірі) та чи користувалася іншими послугами, що надаються членам КС відповідно до її Статуту, якими саме; чи отримувала інформацію про діяльність КС та

чи ознайомлювалася з відповідними документами (чи підписувала їх); у разі виходу з членства КС – чи було повернуто в установленому законом (Статутом КС) порядку суму обов'язкового пайового внеску, а також інші внески, якщо такі були здійснені [91, с. 132].

Допит підозрюваного (за умови його встановлення та затримання), як правило, є першочерговою СРД, а також є одним із найскладніших видів допиту. В. Є. Богинський справедливо зауважує, що допит підозрюваного має свої процесуальні й тактичні особливості [20, с. 3]. Це пояснюється тим, що слідчий володіє значно меншим обсягом інформації, аніж підозрюваний, більше того – така інформація має фрагментарний характер. У разі такого допиту вирішуються два завдання. Перше з них – це одержання детальної інформації про дії підозрюваного, що пов'язані з шахрайством. Друге завдання передбачає створення враження про значну поінформованість слідчого, що спонукає підозрюваного до дачі правдивих показань у ситуації, яка йому уявляється безпорадною. Як наголошує Л. І. Криушенко, у всіх випадках під час допиту підозрюваного мають використовуватися тактичні прийоми, спрямовані на виявлення неправди, які обираються слідчим у тій послідовності й у тому сполученні, який йому вбачається найбільш доцільним. На початку допиту підозрюваного обов'язково допитують про обставини, що стали підставою для його затримання або обрання щодо нього запобіжного заходу [145, с. 219]. Однак не слід забувати, що, згідно з ч. 3 ст. 42 КПК України, підозрюваний має право не говорити нічого з приводу підозри проти нього, обвинувачення або у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання, і саме це неабияк ускладнює процес досудового розслідування [142].

Тактичні прийоми допиту підозрюваного різняться залежно від того, як складається ситуація на допиті, чи є вона за своїм характером конфліктною або безконфліктною. Якщо ситуація допиту безконфліктна, головне його тактичне спрямування полягає в якомога повному і детальному з'ясуванні всіх даних, пов'язаних з обставинами кримінального правопо-

рушення, що були підставою для затримання особи як підозрюваного. У процесі такого допиту за змоги потрібно з'ясувати таке: 1) за яких обставин вчинено шахрайство; 2) які способи застосовувалися (конкретні операції, дії з підготовки, заволодіння майном тощо); 3) які ще кримінальні правопорушення ним було вчинено; 4) хто і з якого часу брав участь у злочинній діяльності, яка роль кожного учасника шахрайства; 5) протягом якого періоду вчинялося кримінальне правопорушення; 6) яка загальна сума матеріальних цінностей була отримана в результаті вчиненого шахрайства; 7) який існував порядок розподілу грошових коштів у членів злочинної групи; 8) як оформлялися конкретні первинні бухгалтерські документи; 9) де зараз знаходяться гроші, здобуті злочинним шляхом [181, с. 215].

У випадках, коли ситуація допиту конфліктна, можуть застосовуватися інші тактичні прийоми. Зокрема, підозрюваному має бути роз'яснено моменти, пов'язані зі складністю індивідуалізації міри його відповідальності в тому разі, якщо він – співучасник кримінального правопорушення, а також моменти, пов'язані з необхідністю отримати від нього пояснення з приводу обставин події, які підозрюваного прямо стосуються або виправдовують його, і у цих випадках позиція підозрюваного може бути активізована в такий спосіб: його запитують про те, як він ставиться до тверджень слідчого, чи не бачить у них розбіжностей зі справжніми фактами, а також протиріч, які суттєво впливають на правильність розуміння становища особи як підозрюваного у злочині [145, с. 220].

Неабиякий обсяг інформації, що має значення для швидкого й ефективного розслідування шахрайства, слідчий може отримати і від свідків. Часто вони виступають заявниками про вчинення шахрайства. Значущість повідомлюваної свідками інформації залежить від низки чинників, серед яких переважає бажання, продиктоване обов'язками громадянина припинити протиправну діяльність певних осіб. Саме завдяки цій обставині набуває важливості визначення груп свідків, їхньої спрямованості, потенційних можливостей для одержання

даних, що сприяють розслідуванню злочинів. Повідомлювана свідками інформація назагал залежить від ступеня поінформованості останніх, однак у більш докладній градації й від інших характеристик [6, с. 107]. До типового кола свідків у справах про шахрайства, пов'язані з діяльністю КС, на нашу думку, можуть належати:

1) бухгалтерські працівники та інші службові особи КС, які безпосередньо здійснювали облік фінансової й господарської діяльності та складали звітність;

2) особи, які брали участь у проведенні окремих етапів господарської або фінансової діяльності (нотаріуси, банківські працівники та ін.);

3) працівники державних контролюючих органів, а також службові особи, які здійснюють перевірку діяльності КС, виконують окремі контрольні функції або є фахівцями в галузі бухгалтерського обліку (працівники місцевих органів виконавчої влади, державних інспекцій і комісій, податкових органів, банківських установ, аудиторів, ревізорів та ін.);

4) підставні особи, що вказані як засновники КС;

5) знайомі підозрюваних у позаслужбових стосунках (родичі, колеги, сусіди та ін.).

Обираючи тактичні прийоми допиту свідків, також доцільно зважати на те, яка виникла ситуація допиту: безконфліктна або конфліктна. Так, у безконфліктній ситуації допиту свідків слід враховувати, що деякі з них, виконуючи повсякденну роботу «у плані фіксованих настанов», як справедливо зазначає І. Р. Кертес, можуть не запам'ятати її, або спотворюють те, що відбулося, або не повідомляють нічого цікавого. В такому разі доречним є використання прийомів актуалізації забутих свідком окремих фактів події, що відбулася, сприятливого порушення асоціативних зв'язків, що допомагають словесному відтворенню відомої свідкові події, спрямованих на встановлення помилок у показаннях та їх усунення [84, с. 98].

Під час допиту свідків про шахрайство, пов'язане з діяльністю КС, необхідно отримати відповіді на такі запитання: коли, ким і яким чином здійснювалась діяльність, у змісті якої про-

явилось шахрайство; хто здійснював прийняття відповідного рішення при видачі кредиту; чи відомо, до компетенції якої посадової особи (осіб) входили повноваження з видачі кредиту; чи відомо про інші факти вчинення шахрайства в сфері діяльності КС цієї посадової особи (осіб), і якщо так, то що саме; чи повідомлялося про факти протиправних дій кому-небудь із членів КС, членам спостережної ради КС, правління КС, кредитному комітетові КС, правоохоронним, контрольно-ревізійним органам, якщо так, то які були результати звернення, в разі неповідомлення – причини незвернення до поліції.

Послідовність допитів свідків залежить від конкретних обставин розслідуваної події. Кращий результат може бути отриманий, якщо спершу будуть допитані особи, які проводили перевірки господарської діяльності КС, працівники контролюючих органів, які особисто не зацікавлені у результатах досудового розслідування. Потім допитують працівників КС (керівників структурних підрозділів і бухгалтерських працівників).

Показання записуються до протоколу від першої особи та, якщо можна, дослівно, і в тій послідовності, в якій допитуваний їх викладає під час вільної розповіді. Далі у разі потреби ставляться запитання. Поставлені запитання і відповіді в протоколі записують дослівно. Після завершення допиту протокол зачитують уголос, заяви, зауваження, уточнення чи доповнення у разі їх наявності – заносяться у протокол, після чого його підписує допитувана особа, особи, які присутні під час допиту, та слідчий (рекомендовано, щоби допитувана особа власноручно записала, що протокол вона прочитала особисто або ж його слідчий прочитав уголос, з її слів він записаний правильно, скарг, заяв та зауважень вона не має). Практика показує, що під час проведення допиту доцільно застосовувати звуко- чи відеозапис. Якщо слідчий, допитуючи, застосовує звуко- чи відеозапис, то він мусить повідомити про це до початку допиту, відобразити цей факт у вступній частині фонограми (відео) та протоколі допиту. Фонограма чи відеозапис мають містити весь процес допиту, а не тільки його фрагменти;

після закінчення допиту фонограма (відеозапис) повністю відтворюється. Зроблені зауваження чи уточнення теж фіксують на плівку. Звукозапис завершується заявою допитуваного про правильність цього запису. Після закінчення досудового розслідування слідчий повинен ознайомити підозрюваного і захисника зі змістом фонограм (відеозаписів). Після того як учасники процесу ознайомляться з матеріалами кримінального провадження, фонограми опечатуються та зберігаються у справі [247, с. 267–268].

Згідно з ч. 9 ст. 223 КПК України, в процесі розслідування досліджуваного нами кримінального правопорушення існує необхідність провести одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей у їхніх показаннях. На початку такого допиту встановлюється, чи знають викликані особи одна одну і в яких стосунках вони перебувають між собою. Свідки попереджаються про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і за давання завідомо неправдивих показань, а потерпілі – за давання завідомо неправдивих показань. Викликаним особам по черзі пропонується дати показання про ті обставини кримінального провадження, для з'ясування яких проводиться допит, після чого слідчим, прокурором можуть бути поставлені запитання. Особи, які беруть участь у допиті, їхні захисники чи представники мають право ставити одна одній запитання, що стосуються предмета допиту [98, с. 268–276].

Важливим процесуальним засобом отримання доказів є проведення обшуку. Обшук – це СРД, спрямована на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні. Обшук є одним зі способів одержання доказової інформації в кримінальному процесі [56, с. 8]. Суть його полягає у примусовому обстеженні житла, іншого володіння особи, обшуку особи, яка там знаходиться. Обшук проводиться з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, відшукування знаряддя кримінального правопорушення або майна, яке було здобуте внаслідок його вчинення, а також встанов-

лення місцезнаходження розшукуваних осіб. У разі розслідування кримінальних правопорушень, які вчиняються у сфері економічної діяльності, він проводиться з метою виявлення викраденої продукції, документів і чорнових записів. Відповідно до ч. 2 ст. 234 КПК України, обшук проводиться на підставі ухвали слідчого судді. Підставами для отримання дозволу на проведення обшуку є наявність достатніх відомостей, які вказують на можливість досягнення його мети [142].

Ефективність обшуку залежить від підготовки до його проведення. Основними елементами підготовки до обшуку є: 1) вивчення матеріалів кримінального провадження; 2) збір орієнтовної інформації; 3) визначення складу учасників обшуку; 4) визначення часу проведення обшуку; 5) підготовка необхідних техніко-криміналістичних засобів (зокрема й використання службово-розшукових собак); 6) планування обшуку; 7) проведення інструктивної наради з учасниками обшуку (особливо у випадках, коли планується проведення одночасних обшуків). Обшук може бути успішним у тому разі, якщо слідчий має належну орієнтовну інформацію. Ця інформація повинна містити необхідні відомості і про осіб, у яких слід проводити обшук, і про місце проведення обшуку. Особливої уваги потребує питання про те, що і де варто шукати. Воно вирішується слідчим на основі тих даних, які містяться в матеріалах кримінального провадження. У справах про фінансове шахрайство це завдання може бути розв'язане за допомогою аналізу документів і фінансових операцій, що використовувалися злочинцями, комерційних зв'язків й особистих стосунків учасників злочинної групи, показань свідків та інших осіб, довідкових відомостей державних контролюючих органів, а також даних, одержаних під час проведення оперативно-розшукових заходів [273, с. 90].

У кримінальних провадженнях про шахрайство, пов'язане з діяльністю КС, об'єктами пошуку найчастіше є документи її фінансово-господарської діяльності, бухгалтерської і податкової звітності (справжні та з ознаками підробки), бланки документів з реквізитами (відбитками печаток, штампів, під-

писами посадових осіб), комп'ютерна техніка та електронні носії інформації (компакт-диски, флешки, електронні записні книжки, платіжні картки, смартфони тощо), гроші (готівка в національній та іноземній валюті), цінні папери, особисті речі (записні книжки, щоденники та ін.).

У криміналістичній літературі розглядаються окремі ситуації, що складаються при проведенні обшуків у справах про фінансові шахрайства: безконфліктні (проведення обшуку в осіб, безпосередньо не причетних до злочину) і конфліктні (обшук з метою вилучення предметів, документів та цінностей в осіб, причетних до злочину). У першому випадку слідчий часто обмежується вилученням добровільно наданих речей або документів. Однак більш поширеною є друга ситуація, до того ж будь-який обшук завжди має чітко виражений примусовий характер та пов'язаний із втручанням в особисте життя громадян, у сферу їх особистих інтересів [55, с. 86].

За ч. 1 ст. 159 КПК України, тимчасовий доступ до речей і документів полягає у наданні стороні кримінального провадження особою, у володінні якої знаходяться такі речі й документи, можливості ознайомитися з ними, зробити їх копії та, у разі прийняття відповідного рішення слідчим суддею, судом, вилучити їх (здійснити їх виїмку) [142]. Слідчий може вилучити ті документи, які є необхідними для подальшого проведення досудового розслідування.

Особа, у володінні якої знаходяться документи, зобов'язана надати стороні кримінального провадження можливість ознайомитися з ними тільки у разі прийняття слідчим суддею, судом рішення про тимчасовий доступ до документів у вигляді ухвали. Суб'єкт сторони, якому надано це рішення, має право ознайомитися з ними, зробити їхні копії або вилучити. Якщо певні документи вилучаються, то складається їхній опис, який вручається володільцю. В описі щодо документів вказуються їхня назва, зміст, кількість аркушів та інші дані, завдяки яким їх можна ідентифікувати. Копія опису вилучених документів долучається до кримінального провадження [2, с. 62].

Криміналістика віддавна приділяла значну увагу та надавала особливу доказову і тактичну значущість такій СРД, котра зараз називається пред'явлення для впізнання. У КПК України від 2012 р. порядок її проведення регламентується ст.ст. 228–230. З криміналістичної точки зору пред'явлення для впізнання – це СРД, що полягає у пред'явленні особі об'єктів, які вона спостерігала раніше у зв'язку з подією кримінального правопорушення, з метою встановлення їх тотожності чи відмінності [247, с. 285].

Пред'явлення для впізнання можна віднести до похідних СРД, оскільки його проведенню завжди передують допит, без якого пред'явлення для впізнання неможливе. Впізнання може проводитися як на початковому, так і на подальшому етапі розслідування, залежно від слідчої ситуації, що склалася. Скажімо, у разі наявності загрози втрати доказів впізнання мусять проводитися у невідкладному порядку (однак тільки після проведення допиту). Невиправдане зволікання тягне за собою негативні наслідки. Приміром, значний проміжок часу негативно впливає на пам'ять людини, яка може забути ознаки об'єктів, котрі сприймала раніше [272, с. 267].

Основними завданнями пред'явлення об'єктів для впізнання є такі: 1) встановити факт перебування певної особи на місці вчинення кримінального правопорушення; 2) встановити інші проміжні факти у провадженні; 3) встановити факт знайомства між особами, якщо одна з них це заперечує; 4) з'ясувати ознаки та індивідуальні характеристики об'єктів; 5) встановити особу, яка не має документів, або є підозри, що вона видає себе за іншу; 6) встановити особу невідомого трупа. Якщо особа заявляє, що не пам'ятає ознаки об'єкта і не може його впізнати, проводити пред'явлення для впізнання недоцільно. Також немає змісту пред'являти для впізнання одну особу іншій, якщо вони не заперечують, що знайомі. Також слід погодитися з думкою О. Я. Баєва, який наголошує, що якщо у слідчого є хоча б мізерні сумніви щодо успіху пред'явлення для впізнання, то його потрібно відкласти та використати спочатку всі інші реальні можливості для пере-

вірки висунутих версій у викритті підозрюваного [247, с. 285–286]. До речі, наочним прикладом вважається ухвала Верховного Суду щодо підстав визнання недопустимим доказом протоколу пред'явлення особи для впізнання. Такою обставиною було визнано те, що потерпілому обвинувачену особу спочатку було пред'явлено на вулиці без залучення до такого впізнання статистів, а вже через деякий час у службовому кабінеті проводилось пред'явлення такої особи за фотознімками. Крім того, особи на фотознімках, які пред'являлися для впізнання, мали інші ознаки зовнішності за тілобудовою, віком, зростом, були старші за обвинуваченого. З огляду на це, Верховний Суд залишив без змін вирок та ухвалу апеляційного суду щодо істотного порушення вимог кримінального процесуального закону та недоведеність вини обвинуваченого ОСОБА_1 [209].

Продовжуючи тему процесуальної регламентації проведення пред'явлення особи для впізнання, хочемо вдатися до аналізу норм ст. 228 КПК України. У ч. 6 цієї статті констатовано, що «за необхідності впізнання може проводитись за фотознімками, матеріалами відеозапису з додержанням вимог, зазначених у частинах 1 і 2 цієї статті. Проведення впізнання за фотознімками, матеріалами відеозапису виключає можливість у подальшому пред'явленні особи для впізнання» [142]. Вважаємо, що подібне формулювання дещо обмежує можливості слідчого під час доказування та дає можливість підозрюваній особі уникнути відповідальності за дійсно вчинене ним кримінальне правопорушення. Існують ситуації, коли слідчий встановив особу підозрюваного, але її місцезнаходження не відоме. Тому для впізнання слідчий використовує його фото чи відеозапис, де той зафіксований. Зважаючи на якість відеозапису чи давність зробленої фотографії, її можуть не впізнати під час пред'явлення для впізнання. Цей факт у подальшому підозрювана особа і її захисник можуть використовувати під час захисту. Тому пропонуємо друге речення ч. 6 ст. 228 КПК України викласти в такій редакції: «Проведення впізнання за фотознімками, матеріалами відеозапису не виключає можливість у подальшому пред'явленні особи для впізнання іншим способом».

Під час досудового розслідування, як пише К. О. Чаплинський, нерідко (в 37 % усіх випадків) злочинці намагаються зірвати проведення впізнання. До основних заходів впливу з їхнього боку можна віднести залякування, підкуп, шантаж, компрометацію, погрозу фізичною розправою та ін. З аналізу слідчої практики К. О. Чаплинський зробив висновок, що неабияку роль у протидії відіграють захисники підозрюваних, які визначають лінію їхньої поведінки, впливають на свідків. Отже, якщо у слідчого буде інформація щодо можливого зриву впізнання, він повинен ужити заходів для запобігання негативним наслідкам слідчої дії або відмовитись від проведення впізнання. Важлива роль у запобіганні злочинним проявам відводиться використанню оперативно-розшукової інформації [275, с. 158].

Згідно з положеннями ст.ст. 228–230 КПК України, об'єктами для впізнання можуть бути: 1) особи (поза візуальним та аудіоспостереженням, за фотознімками та матеріалами відеозапису, за голосом, за ходою); 2) труп; 3) речі [142]. У контексті досліджуваного нами виду шахрайства пропонуємо детальніше розглянути особливості проведення пред'явлення для впізнання особи та документів.

Найбільш складним з точки зору організації є пред'явлення для впізнання живої особи. Воно проводиться зазвичай у випадках, коли: особа, яка підлягає пред'явленню, не була раніше відома тому, хто буде впізнавати, але спостерігалася останнім у зв'язку зі злочинною подією; той, хто впізнає, знав раніше особу, яка пред'являється, але не може повідомити про неї необхідних даних (наприклад, не може повідомити її прізвище та ім'я); особа добре знайома тому, хто впізнає, однак вона це знайомство заперечує; особа, яку будуть впізнавати, видає себе за іншу.

Підставою для ухвалення слідчим рішення провести пред'явлення для впізнання є інформація, отримана ним від конкретної особи під час допиту. Така інформація дає можливість слідчому вважати, що під час пред'явлення для впізнання може бути досягнута мета впізнання. Інформація, що отримується від особи під час допиту, буває двох видів:

1) особа під час допиту заявляє, що вона добре запам'ятала прикмети (ознаки) особи (об'єкта) і може його впізнати. До того ж допитувана особа детально описує ці прикмети (ознаки);

2) особа під час допиту називає лише загальні риси особи (об'єкта), не може точно описати його прикмети (ознаки), але висловлює впевненість, що зможе його впізнати за сукупністю ознак, коли побачить [135, с. 368–369].

Під час допиту свідків чи потерпілих від шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, необхідно отримати відповіді на важливі запитання: чи була особа членом КС; чи знає вона когось із засновників КС або її учасників (членів спостережної ради, правління, членів кредитного комітету, бухгалтерських працівників та інших службових осіб КС, які безпосередньо здійснювали облік фінансової й господарської діяльності та складали звітність; осіб, які брали участь у проведенні окремих етапів господарської або фінансової діяльності (нотаріусів, банківських працівників та ін.); чи відомо, до компетенції якої посадової особи (осіб) входили повноваження з видачі кредиту. Також слідчий мусить зважати, що запам'ятовуванню, збереженню в пам'яті та відтворенню сприяють такі вагомні чинники, як: свідоме запам'ятовування об'єкта; невеликий проміжок часу, що минув із моменту сприйняття; нормальний стан організму; вік. Слідчий має запропонувати потерпілому (свідку) пригадати якомога більше ознак, що характеризують зовнішні прикмети шахрая.

Впізнання проводиться лише у тому разі, якщо допитана особа заявляє, що може впізнати особу чи річ, які він спостерігав раніше, і пам'ятає їх відмінні ознаки. У тих випадках, коли потерпілий (свідок) не може описати ознаки об'єкта, що підлягає впізнанню, однак стверджує, що зможе його упізнати, то недоцільно відмовлятися від проведення цієї СРД [272, с. 269]. Тобто під час розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, можуть виникнути дві ситуації: сприятлива та несприятлива. У сприятливій ситуації особа чітко вказує, за якими ознаками вона запам'ятала особу (стать, вік, зріст і

т. ін.), знає її повні анкетні дані (прізвище, ім'я, по батькові); володіє інформацією про її місце, роль та функції всередині КС; пам'ятає, коли саме та за яких обставин із підозрюваною особою відбулося знайомство; чітко вказує, які фінансові чи документальні операції здійснювала з певною особою. За несприятливої ситуації потерпіла особа, наприклад, не може чітко описати підозрюваного, недостатньо володіє інформацією про його місце в КС і якою саме діяльністю він займається; не може згадати повних анкетних даних особи, з якою уклала різного роду угоди чи договори; від кого саме приймала гроші чи кому їх передавала. Такі обставини можуть негативно вплинути на процес розслідування, приміром, підозрювана особа може заявляти, що ніколи не бачила і не спілкувалася з потерпілим, запевняти, що різного роду операції здійснювалися іншою посадовою особою КС тощо [104, с. 112–113].

Достовірність впізнання прямо залежить від фактору часу. Як свідчить практика, з плином часу слідчому необхідно дуже уважно підходити до пред'явлення для впізнання, оскільки прострочення навіть кількох днів іноді може поставити під сумнів об'єктивність та достовірність впізнання. Впізнання може проводитися як за місцем проведення досудового слідства, так і на місці події за умови, якщо ця обстановка є сприятливою для спостереження та порівняння ознак об'єктів [109, с. 277]. Під час добору учасників пред'явлення для впізнання слід враховувати, що як понятих не слід залучати: працівників правоохоронних органів; неповнолітніх; осіб, які мають фізичні або психічні вади; осіб, які не проживають за місцем проведення досудового слідства (оскільки можуть виникнути складнощі у разі потреби виклику до суду); громадян, які знайомі з особами, що пред'являються для впізнання (можуть виникнути сумніви в об'єктивності впізнання). Під час підбору об'єктів (статистів), з-поміж яких необхідно провести впізнання, слідчий мусить пам'ятати, що: 1) такі особи не мають бути пов'язаними із подією кримінального правопорушення; 2) їх повинно бути не менше трьох; 3) вони не повинні мати різких відмінностей у віці, зовнішності й одязі [274, с. 229].

У разі розслідування досліджуваного нами виду шахрайства слідчому не варто підбирати статистів із числа осіб, які є працівниками КС. На нашу думку, це пов'язано з тим, що такі особи не повинні бути причетними до події кримінального правопорушення, і в кожного працівника КС може бути особистий інтерес в досудовому розслідуванні (приховування негативних фактів, будь-якої інформації, яка стосується самої КС або її членів тощо); як наслідок – вони можуть так чи інакше нашкодити процесу розслідування. Про це варто також пам'ятати тоді, коли слідчий залучатиме понятих. Однак існують ситуації, коли слідчий обмежений в силах, засобах і часі проведення певних слідчих (розшукових) дій, то все ж таки є ймовірний варіант залучення співробітників та членів КС в ролі статистів чи понятих, але тоді це мусять бути «дрібні» працівники, які мають найменший інтерес у цьому розслідуванні. Подальше проведення пред'явлення особи для впізнання відбувається з дотриманням тактичних рекомендацій, розроблених наукою криміналістикою.

Пред'явлення для впізнання речей (документів) зазвичай проводять у тих випадках, коли під час кримінального провадження у розпорядження слідчого потрапляють речі (чи документи) і є підстави вважати, що вони мають певний зв'язок з подією кримінального правопорушення. Під час розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, такими документами будуть щонайперше: установчі документи КС (статут КС, протоколи загальних установчих зборів, засновницька угода, документи про затвердження порядку покриття витрат на реєстрацію; про затвердження положення про роботу окремих органів управління та формування спеціальних фондів; про визначення структури та політики надання послуг; про залучення та прийняття до КС та ін.); щорічні звіти діяльності КС; документи які підтверджують надання кредитів членам КС; платіжні доручення; податкові накладні; договори; акти на списання матеріальних цінностей та інші, які можуть стосуватися діяльності КС. Необхідність пред'явлення документів для впізнання у нашому випадку виникає тоді,

коли ці ж документи стали знаряддям чи засобом учинення шахрайства всередині КС.

Відповідно до загального правила, для пред'явлення речі підбирають ще не менш ніж три однотипні речі, які мають бути одного виду, якості та без різких відмінностей у зовнішньому вигляді. Врешті-решт усіх речей для пред'явлення повинно бути не менше чотирьох. Під час попереднього розміщення речей для впізнання рекомендується з понятими узгодити питання про черговість їх розташування, бажано біля кожного розмістити номер, провести їх фотографування, чимось накрити перед тим, як прийде той, хто буде впізнавати [247, с. 297]. У тому разі, якщо інших однорідних речей немає, то особі, яка впізнає, пропонується пояснити, за якими ознаками вона впізнала річ, яка їй пред'являється в одному екземплярі (такими ознаками в нашому випадку можуть бути фірмові бланки, які притаманні тій чи іншій КС; певне спеціальне маркування чи папір; характерні печатки, підписи, почерк, друкований шрифт тексту; факт виконання документа або окремих його частин конкретною особою; встановлення ознак, за якими особа впізнає, що були здійснені внесення змін у документ та ін.).

Однак не слід забувати, що для пред'явлення документа для впізнання потрібно підібрати ще три подібні документи. Слідчий навряд чи зможе знайти до оригіналу певного кредитного договору ще три такі майже ідентичні документи, які не будуть суттєво різнитися між собою, не буде робити їхні ксерокопіювання. Тому при розслідуванні шахрайства в сфері діяльності КС, на нашу думку, більш доцільно проводити пред'явлення документів під час допиту особи із постановкою конкретних запитань, які фіксуватимуться у протоколі допиту: чи впізнаєте Ви даний документ? чи брали участь у його укладанні? які сторони брали участь у його підписуванні? Чи Ви пам'ятаєте, де саме бачили цей документ вперше і надалі? за якими ознаками Ви впізнаєте цей документ?

Результати пред'явлення для впізнання є доказом у кримінальному провадженні і, як усі інші види доказів, підлягають оцінці. Слідчий повинен зважено підходити до оцінювання

результатів висвітленої СРД, висновку про достовірність й об'єктивність впізнання та його доказового значення. Якщо факт впізнання не викликає жодних сумнівів у вірогідності, але не відповідає або суперечить іншим фактичним даним, що встановлені у провадженні, то діяльність слідчого має бути спрямована на виявлення нових доказів і перевірку вже наявних з метою усунення протиріч [100, с. 121–125].

Трапляються ситуації, коли особа під час проведення пред'явлення для впізнання заявляє, що нікого не впізнала. Однак після завершення повідомляє слідчому, що вона впізнала конкретну особу, але не сказала про це з певних мотивів (побоялася розправи, їй погрожували, має матеріальну зацікавленість, жалість). Оскільки слідчий уже не має права провести повторне пред'явлення для впізнання, йому необхідно таку особу додатково допитати. Під час проведення такого допиту зазначають: 1) мотиви, через які той, хто впізнає, під час пред'явлення для впізнання не сказав слідчому, що впізнав особу з першого разу; 2) прикмети, за якими він упізнав, і місце, де перебувала особа, яку вона впізнала; 3) обставини, за яких вона бачила цю особу [135, с. 376–377].

До найпоширеніших способів фіксації СРД (окрім протоколу) можна віднести відеозапис. Зокрема, на це вказали 84% опитаних слідчих. Необхідність застосування відеозапису може виникнути у тих випадках, коли: для впізнання пред'являються унікальні речі; опис їхніх індивідуальних ознак становить певні складнощі; підозрюваний поводить провокативно або намагається вплинути на того, хто впізнає; наявний великий обсяг інформації, який за один раз запам'ятати та зафіксувати неможливо [274, с. 230].

Отже, на початковому етапі розслідування шахрайств, пов'язаних із діяльністю КС, доцільно проводити такий комплекс СРД: огляд (місця події та документів), допит (заявника, потерпілого, свідків), обшук чи тимчасовий доступ до документів, пред'явлення для впізнання, призначення експертиз. Паралельно з їх проведенням треба забезпечувати належне супроводження з боку працівників оперативних підрозділів.

Відповідно до проведеного нами анкетування, опитані вважають, що під час розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, у випадках, коли складно або неможливо отримати доказову інформацію гласно, доцільно проводити НСРД (100 %). Найбільш доцільними з них є: аудіо- та відео-контроль особи (91 %), зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (100 %), обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (77 %) та використання конфіденційного співробітництва (97 %) (див. Додаток А). Тому вважаємо за необхідне розглянути і цей засіб збирання та перевірки доказової інформації.

Згідно зі ст. 246 КПК України, НСРД є різновидом СРД, відомості про факт та методи проведення яких не підлягають розголошенню, за винятком випадків, передбачених Кодексом. Такими діями є: 1) втручання у приватне спілкування; 2) інші види негласних слідчих (розшукових) дій. НСРД проводяться у випадках, якщо відомості про злочин та особу, котра його вчинила, неможливо отримати в інший спосіб [262, с. 163].

Негласність означає неочевидність, прихованість слідчих (розшукових) дій від осіб, які в них не беруть участі, зокрема від співробітників слідчих та оперативних підрозділів, але насамперед від об'єктів, щодо яких вони проводяться. Така форма проведення слідчих (розшукових) дій дає змогу попередити можливу протидію розслідуванню злочину, гарантувати безпеку учасників кримінального провадження, зібрати відомості про злочин та особу, яка його вчинила [143, с. 554].

Правовою підставою здійснення НСРД оперативними підрозділами НПУ, є письмове доручення слідчого або прокурора в кримінальному провадженні. В такому разі на час проведення зазначених дій працівник оперативного підрозділу набуває повноважень слідчого. Звертаємо увагу, що працівники оперативних підрозділів не мають права здійснювати процесуальні дії у кримінальному провадженні за власною ініціативою або звертатися з клопотаннями до слідчого судді чи прокурора (ст. 41 КПК України) [142]. Згадані положення, на нашу думку, є цілком логічними, оскільки слідчі для безпосе-

реднього проведення НСРД нині не мають ні засобів, ні часу, ні відповідних професійних навичок. За своїм змістом НСРД майже повністю збігаються з ОРЗ, а відрізняються лише колом суб'єктів ініціативи та юридичною формою.

У руслі висвітлення питання методики розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, пропонуємо детальніше розглянути порядок проведення таких НСРД, як обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267 КПК України) та аудіо-, відеоконтроль особи (ст. 260 КПК України), оскільки саме результати їх проведення можуть бути найбільш ефективними в процесі збору доказової інформації.

Обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи проводиться: по-перше, у випадках, якщо відомості про злочин та особу, яка його вчинила, неможливо отримати в інший спосіб; по-друге, тільки у кримінальному провадженні щодо тяжких або особливо тяжких злочинів; по-третє, на підставі ухвали слідчого судді, у межах територіальної юрисдикції якого знаходиться орган досудового розслідування. Згідно зі ст. 267 КПК України, слідчий має право обстежити публічно недоступні місця, житло чи інше володіння особи шляхом таємного проникнення в них, зокрема з використанням технічних засобів, з метою: 1) виявлення і фіксації слідів учинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, речей і документів, що мають значення для досудового розслідування; 2) виготовлення копій чи зразків зазначених речей і документів; 3) виявлення та вилучення зразків для дослідження під час досудового розслідування тяжкого або особливо тяжкого злочину; 4) виявлення осіб, які розшукуються; 5) встановлення технічних засобів аудіо-, відеоконтролю особи [142].

Згідно з Інструкцією «Про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні» від 16.11.2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5, обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи полягає у таємному проникненні слідчого чи уповноваженої особи без відома вла-

сника чи володільця, приховано, під псевдонімом або із застосуванням технічних засобів у приміщення та інше володіння для встановлення технічних засобів аудіо-, відеоконтролю особи або безпосередньо з метою виявлення й фіксації слідів злочину, проведення огляду, виявлення документів, речей, що мають значення для досудового розслідування, виготовлення копій чи їх зразків, виявлення осіб, які розшукуються, або з іншою метою для досягнення цілей кримінального провадження [214].

При цьому КПК України (ч. 2 ст. 233) під житлом особи розуміє будь-яке приміщення, яке знаходиться у постійному чи тимчасовому володінні особи, незалежно від його призначення і правового статусу, та пристосоване для постійного або тимчасового проживання в ньому фізичних осіб, а також всі складові частини такого приміщення. Наприклад, у цьому сенсі до житла можна віднести: 1) особистий будинок з усіма приміщеннями, які призначені для постійного чи тимчасового проживання в них, а також ті приміщення, які хоча й не призначені для постійного чи тимчасового проживання в них, але є складовими будинку; 2) будь-яке житлове приміщення, незалежно від форми власності, яке належить до житлового фонду і використовується для постійного або тимчасового проживання (будинок, квартира в будинку будь-якої форми власності, окрема кімната в квартирі тощо); 3) будь-яке інше приміщення або забудова, які не належать до житлового фонду, але пристосовані для тимчасового проживання (дача, садовий будинок тощо).

Не є житлом приміщення, спеціально призначені для утримання осіб, права яких обмежені за законом (слідчі ізолятори, ізолятори тимчасового тримання, приміщення з примусового утримання осіб у зв'язку відбуттям покарання тощо). Під іншим володінням особи розуміються транспортні засоби, земельні ділянки, гаражі, магазини, кафе, бари, їдальні, ресторани, майстерні, заводи, фабрики, офіси інші будівлі чи приміщення побутового, службового, господарського, виробничого та іншого призначення, які перебувають у володінні особи,

тобто такі об'єкти (природного походження та штучно створені), які за своїми властивостями дають змогу туди проникнути і зберегти або приховати певні предмети (речі, цінності) [261, с. 149].

Обстеження публічно недоступних місць як НСРД здійснюються таємно від власників та інших зацікавлених осіб, що, своєю чергою обмежує конституційне право громадян на недоторканність житла, й тому таке обстеження, проведене без дозволу суду, буде незаконним і не матиме доказової сили. Публічно недоступним є місце, до якого неможливо увійти або в якому неможливо перебувати на правових підставах без отримання на це згоди власника, користувача або уповноважених ними осіб. У контексті розслідування шахрайства, яке вчиняється в сфері діяльності КС, такими приміщеннями можуть бути будинки, офіси, де фактично розміщена КС і які мають юридичну адресу (адже саме приміщення, в якому розташовується КС, може належати фізичній особі на праві приватної власності; щоб мати право на доступ до такого приміщення, обов'язково потрібен дозвіл власника приміщення); житлові будинки, земельні ділянки, транспортні засоби та інше володіння членів (засновників) КС, що належить їм на праві приватної власності [59, с. 220].

Під проникненням слід розуміти вторгнення в закрите чи незакрите (незамкнене) приміщення або житло. Воно може здійснюватися як з подоланням перешкод (замків, закритих дверей, вікон, люків та ін.), так і без цього, наприклад, із використанням того, що особи (особа) залишили приміщення (житло) незачиненим, без охорони. Проникнення може бути здійснене також за допомогою різних технічних пристроїв і засобів, тобто коли бажаний результат досягається без входження у відповідне приміщення.

Клопотання слідчого про надання дозволу на проведення цієї НСРД має бути узгоджене з прокурором. Слідчий суддя зобов'язаний розглянути клопотання протягом шести годин з моменту його отримання. Розгляд клопотання здійснюється за участю особи, яка його подала. Рішення про обстеження

публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи мусить бути постановлено слідчим суддею в порядку, передбаченому ст.ст. 246, 248 і 249 КПК України. У такому рішенні (ухвалі) обов'язково зазначається строк її проведення, який може бути продовжений слідчим суддею у порядку, передбаченому ст. 249 КПК України. За загальним правилом, строк дії ухвали слідчого судді про дозвіл на проведення НСРД не може перевищувати два місяці. Якщо слідчий, прокурор вважають, що проведення НСРД потрібно продовжити, то слідчий за погодженням з прокурором або прокурор має право звернутися до слідчого судді з клопотанням про постановлення ухвали згідно з вимогами ст. 248 КПК України. Під час негласного обстеження публічно недоступних місць допускаються фотографування, копіювання, позначка виявлених об'єктів за допомогою спеціальних хімічних речовин, встановлення технічних засобів аудіо-, відеоконтролю особи. Вилучення або заміна виявлених під час обстеження зразків (предметів) для дослідження допускається у виняткових випадках з дозволу керівника дії. Доречно зауважити, що застосування технічних засобів під час проведення обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи є вимушеним захисним заходом суспільства і держави в боротьбі зі злочинністю. Межі повноважень суб'єктів застосування спеціальної техніки і проведення технічних заходів суворо регламентуються законами України [142].

У процесі обстеження проводиться огляд приміщень, будинків, ділянок місцевості та об'єктів, розташованих на них. Обстеження як огляд полягає у візуальному, слуховому і запаховому вивченні обстановки у відвідуваному об'єкті з метою виявлення, вилучення і дослідження предметів, які мають причинний зв'язок з обставинами вчинення злочинів, підозрюваними тощо. У разі розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, предметами пошуку можуть бути: різноманітні документи, адже саме в них міститься вся основна інформація про діяльність КС; грошові внески, адже їх специфічною ознакою є те, що вони належать членам КС; майно

КС. У разі виявлення необхідних документів, що становлять інтерес досудового розслідування та можуть містити сліди вчинення злочину, а також грошей, майна, що становить предмет злочину, можна виготовити копії таких речей і документів, фототаблиці, аудіо-, відеозаписи. На нашу думку, а також враховуючи специфіку описуваного нами виду шахрайства, такі дії доцільно проводити, щоб у подальшому, спираючись на результати проведеної НСРД, можна було провести необхідні СРД, такі як ОМП та обшук з подальшим вилученням вищеописаних речей (документів).

Згідно з ч. 1 ст. 252 КПК України, фіксація ходу й результатів НСРД має відповідати загальним правилам фіксації кримінального провадження. За результатами їх проведення складається протокол, до якого в разі потреби долучаються додатки. Такий протокол з додатками не пізніше ніж через 24 години з моменту припинення проведення НСРД передається прокуророві. Прокурор уживає заходів щодо збереження отриманих під час проведення обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи речей і документів, які планує використовувати у кримінальному провадженні [45, с. 48–50].

Одним із різновидів втручання у приватне спілкування є аудіо- та відеоконтроль особи. Так, ст. 260 КПК України передбачено, що аудіо- та відеоконтроль особи проводиться без її відома на підставі ухвали слідчого судді, якщо є достатні підстави вважати, що розмови цієї особи або інші звуки, рухи, дії, пов'язані з її діяльністю або місцем перебування тощо, можуть містити відомості, які мають значення для досудового розслідування [142].

Метою аудіоконтролю особи є спостереження за діями та розмовами особи (шляхом прослуховування та фіксації розмов) у будь-якому місці її перебування, незважаючи на те що це місце є її власністю чи вона там перебуває тимчасово. НСРД з аудіоконтролю проводяться за допомогою спеціальних технічних засобів фіксації інформації. Однією з особливостей аудіоконтролю є те, що він може бути епізодичним, тобто на необхідний проміжок часу, однак, як правило, аудіоконтроль

особи здійснюється цілодобово, тому що особа, котра може бути причетна до протиправних дій, може в будь-який момент часу надати чи спробувати передати іншим особам інформацію, яка може мати значення (доказове чи орієнтуюче) для кримінального провадження [156, с. 335–336].

Метою відеоконтролю є візуальне негласне спостереження за діями особи (шляхом відеозапису та аудіофіксації) у будь-якому місці її перебування для отримання інформації, яка має значення для досудового розслідування. Відеоконтроль проводиться шляхом негласного візуального спостереження за діями особи, її розмовами, поведінкою спеціальними підрозділами за допомогою спеціальних технічних засобів. Відеоконтроль може здійснюватися у будь-якому місці перебування особи, зокрема в житлі або в іншому володінні особи, у приміщеннях, транспортних засобах та інших місцях. Відеозапис дає змогу більш детально зібрати необхідну інформацію, ретельно вивчити дії осіб, отримати повну інформацію, що стосується діяльності підозрюваної у вчиненні кримінального правопорушення особи [142].

Результатом його проведення є закріплені у формі протоколу про проведення відповідної НСРД фактичні дані, що мають значення для кримінального провадження і відображають зміст розмов, інших звуків, рухів, дій, що одержані внаслідок використання спеціальних технічних засобів, а також отримання аутентичних даних у вигляді аудіо- чи відеозапису, за допомогою якого можна встановити наявність або відсутність обставин, які мають значення для кримінального провадження і підлягають подальшому доказуванню у суді [244, с. 161–163].

У разі зникнення особи, підозрюваної у вчиненні шахрайства, продовженні нею протиправної діяльності, тискові на свідків чи потерпілого, позитивні результати можна отримати шляхом зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (ст. 263 КПК України) [142]. Об'єктом у цьому випадку буде приватне спілкування у вигляді передавання каналами зв'язку інформації від однієї особи до іншої,

зміст якої має значення для досудового розслідування [67, с. 202]. Таким чином, можна стверджувати, що на сьогодні ця НСРД є найбільш продуктивним способом отримання криміналістичної інформації в сучасному кримінальному провадженні, зокрема щодо розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС.

Для виконання завдань ОРД оперативним підрозділам НПУ надається право мати гласних і негласних штатних та позаштатних працівників. Для такого співробітництва потрібна добровільна згода як оперативного підрозділу органу, котрий здійснює ОРД, так і громадян, котрі беруть на себе виконання обов'язків гласних і негласних штатних працівників. Згода громадян на встановлення співробітництва з оперативними підрозділами НПУ оформляється зазвичай у письмовій формі й може мати постійний чи тимчасовий характер [48, с. 170].

ОРД та її ключовий елемент – конфіденційне співробітництво посіли чільне місце в державній соціальній діяльності лише після прийняття 18 лютого 1992 р. ЗУ «Про оперативно-розшукову діяльність». Цей Закон, як пишуть М. Корчовий та К. Ольшевський, з таємної, закритої діяльності перетворив конфіденційне співробітництво на складну, різнобічну форму діяльності держави у сфері протидії злочинності, зміст якої становлять дії, що охоплюють різноманітні за своєю сутністю правовідносини (державно-правові, адміністративно-правові, організаційно-управлінські, трудові, фінансові, соціально-правового захисту, у сфері інформаційної діяльності тощо), та заходи, спрямовані на створення умов, надання допомоги у виконанні завдань із протидії злочинності, забезпечення ефективності роботи осіб, які здійснюють конфіденційне співробітництво, використання отриманих від нього відомостей у правоохоронній діяльності, а також додержання законності та забезпечення безпеки осіб, яких залучають до виконання завдань ОРД [120, с. 67–68].

Вагомий внесок у наукове розроблення правових засад конфіденційного співробітництва НПУ зробили відомі вчені, зокрема: О. І. Алексеев, В. М. Атмажитов, О. М. Бандурка, В. Б. Виш-

ня, А. Ф. Возний, Д. В. Гребельський, О. Ф. Долженков, Л. М. Калинкович, І. П. Козаченко, О. Г. Лекарь, В. А. Лукашов, Д. Й. Никифорчук, М. А. Погорецький, В. М. Рудик, І. В. Сервецький, Г. К. Сінілов, О. Ю. Шумилов, І. р. Шинкаренко та ін.

Загальні засади конфіденційного співробітництва визначаються положеннями ст. 275 КПК України. Під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій слідчий має право використовувати інформацію, отриману внаслідок конфіденційного співробітництва з іншими особами, або залучати цих осіб до проведення негласних слідчих (розшукових) дій у випадках, передбачених КПК України [142]. При цьому законодавець застосовує термін «інші особи» як узагальнене визначення, що характеризує будь-яких осіб, які сприяють правоохоронним органам у проведенні НСРД.

Ми розділяємо думку П. В. Горбенко, котрий стверджує, що конфіденційне співробітництво – це таємні, негласні відносини, які встановлюються детективами НАБУ, оперативними підрозділами НПУ, СБУ та іншими уповноваженими органами з громадянином України, іноземцем або особою без громадянства для отримання на засадах добровільності та конспіративності доказової, розвідувальної, контррозвідувальної, орієнтовної та іншої інформації, що може бути використана для вирішення завдань кримінального провадження. Законодавець заборонив здійснювати роботу щодо залучення до конфіденційного співробітництва фізичних та юридичних осіб, які не уповноважені здійснювати оперативно-розшукову діяльність, та чітко вказав, що залучення таких осіб можливе у випадках, передбачених КПК України. Інструкції, накази, інші відомчі акти (їх частини), які не відповідають цьому положенню КПК України, не є чинними. Проаналізувавши визначення конфіденційного співробітництва, можна висновувати, що існують дві форми сприяння громадян органам Національної поліції, а саме: використання інформації, одержаної від конфідента під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій; залучення конфідента до проведення негласних слідчих (розшукових) дій [48, с. 171–173].

На сьогодні немає єдності думок щодо напрямів використання відомостей, отриманих під час здійснення ОРД в рамках конфіденційного співробітництва. Г. О. Душейко, спираючись на узагальнення наукових досліджень, дійшов висновків, що основними напрямками реалізації оперативно-розшукової інформації, отриманої під час конфіденційного співробітництва, її використання: 1) для вирішення питання про порушення кримінального провадження за оперативними матеріалами; 2) при прийнятті деяких процесуальних рішень, які не підлягають обґрунтуванню доказами (про затримання підозрюваних, проведення обшуку, обрання запобіжного заходу); 3) для вибору конкретних тактичних прийомів здійснення слідчих дій (тактика затримання на місці злочину, огляд, обшук, допит підозрюваних і свідків); 4) як джерела доказів (за наявності відповідних умов предмети й документи, отримані негласним шляхом, згодом набувають доказового значення) [63, с. 99]. П. В. Горбенко виокремлює такі напрями використання інформації, здобутої під час конфіденційного співробітництва, в процесі розслідування кримінальних правопорушень:

1) вирішення питання про відкриття кримінального провадження. Обов'язковою умовою для прийняття рішення про відкриття кримінального провадження, крім належного приводу, є наявність відповідних підстав, тобто така сукупність і якість фактичних даних, отриманих з допомогою конфідентів, що дозволяє зробити обґрунтоване припущення про вчинення чи підготовку до вчинення злочину, наявність ознак певного діяння і його кримінальної протиправності. З огляду на це особливої актуальності набуває проведення цілеспрямованих пізнавальних дій для залучення певної сукупності відомостей щодо прийняття обґрунтованого рішення, інакше кажучи – інформаційного забезпечення процесу прийняття рішення про відкриття кримінального провадження. Оскільки процесуальним законом заборонено проведення слідчих дій, за деякими винятками, єдиною можливістю забезпечити пізнання первісних ознак злочину вважаються саме заходи ОРД переважно з використанням негласних можливостей;

2) використання результатів ОРД, здобутих під час конфіденційного співробітництва, під час організації та проведення СРД. Наявність оперативної інформації, отриманої під час конфіденційного співробітництва, дає можливість тактично правильно провести допит і переконати допитуваного надавати правдиві показання, провести повторний або додатковий огляд місця події, огляд ділянок місцевості й приміщень, які раніше не були досліджені, орієнтувати на провадження інших видів слідчого огляду, що диктуються обставинами, вжити заходів, спрямованих на поліпшення умов огляду тощо [48, с. 175–176].

Вищевказані напрями використання конфіденційного співробітництва, на нашу думку, повною мірою можуть реалізовуватися і під час розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС (окрім п. 2, оскільки положення КПК України передбачають обґрунтування потреби проведення обшуку чи обрання відповідного запобіжного заходу). Однак у разі проведення самого обшуку це буде ефективним, оскільки аналіз оперативної інформації дає змогу слідчому одержати відомості про об'єкти, які необхідно знайти, їхні ознаки, можливі місця зберігання тощо. Також це допомагає слідчому припинити спроби змови зі співучасниками й свідками, спрогнозувати хитрощі, до яких має намір удатися допитуваний, вивчити особливості особистості допитуваного й застосувати на основі отриманих знань найефективніші в заданій слідчій ситуації тактичні прийоми [106, с. 363–366].

ВИСНОВКИ

У монографії здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове вирішення наукового завдання, що виявляється у розробці окремої методики розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС. Відтак сформульовано низку висновків, пропозицій і рекомендацій, спрямованих на досягнення поставленої мети, а саме:

1. Кредитна спілка є однією з кооперативних форм самоорганізації населення, яка сприяє перетворенню грошових заощаджень громадян (членів КС) у фінансові ресурси, що допомагають задовольнити їхні потреби у фінансовій сфері. Процес становлення та розвитку КС в Україні охоплює три етапи: 1) 1992–2001 рр., який характеризується відсутністю системи державного регулювання діяльності КС; 2) 2001–2006 рр., коли приймалися основні законодавчі акти, що регулюють діяльність КС; 3) 2007 р. і понині, коли поступово налагоджується регуляторна політика в сфері діяльності КС. Шахрайство, пов'язане з діяльністю КС, – це передбачене КК України суспільно небезпечне діяння, учинене особою (або групою осіб) із корисливих мотивів шляхом обману чи зловживання довірою членів КС та спрямоване на заволодіння майном КС.

2. Криміналістичну характеристику шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, доцільно розглядати як систему зведених відомостей про найтипівші ознаки цього кримінального правопорушення, що мають криміналістичне значення, відображають закономірні зв'язки між ними та слугують основою для наукового і практичного вирішення завдань розслідування. Структуру криміналістичної характеристики зазначеного виду кримінального правопорушення становлять: 1) спосіб вчинення шахрайства (його підготовка, безпосереднє вчинення та приховування); 2) час і місце вчинення шахрайства; 3) особа

шахрая; 4) предмет посягання; 5) типові сліди шахрайства. Головною відмінністю від інших видів шахрайства доречно назвати предмет посягання, яким є власність КС.

3. Процес розслідування шахрайства, пов'язаного діяльністю КС, доцільно умовно розділити на два етапи – початковий (починається з моменту внесення відомостей до ЄРДР та закінчується після виконання усіх невідкладних дій і заходів, необхідність проведення яких продиктована конкретними умовами, що склалися на початку розслідування) та подальший (починається за умови наявності чи відсутності підозрюваного та закінчується складанням обвинувального акта і направлення провадження до суду).

Для початкового етапу розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, характерні такі типові слідчі ситуації: 1) кримінальне провадження розпочато на підставі матеріалів, зібраних за результатами спеціальних перевірок або з інших гласних джерел; 2) кримінальне провадження розпочато на підставі матеріалів, зібраних оперативними підрозділами; 3) кримінальне провадження розпочато під час розслідування іншого кримінального правопорушення. На цьому етапі висуваються типові слідчі версії щодо самої події (було вчинено шахрайство, було вчинено інше кримінальне правопорушення, шахрайства вчинено не було), причетних до неї осіб (вчинено однією особою чи групою осіб, членом КС чи сторонньою особою), конкретного способу шахрайства, часу його вчинення та предмета посягання.

На подальшому етапі розслідування можливі такі типові слідчі ситуації: 1) особа підозрюваного встановлена, вона затримана і їй повідомлено про підозру; 2) особа підозрюваного встановлена, місце її знаходження відоме, однак зібраних доказів недостатньо, щоб повідомити про підозру; 3) особа підозрюваного встановлена, місце її перебування невідоме, зібраних доказів достатньо, щоб повідомити про підозру; 4) особа підозрюваного не встановлена, зібраних доказів недостатньо, щоби стверджувати про наявність шахрайства. На цьому етапі розслідування типові слідчі версії висуваються стосовно якихось ще не встановлених чи не до кінця з'ясованих обставин

учинення шахрайства (особи шахрая та місця його перебування, документів).

4. Одним зі засобів підвищення ефективності розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, є планування, потреба й доцільність якого виникає за умови наявності факторів, що свідчать про складність кримінального провадження: 1) велика кількість епізодів злочинної діяльності; 2) значна кількість слідчих версій щодо обставин вчинення шахрайства; 3) значна кількість осіб, причетних до вчинення шахрайства; 4) необхідність проведення розслідування у різних місцях (різних районах, областях); 5) потреба у проведенні значної кількості СРД за короткий проміжок часу; 6) необхідність проведення розслідування різними мовами (наявність серед учасників кримінального провадження іноземців).

У ході розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, суттєве значення має злагоджена взаємодія слідчого у процесуальній та непроцесуальній формах з іншими органами та підрозділами. Така взаємодія характеризується наявністю двох і більше суб'єктів, регламентацією нормативно-правовими актами, наявністю спільних інтересів, пов'язаних із досягненням завдань розслідування конкретного кримінального провадження. Типовими суб'єктами такої взаємодії є: прокурор, слідчий суддя, слідчий, працівник оперативного підрозділу, спеціаліст, експерт, представники органів державної влади та місцевого самоврядування, працівники і члени КС.

5. Під час розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, перед слідчим виникає потреба вирішення стратегічних (окреслених ст.ст. 2 і 91 КПК України) та тактичних завдань (затримання чи розшук підозрюваного, встановлення можливих співучасників, виявлення ознак інших кримінальних правопорушень та корумпованих зв'язків, нейтралізація протидії, пошук доказової інформації та забезпечення її збереження тощо). Для їх вирішення зазвичай використовують різноманітні тактичні операції. З-поміж типових тактичних операцій, що можуть проводитися під час розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, доцільно назвати такі:

«Документ», «Співучасники», «Позичальник», «Кредитор», «Забезпечення відшкодування збитків», «Захист доказів», «Розшук підозрюваного» та «Вивчення особи підозрюваного».

6. Використання спеціальних знань під час розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, є доцільним для встановлення та пояснення його обставин. Слідчі не можуть безпосередньо застосовувати такі знання для збирання і дослідження доказів, оскільки обсяг відомих йому спеціальних знань обмежений і він є представником сторони обвинувачення. Основними процесуальними формами використання спеціальних знань є залучення спеціаліста (найперше фахівця-економіста) до участі в процесуальних діях (допиту, обшуку) та призначення судових експертиз, а непроцесуальними – консультативно-довідкова та аналітична допомога фахівця у відповідній сфері. Важливе значення для встановлення обставин вчинення такого виду шахрайства мають судово-економічна та криміналістичні (почеркознавча, техніко-криміналістичного дослідження документів, трасологічна) експертизи.

7. Узагальнення судово-слідчої практики дає підстави стверджувати, що серед СРД, які необхідно проводити під час досудового розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, варто назвати: огляд (місця події, документів); допит (потерпілого, свідків, підозрюваного); одночасний допит; пред'явлення для впізнання (особи, речей), обшук. Також дієвим буде проведення такої процесуальної дії, як тимчасовий доступ до речей і документів. Специфіка тактики їх проведення найперше визначається тим, що слідчому доводиться діяти у специфічній обстановці (приміщення КС), отримувати, шукати та аналізувати документи специфічного змісту, допитувати осіб, які володіють відповідними знаннями у господарській сфері та оперують відповідною термінологією. Факторами, що впливають на їх ефективність, є: своєчасність, достатність часу та ретельність підготовки до проведення, можливість залучити потрібного спеціаліста, грамотне використання технічних засобів фіксації та правильність застосування рекомендованих тактичних прийомів.

Залежно від складності розслідування шахрайства та змоги отримати доказову інформацію можуть виникнути підстави та необхідність у проведенні таких НСРД, як обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267 КПК України), аудіо- та відеоконтроль особи (ст. 260 КПК України), зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (ст. 263 КПК України) та використання конфіденційного співробітництва. Такі види СРД дають змогу попередити можливу протидію розслідуванню, зібрати потрібну доказову базу, гарантувати безпеку учасникам кримінального провадження тощо.

8. Для забезпечення більш ефективного розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю КС, а також інших видів кримінальних правопорушень пропонуємо в чинні нормативно-правові акти внести такі зміни:

– друге речення ч. 6 ст. 228 КПК України викласти в такій редакції: «Проведення впізнання за фотознімками, матеріалами відеозапису не виключає можливість у подальшому пред'явленні особи для впізнання іншим способом»;

– в Інструкцію з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами НПУ в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні, затверджену Наказом МВС України від 07.07.2017 р. № 575, включити розділ, у якому б відображалися особливості організації взаємодії при розслідуванні кримінальних правопорушень проти власності (зокрема шахрайства).

ЛІТЕРАТУРА

1. Абламський С. Є., Юхно О. О., Лук'яненко Ю. В. Взаємодія слідчого з іншими органами і підрозділами при розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень: навч. посібник / за заг. ред. О. О. Юхна. Х.: ХНУВС, 2017. 152 с.

2. Алексеєва-Процюк Д. О. Особливості проведення тимчасового доступу до речей та документів для отримання інформації від операторів мобільного зв'язку. *Митна справа*. 2013. № 6 (90). Ч. 2. Кн. 1. С. 58–65.

3. Аленін Ю. П. Шляхи вдосконалення початку досудового розслідування. *Наукові праці НУ «Одеська юридична академія»*. 2013. Т. 13. С. 175–184.

4. Анапольська А. І. Розслідування шахрайств і пов'язаних із ними злочинів, вчинених у сфері функціонування електронних розрахунків: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Х., 2011. 18 с.

5. Аржевітин С. М. Кредитні спілки – цеглинка у підвалинах відродження підприємництва в Україні. *Вісник кредитних спілок*. 2000–2001. С. 11–19.

6. Аріт К. В. Особливості проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування злочинів у сфері економічної діяльності. *Право і Безпека*. 2013. № 2. С. 106–112.

7. Афанасенко С. І. Обман як спосіб вчинення шахрайства. *Науковий вісник КНУВС*. 2007. № 6. С. 82–86.

8. Афанасенко С. І. Віктимологічна профілактика шахрайства: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. К., 2013. 278 с.

9. Бабошин А. М. Прокурорський нагляд за законністю початку досудового розслідування злочинів у сфері банківського кредитування. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2014. № 2. С. 187–190.

10. Безруков Д. В. Використання оперативно-технічних засобів щодо протидії злочинам проти власності підрозділами карного розшуку: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Кривий Ріг, 2006. 230 с.

11. Белкин Р. С. Курс советской криминалистики: в 3-х т. М.: Юристъ, 1979. Т. III. 346 с.
12. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике. М.: Юрид. лит., 1988. 304 с.
13. Белкин Р. С. Курс криминалистики: в 3 т. М.: Юристъ, 1997. Т. 3. Криминалистические средства, приемы и рекомендации. 480 с.
14. Берзинь О. А. Криминалистические подходы к моделированию преступной деятельности. *Российское право: состояние, перспективы, комментарии*. 2011. № 4. С. 133–143.
15. Бишевец О. В. Використання спеціальних знань у доказуванні в кримінальних провадженнях. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 2. С. 187–193.
16. Бідняк Г. С. Використання спеціальних знань при розслідуванні шахрайств: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Дніпро, 2018. 218 с.
17. Бідняк Г. С. Теорія і практика використання спеціальних знань при розслідуванні шахрайств: монографія. Дніпро: ДДУВС, 2019. 152 с.
18. Біла книга. Майбутнє регулювання кредитних спілок. Національний банк України. К., 2020. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/White_paper_KS_2020.pdf?v=4
19. Благута Р. І., Остапчук М. С. Формування та застосування типових тактичних операцій під час розслідування розбоїв, учинених неповнолітніми. *Молодий вчений*. 2016. № 8. С. 59–65.
20. Богинский В. Е. Система тактических приемов допроса подозреваемого: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Х., 1980. 17 с.
21. Бондар Г. Ю. Проблеми визначення сутності та значення взаємодії в діяльності слідчих правоохоронних відомств. *Вісник ХНУВС*. 2003. Вип. 22. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnvvs_2003_0
22. Бортник Н. П., Коваль М. М. Криміналістичні завдання початкового етапу розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 1. С. 301–303.
23. Брусковська К. І. Стан та особливості розвитку кредитних спілок України. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2008. № 7. С. 90–95.

24. Василенко В. Д. Поняття часу вчинення злочину як ознаки об'єктивної сторони складу злочину: порівняльний аналіз. *Судова апеляція*. 2015. Вип. 1 (38). С. 25–30.

25. Ведерников Н. Т. Личность преступника как элемент криминалистической характеристики преступления. Криминалистическая характеристика преступлений: сб. науч. трудов. М., 1984. С. 74–77.

26. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

27. Версаль Н. І. Кредитні спілки як ефективна форма мікрокредитування. *Економіка АПК*. 2002. № 7. С. 89–92.

28. Взаємодія слідчого з іншими підрозділами під час досудового розслідування: навч. посібник / Р. І. Благута, А. І. Кунтій, А. Я. Хитра. Львів: ЛьвДУВС. 2018. 204 с.

29. Вирок Куп'янського міськрайонного суду Харківської обл. від 10.11.2016 р. у справі № 628/3029/16-к. URL: <http://reustr.court.gov.ua/Review/62613056>

30. Вирок Рівненського міського суду Рівненської обл. від 29.01.2015 р. у справі № 569/2366/14-к. URL: <http://reustr.court.gov.ua/Review/42545351>

31. Вирок Соснівського районного суду м. Черкаси від 16.04.2015 р. у справі № 712/2280/15-к. URL: <http://www.reustr.court.gov.ua/Review/43625569>

32. Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської обл. від 08.11.2016 р. у справі № 712/8795/12. URL: <http://reustr.court.gov.ua/Review/63971094>

33. Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської обл. від 13.08.2015 р. у справі № 161/12024/15-к. URL: <http://reustr.court.gov.ua/Review/48342866>

34. Волобуєв А. Ф. Загальні положення криміналістичної методики: лекція. Х.: Ун-т внутр. справ, 1996. 36 с.

35. Волобуєв А. Ф. Етапи розслідування в криміналістичній методиці. *Вісник Університету внутрішніх справ*. 1999. Вип. 5. С. 28–37.

36. Волобуєв А. Ф. Тактичні завдання розслідування розкранданий майна у сфері підприємницької діяльності. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 1999. № 3. С. 84–90.

37. Волобуєв А. Ф. Розслідування і попередження розкрадань майна у сфері підприємництва: навч. посібник / за ред. О. М. Бандурки. Х.: Рубікон, 2000. 336 с.

38. Волобуєв А. Ф. Наукові основи комплексної методики розслідування корисливих злочинів у сфері підприємництва: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.09. Х., 2002. 427 с.

39. Волохова О. В. Современные способы совершения мошенничества: особенности выявления и расследования: учеб. пособие. М.: Юрлитинформ, 2005. 128 с.

40. Волчецкая Т. С. Ситуационный подход в практической и исследовательской криминалистической деятельности: учеб. пособие. Калининград: Изд-во КГУ, 2001. 99 с.

41. Гаєцька-Колотило Я. З. Про правове становище кредитних спілок в Україні. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 10. С. 72–77.

42. Гелей С. Д., Пастушенко Р. Я. Теорія та історія кооперації: підручник. К.: Знання, 2006. 513 с.

43. Головин А. Ю. Криминалистическая систематика: монография. М.: ЛексЭст, 2002. 305 с.

44. Головін С. В. Криміналістична характеристика шахрайства відносно власності особи та її використання на початковому етапі розслідування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Х., 2008. 21 с.

45. Гольдберг Н. О. Забезпечення конституційних прав і свобод особи при проведенні негласних слідчих (розшукових) дій у її житлі та іншому володінні. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2016. Вип. 2. С. 47–58.

46. Гончаренко В. В. Кредитні спілки як фінансові кооперативи. *Финансовые услуги*. 2002. № 1-2. С. 13–19.

47. Гора І. В. Поняття спосіб вчинення злочину та його значення в розкритті та розслідуванні. *Закон и жизнь*. 2012. № 9. С. 35–39.

48. Горбенко П. В. Напрями використання відомостей, отриманих під час конфіденційного співробітництва. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2016. Вип. 4. С. 170–177.

49. Горб'як Н. Кредитні спілки, як громадський рух: сенс, минуле, сучасність, перспективи. *Політологічні читання*. 2004. № 2. С. 130–133.

50. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>

51. Громов В. И. Дознание и предварительное следствие. Методика расследования преступлений. Осмотр места происшествия. М.: ЛексЭст, 2003. 544 с.

52. Громовий А. О. Заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення як передумова для початку досудового розслідування. *Часопис Академії адвокатури України*. 2013. № 4. С. 1–6.

53. Давиденко В. С. Спеціальні знання в розслідуванні економічних злочинів. *Юридичний часопис НАВС*. 2016. № 2 (12). С. 178–188.

54. Дагель П. С. Учение о личности преступника в советском уголовном праве. Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та, 1971. 322 с.

55. Денисюк С. Ф., Шепитько В. Ю. Обыск в системе следственных действий: науч.-практ. пособие. Х.: Консум, 1999. 160 с.

56. Денисюк С. Ф., Шепитько В. Ю. Системы тактических приемов обыска (тактические комбинации). *Весы Фемиды*. 2001. № 1. С. 7–17.

57. Дехтярьов Є. В. Особливості розслідування шахрайств, вчинених у сфері виконання господарсько-договірних зобов'язань: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. К., 2011. 20 с.

58. Динту В. А. Обстановка злочину в структурі криміналістичної характеристики злочину. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 60. С. 240–246.

59. Динту В. А. Аналіз процесуальних відмінностей у проведенні огляду житла чи іншого володіння особи й обстеженні публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи. *Право і суспільство*. 2015. № 5.2. С. 218–224.

60. Драпкин Л. Я. Ситуационный подход в криминалистике и проблема периодизации процесса расследования преступлений. Проблемы оптимизации расследования преступлений. Свердловск, 1988. С. 8–11.

61. Довгополик А. А. Кредитні спілки в механізмі адміністративно-правового регулювання: аналіз правових ознак. *Вісник Академії митної служби України. Серія: Право*. 2010. № 1. С. 35–40.
62. Доценко В. С. Кредитні спілки змінюють свій правовий статус. *Агросвіт*. 2002. № 5. С. 25–28.
63. Душейко Г. О. Організаційно-тактичні основи реалізації оперативно-розшукової інформації в стадії порушення кримінальної справи: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 21.07.04. Х., 2000. 271 с.
64. Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат: в 33 т. / под. ред. Ю. С. Гамбарова и др. 11-е стеретип. изд. М.: Гранат, 1910–1948. Т. 29: Минеральные воды. Наугейм. 1933. 876 с.
65. Євдокіменко С. В. Форми використання спеціальних економічних знань у кримінальному провадженні і судочинстві. *Вісник Чернівецького факультету НУ «Одеська юридична академія»*. 2016. Вип. 2. С. 372–284.
66. Ємельянов М. В. Об'єктивна та суб'єктивна сторона шахрайства. *Науковий вісник ДДУВС*. 2012. № 4. С. 184–189.
67. Єськов С. В. Зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж як різновид втручання у приватне спілкування: системно-структурний аналіз. *Вчені записки Таврійського нац. ун-ту ім. В. І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2013. Т. 26 (65). № 1. С. 199–204.
68. Журавель В. А. Системи слідчих дій та тактичні операції в структурі окремої криміналістичної методики розслідування злочинів. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 2 (57). С. 197–202.
69. Залетов О. М. Державне регулювання ринку страхування життя в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук: спец. 08.00.08. К., 2007. 24 с.
70. Запорожець Р. А. Запобігання шахрайству у сфері іпотечного кредитування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. К., 2017. 20 с.
71. Затенацький Д. В. Ідеальні сліди в криміналістиці (техніко-криміналістичні та тактичні прийоми їх актуалізації): монографія / за ред. В. Ю. Шепітька. Х.: Право, 2010. 160 с.
72. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навч.-практ. посібник / укл. Б. О. Кириць. Львів: Ліга-прес, 2010. 412 с.

73. Зелинский А. Ф. Криминальная психология: науч.-практ. издание. К.: Юринком Интер, 1999. 240 с.
74. Зубатенко О. М. Кредитна спілка як учасник відносин у сфері господарювання. *Економіка і право*. 2009. № 1. С. 30–34.
75. Іваненко О. Ризики та можливості кредитних спілок в умовах фінансової кризи. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка*. Економіка. 2011. Вип. № 127. С. 60–64.
76. Інформаційний бюлетень Правління Національної асоціації кредитних спілок України. *Вісник кредитних спілок*. 1995. № 25. С. 24.
77. Іщук І. В. Початковий етап розслідування шахрайств у сфері страхування автотранспортних засобів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. К., 2010. 20 с.
78. Казаренко М. С. Про тактичні операції у структурі розслідування економічних злочинів. *Право і Безпека*. 2005. № 4–6. С. 73–75.
79. Казміренко Л. І. Про засади маніпуляційного впливу на суспільну свідомість. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права: II Всеукраїн. наук.-теорет. конф. (м. Київ, 31 січня 2009 р.)*. К.: КНУВС, 2009. С. 201–204.
80. Кальман О. Г. Злочинність у сфері економіки України: теоретичні та прикладні проблеми попередження: дис. ... д-ра. юрид. наук: спец. 12.00.08. Х., 2004. 480 с.
81. Калюга Т. О. Розслідування шахрайства у сфері надання туристичних послуг: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. К., 2019. 262 с.
82. Карагодин В. Н. Тактические операции в деятельности по распознаванию и преодолению способа сокрытия преступления. Тактические операции и эффективность расследования: сб. науч. трудов. Свердловск: Свердлов. юрид. ин-т, 1986. С. 56–59.
83. Катан Л. І., Косюга В. В., Добровольська О. В. Економічна сутність кредитної спілки як особливої форми сільськогосподарської кредитної кооперації. *Вісник Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету*. 2015. № 1 (35). С. 6–10.
84. Кертэс И. Тактика и психологические основы допроса. М.: Юрид. лит., 1965. 164 с.
85. Кириленко Н. Ю. Методика розслідування шахрайства у сфері побутових відносин: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Одеса, 2013. 20 с.

86. Кір'яков В. В., Маковецька Н. Є. Криміналістика: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2015. 408 с.
87. Кісілюк Е. М. Кримінальне законодавство в період українського державотворення (1917–1921 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». К., 2003. 19 с.
88. Коваленко А. В. Окремі аспекти взаємодії поліції з органами державної влади, органами місцевого самоврядування та громадськістю у сфері протидії злочинності. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 6 (15). С. 110–113.
89. Коваленко В. М. Організаційно-економічні аспекти розвитку кредитних спілок. *Фінанси України*. 2002. № 7. С. 105–111.
90. Коваленко П. М. Запобігання шахрайству на фінансових ринках у біржовій торгівлі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». К., 2005. 20 с.
91. Ковальчук О. В. Тактичні особливості допиту потерпілої особи під час розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю кредитної спілки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 2. С. 130–133.
92. Ковальчук О. В. Суб'єкти протидії під час розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю кредитної спілки. *Становлення громадянського суспільства в Україні: нормативно правове підґрунтя*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 6–7 травня 2016 р.). Дніпропетровськ: ГО «Правовий світ», 2016. С. 116–118.
93. Ковальчук О. В. Кредитні спілки: історія виникнення та правового регулювання в Україні. *Науковий вісник ЛьвДУВС*. 2017. № 2. С. 289–301.
94. Ковальчук О. В. Предмет посягання під час шахрайства, пов'язаного з діяльністю кредитної спілки. *Регіональна економіка та управління*. 2017. № 3 (16). С. 35–39.
95. Ковальчук О. В. Використання біометричних технологій як спосіб захисту від шахрайства, пов'язаного з діяльністю кредитної спілки. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 6. С. 70–75.
96. Ковальчук О. В. Features of inspection of documents during the investigation of fraud associated with the activities of the credit

union. *Правозахисна та правоохоронна діяльність: європейський досвід та українські реалії. Legal and law enforcement activity: European experience and Ukrainian reality. Rechts-und Rechtspflegetätigkeit: Europäische Erfahrung und Ukrainische Realität. L'activité du droit et de la loi: l'expérience Européenne et les actualités Ukrainiennes*: тези доповідей та повідомлень здобувачів вищої освіти (іноземними мовами) (м. Львів, 31 березня 2017 р.). Львів: ЛьвДУВС, 2017. С. 56–60.

97. Ковальчук О. В. Взаємодія слідчого при розслідуванні шахрайства, пов'язаного з діяльністю кредитної спілки. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 10 листопада 2017 р.). Львів: ЛьвДУВС, 2017. С. 113–115.

98. Ковальчук О. В. Особливості тактики проведення допиту під час розслідування шахрайства в сфері діяльності кредитної спілки. *Науковий вісник ЛьвДУВС*. 2018. № 1. С. 268–276.

99. Ковальчук О. В. Особливості проведення огляду під час розслідування шахрайства в сфері діяльності кредитної спілки. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 3. С. 152–157.

100. Ковальчук О. В. Пред'явлення для впізнання під час розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю кредитної спілки. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2018. № 3. С. 121–125.

101. Ковальчук О. В. Призначення та проведення експертиз під час розслідування шахрайства в сфері діяльності кредитної спілки. *Роль права та закону в громадянському суспільстві*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 9–10 лютого 2018 р.). К.: Центр правових наукових досліджень, 2018. С. 72–75.

102. Ковальчук О. В. Типові слідчі ситуації на початковому етапі розслідування шахрайства в сфері діяльності кредитної спілки. *Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 16–17 лютого 2018 р.). Х.: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2018. С. 96–99.

103. Ковальчук О. В. Особливості огляду документів у розслідуванні шахрайства в сфері діяльності кредитної спілки. *Юридична наука нового часу: традиції та вектори розвитку*: матеріали

Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 9 березня 2018 р.). Одеса: ВД «Гельветика», 2018. С. 165–168.

104. Ковальчук О. В. Деякі питання щодо проведення пред'явлення для впізнання особи під час розслідування шахрайства в сфері діяльності кредитних спілок. *Особливості нормотворчих процесів в умовах адаптації законодавства України до вимог Європейського союзу*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 1–2 червня 2018 р.). Херсон: ВД «Гельветика», 2018. С. 110–113.

105. Ковальчук О. В. Планування розслідування шахрайства, пов'язаного із діяльністю кредитної спілки. *Теорія та практика протидії злочинності в сучасних умовах*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 9 листопада 2018 р.). Львів: ЛьвДУВС, 2018. С. 92–95.

106. Ковальчук О. В. Напрями використання конфіденційного співробітництва під час розслідування шахрайства в сфері діяльності кредитних спілок. *New challenges of legal science in Ukraine and EU countries: International scientific and practical conference* (Miskolc, Hungary, 19–20 April 2019). Miskolc: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2019. С. 363–366.

107. Ковальчук О. В. Типові способи вчинення шахрайства в сфері діяльності кредитних спілок. *Теорія та практика протидії злочинності в сучасних умовах*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 8 листопада 2019 р.). Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 76–78.

108. Ковальчук О. В. Початок досудового розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю кредитної спілки. *Evropský Politický A Právní Diskurz*. 2019. № 6. С. 171–176.

109. Ковбаса В. М. Проблемні питання тактики пред'явлення для впізнання в умовах протидії досудовому розслідуванню. *Науковий вісник ДДУВС*. 2013. № 4. С. 275–280.

110. Ковтуненко Л. П. Підстави криміналістичної класифікації слідчих ситуацій. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2009. Вип. 9. С. 126–132.

111. Когутич І. І. Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування вбивств та обумовлені ними алгоритми дій слідчого. *Вісник Чернівецького факультету НУ ОЮА*. 2013. № 1. С. 233–247.

112. Когутич І. І Окремі питання сутності та форм використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. *Вісник Академії адвокатури України*. 2015. Т. 12. Ч. 2 (33). С. 112–123.
113. Колесниченко А. Н. Научные и правовые основы расследования отдельных видов преступлений: автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра юрид. наук: спец. 12.00.09. Х., 1967. 34 с.
114. Колесниченко А. Н., Коновалова В. Е. Тенденции развития криминалистической тактики. *Проблемы социалистической законности. Республиканский межведомственный научный сборник*. 1978. Вып. 3. С. 96–103.
115. Колесниченко А. Н., Коновалова В. Е. Криминалистическая характеристика преступлений: учеб. пособие. Х.: Юрид. ин-т, 1985. 193 с.
116. Коломоець Т. О., Довгополик А. А. Адміністративно-правове регулювання порядку створення і діяльності кредитних спілок в Україні: монографія. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. 306 с.
117. Комаров І. М. Криминалистические операции в досудебном производстве: монография. М.: Юрлитинформ, 2013. 400 с.
118. Коновалова В. Е. Первоначальные следственные действия и тактические операции при расследовании преступлений в сфере экономики. *Проблеми боротьби зі злочинністю у сфері економічної діяльності*: матеріали Міжнародної наук.-практ. конференції (м. Харків, 15–16 груд. 1998 р.). Х.: Центр вивчення організованої злочинності, 1999. С. 72–74.
119. Коновалова В. Е. Убийство: искусство расследования: монография. Х.: Факт, 2001. 322 с.
120. Корчовий М. Проблеми правовідносин у процесі конфіденційного співробітництва оперативних підрозділів ОВС з громадянами. *Вісник Академії управління МВС*. 2008. № 1–2. С. 66–73.
121. Кос Р. Український «Райффайзен». *Вісник кредитної кооперації*. 2007. № 3. С. 62–63.
122. Коцовська Р. Р. Етапи розвитку кредитно-кооперативного руху України: аналітичний аспект. *Регіональна економіка*. 2005. № 74. С. 99–104.
123. Кравченко О. В. Шахрайство як складова криміногенної ситуації в Україні: досвід психологічного дослідження. *Право і безпека*. 2005. № 4–2. С. 181–184.

124. Кравченко О. В. Психологічні особливості шахрайства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психолог. наук: спец. 19.00.06. Х., 2005. 21 с.
125. Кредитна кооперація України: сучасний стан та перспективи розбудови: монографія / за заг. ред. В. П. Хомутенко. Одеса: ДД «Друк Південь», 2010. 348 с.
126. Кредитні спілки в Україні: навч. посібник / уклад. Б. А. Дадашев та О. І. Гриценко. Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. 196 с.
127. Криміналістика: учебник / под ред. Н. П. Яблокова. М.: БЕК, 1995. 344 с.
128. Криміналістика: учебник / под ред. Н. П. Яблокова. 2-е изд., перераб. и доп. М., 1999. 718 с.
129. Криміналістика: учебник / под ред. В. А. Образцова. М.: Юристъ, 1997. 209 с.
130. Криміналістика: підручник / за ред. В. Ю. Шепітька. К.: Ін Юре, 2001. 720 с.
131. Криміналістика / за ред. В. Ю. Шепітька. 2-ге вид., переробл. і допов. К.: Ін Юре, 2004. 728 с.
132. Криміналістика: підручник / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.; за ред. В. Ю. Шепітька. 4-те вид., перероб. і доп. Х.: Право, 2008. 464 с.
133. Криміналістика: навч. посібник / Р. І. Благута, Р. І. Сибірна, В. М. Бараняк та ін.; за заг. ред. Є. В. Пряхіна. К.: Атіка, 2012. 496 с.
134. Криміналістика: підручник / В. В. Пяковський, Ю. М. Черноус, А. В. Іщенко, О. О. Алексеев та ін. К.: Центр навчальної літератури, 2015. 544 с.
135. Криміналістика: підручник / Р. І. Благута, О. І. Гарасимів, О. М. Дуфенюк та ін.; за заг. ред. Є. В. Пряхіна. 3-те вид., переробл. та допов. Львів: ЛьвДУВС, 2016. 948 с.
136. Криміналістика социалистических стран / под ред. В. Я. Колдина. М.: Юрид. лит., 1986. 512 с.
137. Криміналістичне документознавство: практ. посібник / В. В. Бірюков, В. В. Коваленко, Т. П. Бірюкова, К. М. Ковальов; за заг. ред. В. В. Бірюкова. К.: Вил. ПАЛИВОДА А. В., 2007. 232 с.
138. Кримінальний кодекс УРСР: в редакції 8 червня 1927 р. Х.: Наркомюст УРСР, 1927. 134 с.

139. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
140. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; за заг. ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 2-ге вид., переробл. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2004. 480 с.
141. Кримінальне право. Загальна частина: мультимедійний навч. посібник. URL: http://www.naiu.kiev.ua/books/mnp_krum_pravo_zag
142. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/4651-17>
143. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. С. Шумила. К.: Юстініан, 2012. 1224 с.
144. Криушенко Л. І. Особливості виявлення обставин, що підлягають з'ясуванню під час розслідування шахрайства в банківській сфері. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. Вип. 39 (2). С. 94–99.
145. Криушенко Л. І. Особливості тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій при розслідуванні шахрайства в банківській сфері. *Право і суспільство*. 2016. № 4 (2). С. 213–221.
146. Кришевич О. В. Шахрайство: порівняльний аналіз кримінального законодавства України та міжнародного кримінального законодавства. *Юридичний вісник*. 2010. № 2 (15). С. 76–80.
147. Кузьменко С. С. Розслідування шахрайства, пов'язаного з інвестуванням коштів у будівництво об'єктів нерухомості: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. К., 2019. 227 с.
148. Кузнецова Н. Ф. Объективная сторона преступления. *Уголовное право. Общая часть*. М., 1998. 283 с.
149. Кулініч О. М. Економічні механізми боротьби з відмиванням грошей: українські завдання в контексті міжнародного досвіду: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук: спец. 08.05.01. К., 2006. 17 с.
150. Кунтій А. І. Методика розслідування умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2016. 220 с.

151. Курман О. В. Методика розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Х., 2002. 227 с.

152. Курман О. В. Тактичні операції при розслідуванні шахрайства з фінансовими ресурсами. *Вісник НУВС*. 2003. Вип. 22. С. 29–33.

153. Ларичев В. Д., Спирин Г. М. Коммерческое мошенничество в России. Способы совершения. Методы защиты. М.: Экзамен, 2001. 284 с.

154. Лепех С. М. Кредитні спілки в Україні: історія і сучасність. *Вісник Львівського університету ім. І. Франка. Серія юридична*. 2001. Вип. 36. С. 335–338.

155. Лисодед О. В. Кримінологічні проблеми шахрайства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Х., 1999. 17 с.

156. Лисюк Ю. В. Аудіо- та відеоконтроль як різновиди втручання в приватне спілкування під час здійснення негласних слідчих дій у кримінальному провадженні. *Актуальні проблеми держави і права*. 2013. Вип. 70. С. 335–339.

157. Лобойко Л. Початок досудового розслідування за новим КПК. Новели кримінального процесуального кодексу України 2012 року: зб. статей. К.: Істина, 2012. Ч. 2. С. 39–40.

158. Лужецька О. Р. Предмет злочинного посягання в системі криміналістичної характеристики вимагання. *Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право)*. 2014. № 2 (65). С. 202–207.

159. Лузгин И. М. Методологические проблемы расследования. М.: Юрид. лит., 1973. 216 с.

160. Лук'янчиков Є. Д. Щодо поняття криміналістичної характеристики злочинів. *Історико-правовий часопис*. 2013. № 2. С. 107–113.

161. Луньова О. С. Проблемні питання удосконалення взаємодії слідчого з іншими учасниками кримінального провадження. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 129. С. 224–232.

162. Луцишин О. О. Концептуальні основи кредитної кооперації та пасивні операції кредитних спілок на ринку фінансових послуг України. *Світ фінансів*. 2005. № 3–4. С. 143–157.

163. Малинин В. Б., Парфенов А. Ф. Объективная сторона преступления. СПб.: Изд-во СПб. юрид. ин-та, 2004. 301 с.
164. Маліновська О. Я. Перспективи розвитку кредитних спілок як необхідного інструменту надання фінансових послуг. *Технологічний аудит і резерви виробництва*. 2014. № 5/3 (19). С. 157–161.
165. Мартынов В. Д. Сельские кредитные кооперативы в рыночной экономике. *Мировая экономика и международные отношения*. 2001. № 4. С. 89–95.
166. Марушев А. Д. Тактичні задачі взаємодії слідчого з спеціалістом-економістом. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право*. 2013. № 1082. Вип. 16. С. 261–263.
167. Матышевский П. С. Преступления против собственности и смежные с ним преступления. К.: Юрінком, 1996. 240 с.
168. Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ. Х.: Консум, 1999. 480 с.
169. Мединська Л. В. Використання спеціальних знань у кримінальному провадженні України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2014. Вип. 2 (5). С. 278–286.
170. Мельник С. С. Виявлення та запобігання фінансовому шахрайству у забезпеченні фінансової безпеки комерційних банків: дис. ... канд. економ. наук: спец. 08.00.08. К., 2019. 252 с.
171. Микитчик А. В. Кримінологічні засади запобігання шахрайству з нерухомістю: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. К., 2008. 20 с.
172. Мышков Я. Е. Методика расследования взяточничества: оптимальные системы следственных действий. *Теория и практика судовой экспертизы и криминалистики*. 2014. Вип. 14. С. 79–86.
173. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / відп. ред.: В. В. Коваленко, Є. М. Моїсєєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. Т. VI: Оперативно-розшукова діяльність поліції (міліції). К.: Атіка, 2010. 1128 с.
174. Моїсєєв О. М. Експертні технології: теорія формування і практика застосування: монографія. Х.: Апостіль, 2011. 424 с.
175. Мойсик В. Р. Проблеми кримінальної відповідальності за шахрайство з фінансовими ресурсами: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. К., 2002. 20 с.

176. Мороз В. Г. Встановлення місця злочину – необхідна умова правильної кваліфікації вчиненого діяння. *Юридична наука*. 2013. № 10. С. 58–65.

177. Москаленко Г. В. Побудова типових слідчих версій на початковому етапі розслідування злочинів. *Форум права*. 2011. № 4. С. 493–499.

178. Мудряк Т. О. Роль взаємодії слідчого з оперативними підрозділами в криміналістичному забезпеченні розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами. *Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України Серія: економіка, право*. 2013. № 4. С. 143–148.

179. Мудряк Т. О. Криміналістичні проблеми розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами та шляхи їх вирішення. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 1. С. 279–281.

180. Мудряк Т. О. Криміналістичне забезпечення розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Ірпінь, 2013. 20 с.

181. Мусиенко О. Л. Особенности допроса обвиняемых при расследовании мошенничества. *Право обвинуваченого на кваліфікований захист та його забезпечення*: матеріали Міжнар. наук.-практ. семінару (м. Харків, 1–2 грудня 2005 р.) редкол. В. В. Сташис та ін. Х.; К.: ЦНТ Гопак, 2006. С. 214–216.

182. Мусієнко О. Л. Теоретичні засади розслідування шахрайства в сучасних умовах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Х., 2007. 19 с.

183. Мусієнко О. Л. Теоретичні засади розслідування шахрайства в сучасних умовах: монографія за ред. В. Ю. Шепітька. Х.: Право, 2009. 168 с.

184. Мусієнко О. Л. Особливості огляду місця події при розслідуванні шахрайства. *Форум права*. 2013. № 4. С. 253–257.

185. Настільна книга слідчого: наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. К.: Ін Юре, 2003. 720 с.

186. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: спеціальний випуск / гол. ред. В. С. Ковальський. К.: ГП РВО «Поліграфкнига», 1994. 800 с.

187. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за заг. ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 6-ге вид., переробл. і допов. К.: Юрид. думка, 2009. 1232 с.

188. Нестерук А. В. Особливості визначення поняття шахрайства в сучасних умовах. *Криміналістичний вісник*. 2009. № 2 (12). С. 54–57.

189. Одерій О. В. Предмет посягання як елемент криміналістичної характеристики злочинів проти довкілля: окремі аспекти. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2013. Т. 26 (65). № 1. С. 255–259.

190. Опанасенко Н. О. Криміналістична характеристика та основні положення розслідування шахрайства, вчиненого організованими злочинними групами у сфері житлового будівництва: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. К., 2108. 250 с.

191. Оперативне розпізнавання: монографія / В. А. Некрасов, В. Я. Мацюк, Н. Є. Філіпенко та ін. К.: КНТ, 2007. 216 с.

192. Ортинський В. Л. Особливості планування розслідування злочинів у сфері економіки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. *Юридичні науки*. 2017. № 861. С. 4–10.

193. Остапчук М. С. Методика розслідування розбоїв, учинених неповнолітніми: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2015. 252 с.

194. Офіційний веб-сайт Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг. URL: <https://nfp.gov.ua/ua/Derzhavnyi-reiestr-finansovykh-ustanov.html>

195. Охрімчук Т. В. Криміналістична характеристика шахрайства з фінансовими ресурсами та основні напрями розслідування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. К., 2011. 16 с.

196. Павлова Н. В. Особливості розслідування шахрайства, пов'язаного з відчуженням приватного житла: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Х., 2007. 19 с.

197. Пазинич Т. А. Особливості сучасних шахрайств та їх вплив на методику розслідування. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ*. 2005. № 4. С. 124–131.

198. Пазинич Т. А. Криміналістична характеристика шахрайств та основні положення їх розслідування: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Х., 2006. 215 с.

199. Паляничко Д. Г. Планування та організація подальшого етапу розслідування злочинів, пов'язаних із дитячою порнографією. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 2. С. 224–228.

200. Панкратова О. М. Проблеми та перспективи розвитку кредитних спілок в Україні. *Вісник Національного технічного університету. Сер.: Технічний прогрес та ефективність виробництва*. 2014. № 34. С. 103–109.

201. Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. Х.: Вища школа, 1982. 161 с.

202. Парыгин Б. Д. Основы социально-психологической теории. М.: Мысль, 1971. 352 с.

203. Петрішина Т. О. Страхування промислових підприємств від ризиків втрат майна і доходів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук: спец. 08.00.08. К., 2010. 25 с.

204. Пивоваров В. В. Податкова і кредитно-фінансова злочинність: кримінологічна характеристика та попередження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Х., 2003. 18 с.

205. Пожар А. А. Економічні та організаційні особливості розвитку кредитної кооперації в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.04. Полтава, 2007. 16 с.

206. Поздеев И. А. Организация взаимодействия следователя со сведущими лицами в ходе расследования разрушений строительных объектов: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Челябинск, 2011. 17 с.

207. Поліщук О. В. До питання визначення етапів початку досудового розслідування. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2017. № 3. С. 116–120.

208. Попова І. М. Розслідування шахрайств, пов'язаних із залученням коштів громадян на будівництво житла: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. К., 2011. 250 с.

209. Постанова Верховного Суду від 18.12.2019 р. у справі № 761/12021/16-к (провадження № 51-3904км19). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86505832>

210. Постанова Верховного Суду колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 16.01.2020 р. у

справі № 161/18755/13-к (провадження № 51-10046км18). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/87144551>

211. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення функцій із державного регулювання ринків фінансових послуг: Закон України від 12.09.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/79-20>

212. Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>

213. Про затвердження Вимог до програмного забезпечення та спеціального технічного обладнання кредитних спілок, пов'язаного з наданням фінансових послуг: Розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України від 03.06.2005 р. № 4122 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0707-05>

214. Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні: Наказ Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16.11.2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12>

215. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 07.07.2017 р. № 575. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17>

216. Про затвердження Переліку внутрішніх положень та процедур кредитної спілки: Розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України від 11.11.2003 р. № 116. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1078-03>

217. Про затвердження Положення про Державний реєстр фінансових установ: Розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України від 28.08.2003 р. № 41 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0797-03>

218. Про затвердження Положення про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України: Наказ Міністерства внутрішніх справ від 03.11.2015 р. № 1343. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1390-15>

219. Про затвердження Порядку складання та подання звітності кредитними спілками та об'єднаними кредитними спілками до Національної комісії, що здійснює регулювання у сфері ринків фінансових послуг: Розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України від 25.12.2003 р. № 177. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0069-04>

220. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>

221. Про затвердження Інструкції з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби МВС України: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 17.07.2017 р. № 591. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17>

222. Про кредитні спілки: Закон України від 20.12.2001 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2908-14>

223. Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг: Указ Президента України від 23.11.2011 р. № 1070/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1070/2011>

224. Про об'єднання громадян: Закон України від 16.06.1992 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2460-12>

225. Про оподаткування прибутку підприємств: Закон України від 28.12.1994 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/334/94-вр>.

226. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України від 11.12.2003 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1382-15>

227. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>

228. Про Тимчасове положення про кредитні спілки в Україні: Указ Президента України від 20.09.1993 р. № 377/93. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/377/93>

229. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг: Закон України від 12.07.2001 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2664-14>

230. Прудніков А. О. Особливості формування кредитної політики кредитними спілками України. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2011. № 11. С. 88–92.

231. Птушкін Д. А. Розслідування шахрайства, вчиненого щодо об'єктів нерухомого майна громадян: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Дніпро, 2018. 20 с.

232. Пчеліна О. В. Тактичні завдання розслідування економічних злочинів. *Право і Безпека*. 2010. № 5. С. 205–208.

233. Пчеліна О. В. Використання спеціальних знань у галузі економіки під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Право. 2014. № 2. С. 1–13.

234. Пчолкін В. Д. Вдосконалення підготовки та проведення експертиз у сфері харчового виробництва. *Правові засади підвищення ефективності боротьби зі злочинністю в Україні*: матеріали наук. конф. (15 травня 2008 р.). Х.: Право, 2008. С. 210–212.

235. Разборська О. О., Ємець В. В. Роль судово-бухгалтерської експертизи у вирішенні кримінальних та цивільних справ. *Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту*. Економічні науки. 2014. Вип. 3. С. 309–317.

236. Розвиток кредитних спілок і кооперативів у Канаді: українсько-канадський досвід. *Вісник кредитної кооперації*. 2008. № 4. С. 64–70.

237. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. М.: Юрид. лит., 1984–1994. Т. 2: Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства, 1985. 518 с.

238. Руководство для следователей. 2-е изд. доп. и перераб. М.: Юрид. лит., 1981. Ч. 1. 544 с.

239. Руська Р. В. Моделювання функціонування кредитних спілок в умовах економічної нестійкості: дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.00.11. Тернопіль, 2011. 203 с.

240. Савельєва Л. Діяч кредитної кооперації, яким пишаються Польща і Україна. *Вісник кредитної кооперації*. 2008. № 2 (5). С. 78–80.

241. Салтевский М. В. Криминалистика. В современном изложении юристов. Х.: Рубикон, 1997. 432 с.

242. Сандрачук А. А. Деякі особливості слідової картини при вчиненні шахрайства у сфері нерухомості. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 2. С. 124–126.

243. Селиванов Н. Типовые версии, следственные ситуации и их значение для расследования. *Соц. законность*. 1985. № 7. С. 41–44.

244. Сердюк А. Місце аудіо-, відеоконтролю особи та аудіо-, відеоконтролю місця у системі негласних слідчих (розшукових) дій. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 10. С. 161–167.

245. Славова Н. О. Кредитні спілки: поняття, класифікація, загальна характеристика. *Вісник господарського судочинства*. 2007. № 5. С. 147–150.

246. Славова Н. О. Правове становище кредитних спілок в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 8 (140). С. 61–63.

247. Слідчі (розшукові) дії: навч. посібник / О. В. Авраменко, Р. І. Благута, Ю. В. Гуцуляк та ін.; за заг. ред. Р. І. Благути та Є. В. Пряхіна. Львів: ЛьвДУВС, 2013. 416 с.

248. Смаглюк О. В. Шахрайство за Кримінальним кодексом України 2001 року: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. К., 2004. 18 с.

249. Смит Герберт Г. Лучшие системы организации земле-владельческой кооперации и кредита. СПб.: Изд-во Мин-ва финансов, 1910. 126 с.

250. Стадник А. А. Розвиток кооперативного руху в Україні. *Фінанси України*. 2004. № 7. С. 104–108.

251. Степанюк Р. Л. Тактичні завдання розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2012. № 1. С. 141–146.

252. Стрелюк Я. В. Особливості здійснення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій під час оперативно-розшукового забезпечення досудового розслідування ша-

райства, яке вчинене знайомим потерпілою особи. *Право і Безпека*. 2014. № 4. С. 146–149.

253. Судебные экспертизы: возможности, подготовка материалов, назначение, оценка. К.: РИО МВД УССР, 1981. 412 с.

254. Сухорада І. О. Оперативно-розшукове забезпечення доказування події шахрайства з фінансовими ресурсами. *Науковий вісник ДДУВС*. 2013. Вип. № 4. С. 458–460.

255. Таран Т. Г. Запобігання шахрайству, що вчиняється жінками в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. К., 2019. 235 с.

256. Татарин Н. М. Тактика огляду місця події під час самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва. *Право і суспільство*. 2014. № 3. С. 305–310.

257. Тищенко В. В. Розкриття злочинів як пізнавальна діяльність і основне завдання розслідування. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2013. Т. 13. С. 252–259.

258. Тищенко В. В. Щодо використання спеціальних знань у кримінальному провадженні: матеріали Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конференції (м. Одеса, 23 листопада 2013 р.). Одеса: Юридична література, 2013. С. 349–353.

259. Тищенкова С. О. Особливості організації і тактики проведення огляду місця події. *Науковий вісник ДДУВС*. 2014. № 4. С. 409–413.

260. Ткаченко І. С., Лучко М. Р., Руська Р. В. Кредитні спілки України – аспекти функціонування: наук.-практ. посібник. Тернопіль: Економічна думка, 2001. 75 с.

261. Толпиго Д. М. Особливості обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи. *Правова держава*. 2015. № 19. С. 147–152.

262. Толпиго Д. М. Особливості правового регулювання обстеження публічно-недоступних місць, житла чи іншого володіння особи. *Правова держава*. 2015. № 20. С. 162–166.

263. Топчій В. В. Планування розслідування злочинів, учинених організованими злочинними групами. *Юридичний вісник Повітряне і космічне право*. 2015. № 1. С. 169–174.

264. Уголовное право УССР. Общая часть: учебник / под ред. Сташиса В. В., Якупова А. Ш. К.: Вища шк., 1984. 383 с.

265. Удовиченко С. А. Допрос подозреваемого при расследовании преступлений, совершаемых в банковских структурах. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: зб. наук. праць. Х.: Право, 2007. Вип. 7. С. 93–98.

266. Философский энциклопедический словарь / под ред. А. М. Прохорова. М.: Инфра-М, 1998. 575 с.

267. Фінагеев В. О. Взаємодія оперативних підрозділів зі службами банківської безпеки у протидії шахрайству в сфері кредитування. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2016. № 1. С. 252–264.

268. Центров Е. Е. Криминалистическое учение о потерпевшем. М.: Изд-во Московского ун-та, 1988. 160 с.

269. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

270. Циганов О. Роль кредитних спілок у фінансуванні малого підприємництва регіону. *Схід*. 2002. № 4. С. 78–80.

271. Цимбал Г. П. Взаємодія як умова забезпечення виявлення і розслідування податкових злочинів: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Ірпінь, 2005. 233 с.

272. Чаплинська Ю. А. Особливості організаційно-підготовчих заходів до пред'явлення для впізнання. *Науковий вісник ДДУВС*. 2012. № 1. С. 265–272.

273. Чаплинський К. О. Тактика проведення окремих слідчих дій: монографія. Дніпропетровськ: РВВ ДДУВС, 2006. 308 с.

274. Чаплинський К. О. Підготовка до пред'явлення для впізнання як необхідна умова якісного проведення слідчої дії. *Право і суспільство*. 2011. № 2. С. 227–231.

275. Чаплинський К. О. Особливості тактики пред'явлення для впізнання в умовах протидії досудовому розслідуванню. *Вісник Академії митної служби України*. 2014. № 1. С. 156–160.

276. Чередник К. О. Розслідування шахрайства на ринку нерухомості, вчиненого злочинними угрупованнями: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. К., 2019. 268 с.

277. Чернишов Г. М. Фінансове шахрайство в інвестиційно-будівельній сфері: кримінологічне дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Одеса, 2016. 20 с.

278. Чернявський С. С. Злочини у сфері банківського кредитування (проблеми розслідування та попередження): навч. посібник. К.: Юрінком Інтер, 2003. 264 с.
279. Чернявський С. С. Теоретичні та практичні основи методики розслідування фінансового шахрайства: дис. ... д-ра. юрид. наук: спец. 12.00.09. К., 2010. 610 с.
280. Чернявський С. С. Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування: монографія. К.: Хай-Тек Прес, 2010. 624 с.
281. Шаров А. В. Расследование мошенничества в сфере оборота жилища: учеб.-практ. пособие. М.: Юрлитинформ, 2005. 208 с.
282. Шевченко Б. И. Теоретические основы трасологической идентификации в криминалистике. М.: Изд-во Моск-го ун-та, 1975. 96 с.
283. Шевчук В. М. Значення теоретичних завдань для формування тактичних операцій. *Юридична наука*. 2014. № 3. С. 7–16.
284. Шевчук В. М. Значення тактичних завдань для побудови та реалізації типових тактичних операцій у кримінальному провадженні. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2016. October. С. 204–207.
285. Шепітько В. Ю. Особливості криміналістичної характеристики шахрайства. *Вісник Академії правових наук України*. 1998. № 2. С. 141–144.
286. Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика: системно-структурний аналіз. Х.: Харків юридичний, 2007. 432 с.
287. Штофф В. А. Моделирование и философия. М.; Л.: Наука, 1966. 304 с.
288. Шуляк Ю. Л. Кримінальна відповідальність за шахрайство: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. К., 2011. 20 с.
289. Юридична енциклопедія: в 6 т. / під ред. Ю. С. Шемшученка та ін. К.: Вид-во «Укр. енцикл.», 1998. Т. 6. 489 с.
290. Яблоков Н. П. Исследование обстоятельств преступных нарушений правил безопасности труда. М.: Изд-во МГУ, 1980. 176 с.
291. Яковлев О. Взаємодія слідчого з оперативними підрозділами під час проведення слідчих (розшукових) дій. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2017. № 1. С. 217–224.

SUMMARY

The monograph is devoted to the complex solution of the scientific and applied problem concerning the development of a separate (private) method of investigation of fraud related to the activities of the credit union, the responsibility for which is provided by Art. 190 of the Criminal Code of Ukraine.

The scientific novelty of the work is that, for the first time, the acquirer offers: an authoritative definition of fraud related to the activities of the credit union; developed a forensic characterization of fraud related to the activities of the credit union, revealed the features of this type of fraud, revealed the content of its structural elements and correlated relationships; proposed an algorithm for the investigator's actions, depending on the investigative situation that arises during the investigation of the fraud related to the activity of the credit union and the stage of the investigation; justified need and possibility of conducting unspoken investigative (search) actions in the investigation of fraud related to the activities of the credit union, determined the purpose of their conduct.

Section 1 «Theoretical and Legal Principles of Pre-Trial Fraud Investigation» examines the state of the art of this problem and the forensic characteristics of this type of fraud. It is stated that today the credit union is a self-governing, non-profit organization whose activity is aimed at securing the interests of its participants in the financial sphere. The main stages of the emergence and development of credit unions in the world as a whole and Ukraine in particular are analyzed, as well as the main problems faced by the Ukrainian cooperative, the distorted view of the nature of the credit union, the lack of a systematic approach to regulating this activity by the state, and legislative gaps).

An analysis of national law and various scientific views on the concept of fraud has made it possible to formulate a copyright definition of fraud related to the activity of the credit union – this is a

socially dangerous act provided by the Criminal Code of Ukraine, committed by a person for self-motivated reasons by fraud or abuse of trust of members of the credit union and aimed at seizing their cash contributions.

A forensic characteristic is considered to be a system of information about the elements of a mechanism of committing a particular type or group of criminal offenses, which display the legitimate links between these elements and which are used in the investigation. The investigation of the case law gave reason to distinguish in the system of forensic characteristics of fraud related to the activities of the credit union, and to characterize the following elements: the method of fraud (preparation, direct commission and concealment); the time, place and environment of the fraud; the identity of the fraudster; subject to criminal misconduct and typical fraud.

The stage of preparation for committing fraud related to credit union activities includes: 1) obtaining detailed information on regulatory acts and other documents governing the procedure for creating and legal regulation of credit union activity; 2) taking intelligence measures to establish the financial status of citizens in order to further attract them to participate in the credit union; 3) implementation of organizational and technical measures (creation of a credit union; rent of offices, hiring of staff and provision of other business attributes; distribution of widespread advertising in the media for image creation, etc.).

Typical types of fraud investigated are related to the targeted use of the funds obtained (granting credit, depositing into a deposit account, etc.) and activities to secure the repayment of a loan. Typical ways of hiding a credit union related fraud could be: changing the legal address and actual location of the credit union, changing its name and legal form; liquidation of the credit union; complete or partial destruction of fraudulent items and documents (contracts, accounting, computer programs, etc.); distortion of accounting, statistical, technological, tax and other documentation; legalization (laundering) of income, including transfer of funds abroad, etc.

The place of the investigated type of fraud is usually the location of the legal and actual address of the credit union. The same

fraud is committed both during the time, which corresponds to the work schedule of the union itself, and after hours.

The identity of the fraudster is considered in terms of characteristics of his socio-demographic, criminal characteristics, social manifestations in various spheres of life, moral qualities and psychological characteristics. Credit union fraudsters are suggested to group according to their relationship to the credit union itself (holds a certain position, is or has ever been a member of the credit union, has nothing to do with the credit union). If fraudsters work in a group, they can also be classified into two groups: 1) only representatives of the credit union; 2) both its representatives and third parties.

The subject matter of the encroachment is the property of the credit union (introductory and obligatory shareholdings of the credit union members, income from statutory activities, purchased securities, property donations, charitable contributions, grants, etc.).

The traces of fraud associated with the activities of the credit union are traditionally viewed from the point of view of their division into material and ideal. Much attention is paid to the analysis of various types of documents, which are in fact the main material trace, indicating that the fraud was committed. Depending on the information displayed in the documents, they are classified into: 1) documents that are criminal in nature and are means of fraud (fake passports of credit union organizers, fake contracts); 2) documents that have a legitimate origin but were used to commit a criminal intent (documents of business activities of the credit union; documents of financial statements, documents confirming the granting of loans to members of the credit union, payment orders); 3) documents that are informative, cognitive and indicative in determining the circumstances of the subject of proof (statute, minutes of the general constituent assembly, the founding agreement, defining the structure and policies of service provision, etc.).

Section 2 «Organizing a Credit Union Fraud Pre-Investigation Investigation» describes typical investigative situations and versions that arise during a pre-trial investigation, and examines the interaction of the investigator with other units of the National Police and the government. Defending the situational concept of the investiga-

tion (that is, the presence of the initial and subsequent stages of the investigation), identifies the features of the initial stage of the investigation of fraud related to the activities of the credit union, and indicates that the reasons for reporting the fact of committing such fraud are: 1) statements or reports to members credit union; 2) notification of the members of the credit union management (supervisory board, board, committees, audit committee); 3) notification of officials of the body responsible for regulating and overseeing the activities of credit unions (National Commission for Regulation of Financial Services Markets); 4) a report on the detection of such fraud, prepared by an employee of the operational unit.

Typical investigative situations of the initial phase of a credit union fraud investigation are the following: 1) criminal proceedings have been initiated on the basis of materials gathered from special inspections or other public sources; 2) criminal proceedings begin with the implementation of materials collected by operational units; 3) criminal proceedings are initiated during the investigation of another criminal offense. Investigative situations of the next stage of the investigation are classified according to the presence of the fraudster installed and his attitude towards the suspected report.

Due to the fact that fraud related to the activity of the credit union is usually committed by a group of persons, a number of conditions are indicated, which indicate the expediency and necessity of planning an investigation: 1) a large number of episodes of criminal activity; 2) a significant number of versions about the circumstances of the fraud; 3) a significant number of individuals prosecuted in one proceeding; 4) the need to carry out investigations simultaneously in different places; 5) the need to carry out a large number of investigative (search) actions within a short period of time, etc. The issue of interaction is traditionally considered from the point of view of its division into procedural (transfer of materials to the investigator, execution of orders, joint procedural actions) and organizational (exchange of information, coordinated planning of the investigation, use of automated databases and records, consultations, etc.).

Section 3 «Tactical Support for Credit Union Fraud Pre-trial Investigation» discusses the expediency of using tactical operations in investigations, the tactical features of investigative (investigative) actions, and the importance of using specialized knowledge.

The conduct of tactical operations is first and foremost related to the solution of certain tactical tasks that arise in the process of investigation of a specific criminal offense. The main tactical tasks of investigating fraud related to the activities of the credit union include: 1) detention of the suspect; 2) seeking information about all accomplices and the role of each in committing fraud; 3) detection of signs of other criminal offenses related to the investigated; 4) detecting corrupt relationships; 5) ensuring the preservation of documents that are relevant as sources of evidentiary information, and the collection of other evidential information, etc. In this regard, the possibility of conducting tactical operations «Document», «Contributors», «Borrower» and «Lender» is being considered.

Investigating fraud related to credit union activity is impossible without the use of specialized knowledge. Among the main types of procedural form of their use are the involvement of a specialist in the financial sphere to conduct procedural actions (interrogation, search) and the appointment of judicial expertise (forensic, economic, tracological, technical and criminalistic, forensic writing).

The main tool of the investigator during pre-trial investigation is investigative (search) actions. Taking into account the specifics of fraud related to the activity of the credit union, the tactics of conducting are detailed: 1) inspection of the scene (the premises where the credit union is located), 2) review of documents; 3) interrogation (indicating the list of common questions that should be asked to the victim, witness, suspect); 4) search; 5) presentation for recognition. For a more effective investigation and identification of circumstances to be proven in criminal proceedings, it is advisable to carry out such unspoken investigative (search) actions: inspection of publicly inaccessible places, housing or other possession of a person (Article 267 of the CPC of Ukraine) and audio, video control of a person (Article 260 of the CPC of Ukraine).

ДОДАТКИ

Додаток А

Результати опитування 318 слідчих органів досудового розслідування Національної поліції

№	Запитання	К-сть / %
1	Вкажіть Ваш стаж практичної роботи слідчим:	
	1) до 1 року	64/20%
	2) від 1 до 3 років	102/32%
	3) від 3 до 5 років	31/10%
	4) від 5 до 10 років	95/30%
	5) більше 10 років	26/8%
2	Чи доводилося Вам брати участь у розслідуванні шахрайства?	
	1) так	119/37%
	2) ні	199/63%
3	Чи доводилося Вам брати участь у розслідуванні шахрайства, пов'язаного з діяльністю кредитної спілки?	
	1) так	27/8%
	2) ні	291/92%
4	Як Ви вважаєте, чи потрібно слідчому під час розслідування шахрайства, в тому числі пов'язаного з діяльністю кредитної спілки, налагоджувати взаємодію з іншими суб'єктами?	
	1) так	318/100%
	2) ні	0
5	Як Ви вважаєте, з ким серед наведених суб'єктів взаємодія слідчого під час розслідування шахрайства, в тому числі пов'язаного з діяльністю кредитної спілки, є найбільш продуктивною (ефективною):	
	1) прокурором	141/44%
	2) іншими слідчими	205/64%

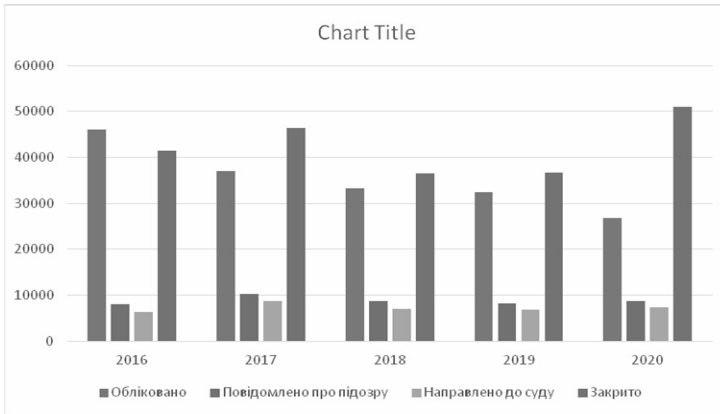
	3) працівниками оперативних підрозділів	211/66%
	4) спеціалістами	303/95%
	5) експертами	218/69%
	6) представниками органів державної влади	93/29%
	7) представниками органів місцевого самоврядування	45/14%
	8) посадовими особами Національної комісії, що здійснює регулювання у сфері ринків фінансових послуг	29/9%
	9) працівниками кредитної спілки	183/58%
6	Які форми взаємодії, на Вашу думку, є найбільш ефективними під час розслідування шахрайства, в тому числі пов'язаного з діяльністю кредитної спілки:	
	1) процесуальна	304/96%
	2) непроцесуальна (організаційна)	14/4%
7	Яку з наведених процесуальних форм взаємодії Ви найчастіше використовуєте під час розслідування кримінальних правопорушень:	
	1) письмові доручення	318/100%
	2) залучення як спеціаліста (чи учасника) до проведення слідчої (розшукової) дій	294/92%
	3) призначення судової експертизи	270/85%
	4) робота в складі СОГ під час реагування на заяви і повідомлення про кримінальне правопорушення	296/93%
8	Яку з наведених непроцесуальних форм взаємодії Ви найчастіше використовуєте під час розслідування кримінальних правопорушень:	
	1) спільні наради	64/20%
	2) спільне планування розслідування чи проведення слідчих (розшукових) дій	113/36%
	3) отримання консультацій	175/55%
	4) обмін інформацією та обговорення матеріалів кримінального провадження чи оперативно-розшукової справи)	205/64%
	5) спільне обговорення результатів проведення слідчих (розшукових) дій та розслідування в цілому	41/13%

	6) використання можливостей ЗМІ	0
	7) звернення з метою отримання інформації до різних установ (навчальних, медичних тощо)	282/89%
9	Чи доцільно, на Вашу думку, під час розслідування шахрайства використовувати обліки та реєстри?	
	1) так	318/100%
	2) ні	0
10	Чи є потреба, на Вашу думку, скласти план розслідування шахрайства, в тому числі пов'язаного з діяльністю кредитної спілки?	
	1) так, є потреба у будь-якому випадку	0
	2) так, є потреба лише під час розслідування найбільш складних кримінальних проваджень	115/36%
	3) ні, такої потреби немає	203/64%
11	Як Ви вважаєте, чи доцільно в науці криміналістика розробляти і вдосконалювати таку категорію як криміналістична характеристика?	
	1) так	179/56%
	2) ні	139/44%
12	Який, на Вашу думку, із елементів криміналістичної характеристики є найбільш інформативним про шахрайство, пов'язане з діяльністю кредитної спілки?	
	1) спосіб вчинення шахрайства	288/91%
	2) предмет посягання	242/76%
	3) час, місце та обстановка вчинення шахрайства	293/92%
	4) особа злочинця	261/82%
	5) особа потерпілого	203/64%
	6) знаряддя і засоби вчинення шахрайства	88/28%
	7) сліди вчинення шахрайства	195/61%
13	Як Ви вважаєте, чи є необхідність під час розслідування шахрайства, в тому числі пов'язаного з діяльністю кредитної спілки, у використанні спеціальних знань?	
	1) так	318/100%
	2) ні	0

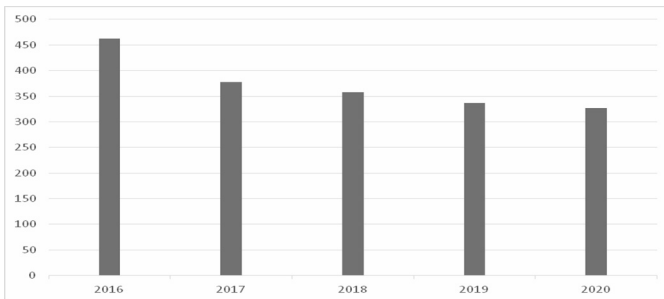
14	Які судові експертизи, на Вашу думку, найчастіше призначаються під час розслідування шахрайства, в тому числі пов'язаного з діяльністю кредитної спілки:	
	1) бухгалтерська	91/29%
	2) економічна	207/65%
	3) почеркознавча	253/80%
	4) технічна експертиза документів	295/93%
	5) трасологічна (в т.ч. дактилоскопічна)	18/6%
	6) комп'ютерно-технічна	64/20%
	7) інші	9/3%
15	Чи зверталися Ви під час призначення судових експертиз за додатковою консультацією?	
	1) так	288/91%
	2) ні	30/9%
16	Вкажіть, які, на Вашу думку, слідчі (розшукові) дії будуть найбільш ефективні під час розслідування шахрайства, в тому числі пов'язаного з діяльністю кредитної спілки?	
	1) огляд місця події	193/61%
	2) огляд документів	198/62%
	3) допит (потерпілого, свідків, підозрюваного)	318/100%
	4) одночасний допит	284/89%
	5) обшук	275/86%
	6) пред'явлення для впізнання	126/40%
	7) слідчий експеримент	0
	8) отримання зразків для експертизи	301/95%
	9) тимчасовий доступ до речей і документів (як захід забезпечення)	308/97%
17	Вкажіть умови, які, на Вашу думку, сприяють успішному проведенню слідчих (розшукових) дій під час розслідування шахрайства:	
	1) достатній час і ретельність підготовки до проведення	255/80%
	2) своєчасність	292/92%
	3) залучення потрібного спеціаліста	282/89%

	4) грамотне використання технічних засобів фіксації	215/68%
	5) правильне застосування тактичних прийомів, їх комплексів та використання криміналістичних рекомендацій	201/63%
18	Чи доцільно, на Вашу думку, використовувати під час розслідування шахрайства можливості негласних слідчих (розшукових) дій?	
	1) так	181/57%
	2) ні	137/43%
19	Яку з негласних слідчих (розшукових) дій, на Вашу думку, найбільш доцільно проводити під час розслідування шахрайства, пов'язаного з діяльністю кредитної спілки?	
	1) аудіо-, відеоконтроль особи	288/91%
	2) арешт, огляд і виїмка кореспонденції	0
	3) зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж	244/77%
	4) зняття інформації з електронних інформаційних систем	102/32%
	5) обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи	245/77%
	6) установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу	156/9%
	7) спостереження за особою, річчю або місцем	0
	8) аудіо-, відеоконтроль місця	14/4,4%
	9) контроль за вчиненням злочину	0
	10) негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження	0
	11) використання конфіденційного співробітництва	309/97%
20	Чи доцільно, на Вашу думку, завжди проводити негласні слідчі (розшукові) дії під час розслідування шахрайства, в тому числі пов'язаного з діяльністю кредитної спілки?	
	1) так	0
	2) ні	0
	3) залежно від складності шахрайства та можливості отримати доказову інформацію	318/100%

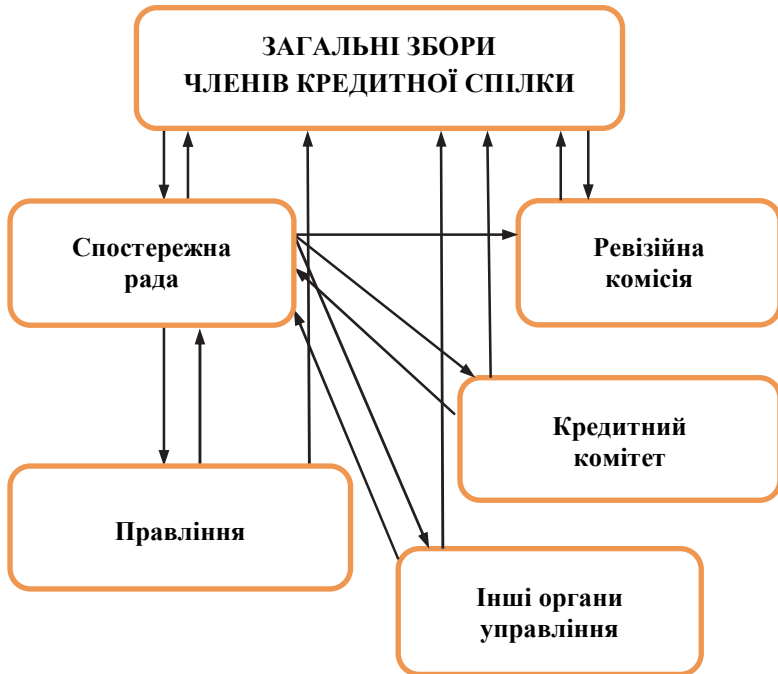
**Динаміка розслідування шахрайств в Україні
в період з 2016 по 2020 рр.**

**Кількість кредитних спілок, що діяли
на території України в період з 2016 по 2020 рр.**

**Типова організаційна структура
кредитної спілки**

Наукове видання

Ковальчук Ольга Вікторівна,
доктор філософії

Пряхін Євген Васильович,
кандидат юридичних наук, доцент

**МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВА,
ПОВ'ЯЗАНОГО З ДІЯЛЬНІСТЮ КРЕДИТНОЇ СПІЛКИ**

Монографія

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.